

БІБЛІОТЕЧКА «ДИВОСЛОВА»

11-12 (150-151) © 2017

**Методичний журнал
Виходить щомісяця**

Головний редактор

КАТЕРИНА РИБАЛКО

ЗМІСТ

Редакційна колегія:

ВІРА АГЕЕВА

НЕЛЛІ БОНДАРЕНКО

МИКОЛА ІЛЬНИЦЬКИЙ

ОЛЕСЯ КОВАЛЬЧУК

ГАЛИНА КОРИЦЬКА

ОЛЕНА КОТУСЕНКО

ЛАРИСА МАСЕНКО

ЛЮБОВ МАЦЬКО

ВОЛОДИМИР МЕЛЬНИЧАЙКО

РАЇСА МОВЧАН

АНТОНІНА МОВЧУН

СЕРГІЙ ОМЕЛЬЧУК

ВОЛОДИМИР ПАНЧЕНКО

МАРІЯ ПЕНТИЛЮК

ОЛЕКСАНДР ПОНОМАРІВ

ОЛЬГА СЛОНЬОВСЬКА

ВАЛЕНТИНА СОБОЛЬ

КАТЕРИНА ТАРАНІК-ТКАЧУК

КОСТЯНТИН ТИЩЕНКО

ГАННА ТОКМАНЬ

АНАТОЛІЙ ФАСОЛЯ

ВАСИЛЬ ШУЛЯР

ІВАН ЮЩУК

2

Календарно-тематичне планування
уроків української літератури для
9 класу (Семестр II, 1-ша частина)

4

Уроки 33-51

(Уроки 52-70 буде подано у №1 за 2018 р.)

Передрук матеріалів з журналу «Бібліотечка
«Дивослова» іншими виданнями –
тільки з письмового дозволу редакції.

Над номером працювали:

ЮЛІЯ РОМАНЕНКО – редактор

ОЛЕНА МОСТЕПАН – літературний редактор

АНАТОЛІЙ ТИШКО – комп'ютерні роботи

За вірогідність фактичного матеріалу і точність цитування відповідають автори. Рукописи редакція не рецензує й не повертає. Підписані матеріали відображають винятково позицію авторів.

 DYVOSLOVO.COM.UA

 +38-(098)-606-23-81

 DYVOSLOVO@UKR.NET

 +38-(044)-292-41-06

Свідоцтво про державну реєстрацію:
Серія KB № 13682-2656 ПР від 22.02.2008.

© Бібліотечка «Дивослова», 2017.

Усі права застережено.

**КАЛЕНДАРНО-ТЕМАТИЧНЕ ПЛАНУВАННЯ
УРОКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДЛЯ 9 КЛАСУ
Семестр II**

33	<p><i>Література українського романтизму (оглядово).</i> Ідейно-художні особливості романтизму. Зв'язок з ідеями Просвітництва, з національним рухом. Осередки романтичного руху на Слобожанщині, Чернігівщині й Полтавщині, у Західній Україні («Руська трійця»). Поети-романтики (Л. Боровиковський, П. Гулак-Артемовський, Є. Гребінка, М. Костомаров, А. Метлинський, В. Забіла, М. Петренко, О. Афанасьєв-Чужбинський, М. Шашкевич). Значення романтизму для нового етапу розвитку слов'янських літератур.</p> <p>ТЛ: романтизм.</p>	
34	<p>Петро Гулак-Артемовський. Балада «Рибалка». Вічна тема кохання. Засоби романтичного зображення. Фольклорна основа твору.</p>	
35	<p>Євген Гребінка. Вірш «Човен». Образ небезпечної морської плавби як уособлення життєвого шляху людини. Пісенна (романсова) лірика поета українською та російською мовами («Ні, мамо, не можна нелюба любити», «Чёрные очи» та ін.).</p> <p>ТЛ: романс.</p>	
36	<p>Микола Гоголь. Творчість М. Гоголя, уродженця України, місце його творчості на порубіжжі культур двох народів. Вираження глибини національного духу у творах прозаїка та драматурга. Українська історія та фольклор як їх джерело.</p>	
37	<p>Повість «Тарас Бульба» (переклад М.Садовського і М. Рильського, за ред. І. Малковича). Сюжет твору. Внутрішній епічний розмах повісті.</p>	
38	<p>Піднесено-героїчний образ головного героя – Тараса Бульби.</p>	
39	<p>Колізія морального й національно-культурного вибору в образах синів Тараса Бульби. Вплив творчості М. Гоголя на розвиток українського письменства.</p>	
40	<p><i>Контрольна робота.</i> Творчість поетів-романтиків. М. Гоголя (розгорнуті відповіді на запитання).</p>	
41	<p>Тарас Шевченко. Геніальний поет, мислитель, пророк національного відродження в Україні.</p>	
42	<p>Перші поетичні твори баладного та елегійного жанрів («Причинна», «Думи мої...»).</p>	
43	<p>Оглядове вивчення історичної теми у творчості Кобзаря («Іван Підкова», «Тарасова ніч», «Гайдамаки»). Вісь неперервності історичного часу («До Основ'яненка»).</p> <p>ТЛ: послання.</p>	
44	<p>Національна проблематика періоду «Трьох літ». Поема («комедія») «Сон» і тогочасна суспільно-політична дійсність. Композиційний прийом «сну», його роль для розширення можливостей поетичного зображення. Сатиричний характер поеми.</p> <p>ТЛ: гротеск, контраст, умовність.</p>	Вивчити напам'ять фрагмент (на вибір).
45	<p>Протистояння імперського режиму і вільнотомної, національно свідомої особистості. Образ оповідача в поемі.</p>	
46	<p>«Кавказ» – пристрасний відгук на тогочасну загарбницьку імперську політику. Продовження теми національно-визвольної боротьби. Узагальнена ідея поеми – неприйняття насильства, поневолення людей, осуд загарбницьких воєн.</p>	
47	<p>Проблематика поеми. Художні особливості твору, актуальність його.</p>	
48	<p>«І мертвим, і живим, і ненародженим...» Продовження теми «землячків» у посланні. Викриття конформізму значної частини української еліти. Засудження комплексу меншовартості, національного безпам'ятства та байдужості до рідної мови.</p>	Вивчити напам'ять фрагмент (на вибір).
49	<p>Критичний перегляд національної історії задля перспективи її кращого майбутнього. Настріві інтонації поеми (суперечка, пересторога, погроза, заклик тощо). Проблематика твору.</p>	
50	<p>«Вічна» тема матері й сина. Романтичний тип утілення теми жіночої долі («Катерина»).</p>	
51	<p>Еволюція жіночого образу. Реалістично-побутовий тип утілення теми жіночої долі («Наймичка»).</p>	

52	Урок мовленнєвого розвитку. Усний твір-характеристика персонажа поем «Катерина» і «Наймичка».	
53	Трагедія жінки-матері, боротьба за своє материнство, жорстокість народної моралі («У нашім раї на землі...»). Наскрізний ліризм творів Т. Шевченка про жіночу долю.	
54	Лірика Т. Шевченка періоду арешту й заслання і після повернення з нього. Риси автобіографізму в образі ліричного героя («Доля»). Ностальгія за ідилією родинного життя, висока філософія життя людини на землі («Росли укупочці, зросли...»). ТЛ: ліричний герой (поглиблено), лірична медитація.	Вірш «Доля» вивчити напам'ять.
55	Біблія в житті Т. Шевченка. Світле пророцтво поета («Ісаїя. Глава 35»). Художня інтерпретація творів із Книги псалмів, риси її національної своєрідності у Т. Шевченка. Глибока смута пророка занепадом моральності, неправедними діяннями «сильних світу», пригнічення люду новими, внутрішніми «ворогами». Біблійні реалії в текстах творів. ТЛ: псалом. А б о Біблійні мотиви в поезіях Т. Шевченка періоду після заслання. Молитва як жанр у творчості поета. Ідея єдності й згоди в поезії «Злоначинающих спина...», пробудження сили в тих, хто прагне добра, правди, чистоти, широкі дружби. Потреба єднання і взаєморозуміння на ґрунті загальнолюдських цінностей. ТЛ: молитва.	
56	Підсумковий урок. Світова велич українського поета. Визначні діячі світової культури про Шевченка. Його вплив на літератури інших народів. Шевченко та історико-культурний поступ України. Ушанування пам'яті поета в Україні й за кордоном.	
57	Урок позакласного читання. Тарас Шевченко. «Назар Стодоля».	
58	Контрольна робота. Творчість Т. Шевченка (тестування).	
59	П. Куліш – відомий письменник, перший український професійний літературний критик, перекладач, автор підручників для школи, українського правопису. Вплив на П. Куліша ідей європейського просвітництва: «Українець у Європі, європеєць в Україні». Романтична основа світогляду. Ентузіазм і жертовність П. Куліша у громадській та культурницькій роботі на шляху духовного відродження і культурного збагачення нації.	
60	«Чорна рада» – перший україномовний історичний роман-хроніка. Походження його назви. Історична основа й авторська уява, романтичність стилю. Динамічний інтригуючий сюжет. Символи роману. ТЛ: роман, роман-хроніка, історичний роман.	Вивчити напам'ять уривок із повісті (на вибір учителя).
61	Непросте життя та романтичні пригоди головних героїв. Загальнолюдські риси ініціативності, працьовитості, лицарства, благородства, вірності почуттю та обов'язку.	
62	Порівняльна характеристика образів Якіма Сомка та Іванця Брюховецького. Оцінка роману Т. Шевченком.	
63	Урок виразного читання. Виразне читання уривка з повісті «Чорна рада».	
64	Марко Вовчок. Життя і творча діяльність. Марко Вовчок як перекладач (Ж. Верна, Г. К. Андерсена, А. Е. Брема). «Народні оповідання»; продовження теми народного життя в повісті «Інститутка». ТЛ: реалізм.	
65	Антилюдяна суть кріпосництва та солдатчини. Образи персонажів – людей із народу та панночки. Авторська позиція у творі.	
66	Урок позакласного читання. Марко Вовчок. Оповідання «Козачка» зі збірки «Народні оповідання».	
67	Урок мовленнєвого розвитку. Написання листа авторові улюбленої книжки.	
68	Контрольна робота. Письмовий твір на одну з тем: «Ідея соборності та незалежності України (за романом П. Куліша «Чорна рада»)», «Антикріпосницька спрямованість повісті Марка Вовчка «Інститутка»».	
69	Урок літератури рідного краю. Поетична творчість Неоніли Стефурак.	
70	Підсумковий урок.	

Урок 33

Тема. *Література українського романтизму (оглядово).* Ідейно-художні особливості романтизму. Зв'язок з ідеями Просвітництва, з національним рухом. Осередки романтичного руху на Слобожанщині, Чернігівщині й Полтавщині, у Західній Україні («Руська трійця»). **Поети-романтики** (Л. Боровиковський, П. Гулак-Артемівський, Є. Гребінка, М. Костомаров, А. Метлинський, В. Забіла, М. Петренко, О. Афанасьєв-Чужбинський, М. Шашкевич). **Значення романтизму для нового етапу розвитку слов'янських літератур.**

Мета: ознайомити учнів з особливостями романтизму як літературного напрямку, допомогти їм усвідомити значення доби романтизму для розвитку української літератури; розвивати навички аналізу суспільних та культурних явищ, уміння коментувати прочитане, висловлювати власну думку про нього; виховувати повагу до засад народної моралі й етики.

ТЛ: романтизм.

Тип уроку: урок вивчення нового матеріалу.

Обладнання: відеоролик із записом вальсу Ф. Шопена, портрети поетів-романтиків, збірки їхніх творів, аудіозаписи пісень «Не щербечи, соловейку» й «Дивлюсь я на небо» у виконанні А. Солов'яненка та Д. Гнатюка, репродукції картин І. Айвазовського «Дев'ятий вал», А. Мокрицького «Портрет дружини», К. Трутовського «Біля тину».

Методи, прийоми і форми роботи: слово вчителя, бесіда, метод «Рамка цілі», робота у групах, прийом «Телеграма».

Перебіг уроку

Мотивація навчальної діяльності учнів.

Методична ремарка. Урок пропонуємо розпочати з перегляду відеоролика, де чудова мелодія вальсу польського компо-

зитором доби Романтизму Фридеріка Шопена оживає завдяки чарівному мистецтву анімації.

♦ Які враження справила на вас ця зрима музика?

Учитель. Появу романтизму більшість дослідників називають романтичною революцією в художній культурі людства. Романтизм проголосив одиницький закон митця, який визначив вільний політ фантазії, його творчу незалежність і силу уяви, здатну творити нові світи і проникати в небачені глибини дійсності та внутрішній світ особистості. Романтики змусили суспільство дивитися на світ іншими очима. Більше того, вони прагнули впливати на світ за допомогою різних засобів мистецтва.

Романтизм охопив різні галузі культури: літературу, музику, живопис, театр. Він подарував світові багато відомих імен, згадуючи яких, уявляєш їхню епоху: Дж. Г. Байрон і Г. Гайне, А. Міцкевич і Ш. Петефі, Ф. Шопен і Р. Вагнер, Е. Делакруа і Ф. Шуман, Т. Шевченко і П. Куліш, А. Метлинський і Л. Боровиковський. За словами Ф. В. Гегеля, вони піднесли «буянню людського духу», котрий відчув себе, як ніколи, розкутим у своїх почуттях і бажаннях.

Актуалізація опорних знань учнів.

Бесіда

- Що таке літературний напрям?
- Розташуйте подані літературні напрями відповідно до появи їх в українській літературі: реалізм, класицизм, сентименталізм. Схарактеризуйте кількома словами кожен із них.
- Які риси властиві романтизму? Хто представляє романтизм у зарубіжній літературі?

Оголошення теми й мети уроку.

Опрацювання навчального матеріалу.

Методична ремарка. Слухаючи розповідь учителя, учні, застосувавши метод «Рамка цілі», заповнять комірки таблиці.

Учитель. Романтизм (фр. romantisme) – ідейний рух у літературі, науці й

мистецтві. Фантазія і минуле, фольклор, національна традиція, історія культури і мови, свобода особистості, культ почуття й уяви, заперечення абстрактного раціоналізму – основні сфери зацікавленень романтиків. Романтизм зумовив вироблення романтичного світогляду та романтичного стилю і постання нових літературних жанрів – балади, ліричної пісні, романсової лірики, історичних романів і драм.

Своїми ідеями і настановами, зокрема наголошуванням народності й ролі та значення національного у літературі й мистецькій творчості, романтизм відіграв визначну роль у пробудженні та відродженні слов'янських народів, зокрема українського.

Першими виявами українського романтизму були: видана у Петербурзі «Грамматика малороссийского наречия» О. Павловського (1818) і збірка М. Цертелєва «Опыт собрания старинных, малороссийских песен» (1819) з висловленими в них думками про глибоку своєрідність і самостійність української мови й української народної поезії, а також виданий у Москві збірник М. Максимовича «Малороссийские песни» (1827) і балади П. Гулака-Артемовського «Твардовський» і «Рибалка» (1827).

Український романтизм виник як реакція не стільки проти не надто значного в українській літературі класицизму, як проти наявних у ній тоді бурлескних і трагедійних традицій і розвинувся великою мірою під впливом поглибленого вивчення народної творчості, з одного боку, та писань російських і польських романтиків – з другого. Зокрема, чималий вплив на утвердження романтизму в українській літературі мали українські школи в російській і польській літературах.

Становлення українського романтизму відбувалося паралельно з розвитком таких ділянок науки, як етнографія й історія, виявом чого були збірки етно-

графічних і фольклорних матеріалів – українських народних пісень М. Максимовича (1827, 1834, 1849), історичних пісень і дум І. Срезневського (у тому числі й написаних ним самим) у збірці «Запорожская старина» (1833–1838), народної усної творчості П. Лукашевича (1836), а також публікації історичних праць і пам'яток: Д. Бантиш-Каменського (1822), М. Маркевича (1842–1843), О. Бодяньського (1846–48, зокрема й козацьких літописів та «Історії русів»), А. Скальковського (1846) та інших.

Основоположницею розвитку українського романтизму була харківська школа з її двома гуртками – першим, що створився ще у 1820-х рр. навколо І. Срезневського і з яким були пов'язані найвидатніші з поетів-романтиків Л. Боровиковський і О. Шпигоцький, та другим, що діяв у середині 1830-х р. також під проводом І. Срезневського. До нього були причетні А. Метлинський (псевдонім – Амвросій Могила), М. Костомаров (псевдонім – Ієремія Галка), О. Корсун, М. Петренко, С. Писаревський та ін. Програмовими для діяльності цих гуртків були збірки «Украинский альманах» (1831) та «Запорожская старина».

Поетичну творчість цього гуртка поетів (між ними й І. Срезневського як автора українських і російських віршів) характеризує ідилічно-песимістичне захоплення українським минулим, культ могил та історичних героїв, особливо співців і бандуристів.

Одночасно з харківським осередком у Галичині виступила «Руська трійця» з участю М. Шашкевича, І. Вагилевича і Я. Головацького, для яких була програмою «Русалка Дністрова» (1837) з її елегійним захопленням ідеями народності й слов'янського братерства. Послідовниками «Руської трійці» в її романтичних змаганнях за народність української мови й літератури стали згодом М. Устиянович та А. Могильницький у Галичині й О. Духнович на Закарпатті.

Другим осередком чи й етапом українського романтизму, уже з багатшим на мистецькі засоби й літературні жанри творчим доробком та з виразнішим національним і політичним обличчям, був Київ другої половини 1830–1840-х рр. з М. Максимовичем, П. Кулішем, М. Гулаком, Т. Шевченком, автором виданого вже 1840 р. «Кобзаря», і прибулими туди з Харкова А. Метлинським та М. Костомаровим.

Літературними трибунами цього етапу українського романтизму були альманахи: «Кієвлянинъ» (1840, 1841, 1850) М. Максимовича, «Ластівка» (1841) Є. Гребінки, «Сніп» (1841) О. Корсуна, «Молодик» (1843, 1844) І. Бецького, «Южно-русский сборник» (1848) А. Метлинського. Романтичні ідеї, пропаговані ними, мали виразне національно-політичне забарвлення, що зумовило появу Кирило-Мефодіївського братства з його романтично-християнською програмою – «Книгою буття українського народу» (М. Костомаров). У літературі цей етап засвідчився появою історичного роману («Чорна рада» П. Куліша), історичної драми («Сава Чалий», «Переяславська ніч» М. Костомарова), розвитком інтимної, пейзажної, громадянської лірики (В. Забіла, Є. Гребінка, М. Петренко, С. Писаревський, О. Афанасьєв-Чужбинський та ін.), утвердженні жанрів побутової, історичної, ліро-епічної поеми, балади, виробленні літературної мови і стилю, конкретно-історичних форм художнього освоєння дійсності. Провідна роль в утвердженні романтичного типу творчості належить П. Кулішеві й Т. Шевченку з його візією майбутньої України.

Так само, як харківський осередок романтиків не був обмежений тільки Харковом, до київського осередку причетні були українські романтики з інших міст України й Росії. У «Ластівці» друкувалися поезії чернігівця В. Забіли, в «Молодику» виступив полтавець О. Афанасьєв-Чужбинський, у Москві

жив і працював видавець історичних українських матеріалів і одночасно автор романтичних віршів О. Бодянский.

Український романтизм відіграв велику роль у вивченні історії, з романтикою, за словами Д. Чижевського, пов'язане «національне відродження», «воскресіння» нації. «Найважливіша риса та заслуга української романтики, – писав учений, – це те, що вона свідомо поставила собі завдання утворити “повну літературу”, яка могла б задовольнити духовні потреби всіх кіл та шарів українського суспільства. Прагнення до “повної літератури” знайшло своє втілення переважно в утворенні “повної мови”, мови всебічної, придатної в усіх сферах літератури та життя». З романтизмом українська література сформувалася, довела своє право іменуватися українською, письменники усвідомили себе саме як українські.

Романтизм в Україні мав такі особливості:

- незадоволення реальним життям, зосередження уваги на розкритті внутрішнього світу людини;
- поєднання просвітницьких і романтичних ідейно-естетичних засад;
- ідеалізація патріархальних відносин;
- посилена увага до проблеми літературної мови, національно-історичної тематики;
- особливо тісний зв'язок із фольклором (сюжет, герої, художні засоби, стилістичні фігури);
- наявність символів, антитез, персоналіфікацій, метафор для вираження тужливих настроїв;
- ліричний герой перебуває в гармонії з природою, у центрі – незвичайні, часто фантастичні обставини;
- романтичний герой пов'язує свою долю з долею народу, з боротьбою за національну незалежність;
- літературні персонажі – це люди сильної волі, мужні, духовно багаті (час-

то самотня, але сильна особистість, яка протистоїть жорстокому світу).

Метод «Рамка цілі».

Методична ремарка. Цей метод передбачає виокремлення етапів або стадій у поясненні будь-якої події, явища, процесу.

Учитель повідомляє учням алгоритм роботи, розрахований на чотири послідовних кроки:

мета (ч о м у? н а в і щ о? д л я ч о г о?) – це те, чого прагнуть головні дійові особи або групи;

план (я к и м ч и н о м? я к?) – це кроки для досягнення мети, практичні дії;

дія (щ о? д е? к о л и?) – це фактичне втілення плану;

результат (я к і п і д с у м к и?) – наслідок проведеної дії чи дій, що приводять або не приводять до досягнення мети.

За алгоритмом учні можуть опрацювати питання за підручником і заповнити відповідні комірки таблиці або ж зробити це, спираючись на розповідь учителя.

Орієнтовне виконання

Мета (ч о м у? н а в і щ о? д л я ч о г о?)	Український романтизм був запереченням бурлескних і трагедійних традицій, вів з ними гостру боротьбу за розширення мистецьких об'єктів, повніше використання можливостей національної мови
План (я к? я к и м ч и н о м?)	Романтики звернулися до фольклору та минувшини України, до дослідження національної історії, наголосивши на своєрідності розвитку українського народу та його праві на свободу
Дія (щ о? д е? к о л и?)	Виникнення романтизму в Україні пов'язують із появою в 1827–1828 рр. творів П. Гулака-Артемівського, збірників «Малоросійських пісень» М. Максимовича 1827, 1834, 1849 рр.,

	І. Срезневського («Запорозька старина» 1833–1838 рр.). Українська романтична література з'явилася у 20–30-х рр. XIX ст. в Харкові. Осередком першої романтичної групи в Україні був Харківський університет, у якому виник гурток любителів народної словесності І. Срезневського. До харківських романтиків, крім І. Срезневського, належали Л. Боровиковський, А. Метлинський, М. Костомаров, М. Петренко. Наприкінці 30-х рр. у Галичині романтизм був представлений «Руською трійцею» – М. Шашкевичем, Я. Головацьким, І. Вагилевичем. У 40-х рр. Кирило-Мефодіївське братство в Києві стає осередком романтичного руху (М. Максимович, Т. Шевченко, П. Куліш, М. Гулак)
--	--

Результат (я к і п і д с у м - к и?)	Український романтизм мав величезне значення для розвитку української літератури. Поети-романтики своєю творчістю сприяли популяризації української мови на народній основі, дбали про її визнання, наблизили літературу до життя народу. Велика заслуга їх у розвитку зв'язків із літературами інших народів, зокрема слов'янських. Романтики багато сил віддали розвиткові художньої форми, значно розширили жанрові можливості літератури
--	--

Два учні озвучують записи в таблиці, учитель коментує.

Робота у групах. Учні об'єднуються у групи, кожна з яких отримує роздатковий матеріал (портрет письменника, текст поезії для виразного читання, запитання і завдання щодо змісту вірша).

Скориставшись підручником та давши відповіді на запитання, групи складають короткі повідомлення.

1-ша група. **«Романтичний мрійник» М. Костомаров.**

Виразне читання поезії «Соловейко».

- Доведіть, що твір побудований на контрастах.

- Схарактеризуйте ліричного героя.

- Яку роль у поезії відіграє пейзаж?

- Який мотив звучить у вірші «Соловейко»?

Орієнтовне виконання.

М. Костомаров – особистість усебічно обдарована. Він відомий як педагог, фольклорист, історик, етнограф, літературний критик, перекладач і письменник. Як згадують сучасники, він був ідеалістом, завжди захищав загальнолюдські моральні цінності, обстоював чесність, порядність, гуманізм.

В одній із найкращих своїх балад «Соловейко» письменник у романтичному дусі переосмислює тему поета. Вірш має двопланову структуру: реальний світ переплітається з ірреальним. Автор застосовує романтичну антитезу, а саме: пісню солов'я, який «біди оплакує людській», не чує байдужий загал, бо його спів призначається тільки для обраних, людей з тонкою душею. Твір будується на поетиці фрагментарної композиції. Про минулі події читач дізнається з окремих деталей. Таку ж важливу естетичну функцію відіграє прийом художнього паралелізму. Змальовується романтичний пейзаж, невід'ємним атрибутом якого є чудовий спів солов'їв навесні та могила, біля якої на ялині співає соловейко. Митець порівнює образ соловейка з поетом. З цією метою Костомаров використовує баладний прийом метаморфози: душа померлого митця немов перевілюється в соловейка. Очевидно, колись співець у житті не був байдужим до людського горя. І ось тепер Поет-соловейко оплакує всіх, із його уст «Жаль ллється в серце, як в квіти крапельки дощові». Образ серця не випадковий у художньому просторі твору: він символізує душевність, людяність героя.

Персоніфікований пейзаж гармоніює зі світосприйманням дівчини, яка вечорами приходиться до могили Поета. Вона розуміє спів соловейка: «Співа співець – ніхто йому з душі не кине квітку». Тужлива пісня соловейка бентежила душу і серце дівчини, робила миті її життя незабутніми. Так утверджується тема краси вірності закоханих людей.

У вірші звучить мотив самотності, він проймає елегійним настроєм.

2-га група. **Глибокий психологізм творчості В. Забіли.**

Виразне читання вірша «Соловей».

- Про що йдеться у творі?

- Схарактеризуйте ліричного героя поезії. Чому він страждає?

- Чи можна сказати, що ця поезія – відгомін особистої драми поета? Відповідь аргументуйте.

- Розкрийте символіку образів соловейка та пугача.

- Знайдіть у вірші зображально-виражальні засоби, властиві творам романтизму.

Орієнтовне виконання.

Вірші В. Забіла почав писати в середині 30-х років, але за життя поета були надруковані тільки деякі з них. Як вважають дослідники його творчості, поштовхом до початку літературної діяльності стало нещасливе кохання до Любові Білозерської. Батько видав доньку за багатого, з часом колишня суджена В. Забіли примирилася з долею і прожила довге й спокійне життя.

Поет же був однолюбом, він так і не одружився, писав вірші й музику до них. Характерним для його творів є проникнення у внутрішній світ ліричного героя, відображення його почуттів і страждань.

У вірші «Соловей» автор застосовує паралелізм і романтичну антитезу як засіб композиції. Спів солов'я відтінює світ переживань ліричного героя. Зачарований пташиною піснею, герой водночас відчуває невимовний душевний біль, тож звертається до птаха: «Не щибечи, соловейку, під вікном близенько; не щибечи, малюсенький, на зорі раненько. Як затьохкаєш, як свиснеш, неначе заграєш; так і б'ється в грудях серце,

душу роздираєш». Звернення до образу соловейка, безперечно, є не випадковим: в усній народній творчості він постає «співцем» кохання. Розгортаючи ліричний сюжет, Забіла зображує пісню солов'я як гімн красі, коханню, гармонійному буттю природи: «Ти, щасливий, спарувався і гніздечко маєш!» Тому вона відлунює у серці ліричного героя, викликає співпереживання, навіртає нещасливого закоханого до роздумів над своєю гіркою долею. Його ліричний монолог – оскарження лихої неволі: «А я, бідний, безталанний, без пари, без хати; не досталось мені в світі весело співати».

Романтичного героя Забіли охоплюють меланхолійні, тобто сумні, тужливі настрої, розчарування від нездійсненності бажання жити в парі з коханою: «Довго й чутки вже не маю про милу дівчину; цілий вік свій усе плачусь на лиху годину». Він просить соловейка «співати тим людям, котрі веселяться», а сам буде прислухатися до пісні-стоґону пугача – символу нещастя й смерті.

Багата мова, наспівний ритм, близькість поетики до народної пісні, глибокий ліризм твору В. Забіли «Соловей» сприяли тому, що він став улюбленим народним романсом «Не шебечи, соловейку», який прикрашає репертуар багатьох усесвітньо відомих співаків.

Прослуховування пісні «Не шебечи, соловейку» у виконанні А. Солов'яненка.

3-тя група. «Небо» – шедевр лірики М. Петренка.

Виразне читання вірша «Небо».

- Символом чого є небо у творі?
- Доведіть, що небо і земля – це поетична антитеза.
- Чи можна назвати ліричного героя вірша романтичною натурою? Відповідь обґрунтуйте.

Орієнтовне виконання.

Твори М. Петренка засвідчують те, що він був чудовим знавцем людської душі. Митець був добре знайомий із творчістю сучасних йому українських та російських поетів, збагатив українську літературу жанром вірша-роздуму та вірша-медитації.

Шедевром лірики М. Петренка є поезія «Небо», у якій передано глибокі філософські роздуми про життя і смерть, про долю й долю, про духовність. Ліричний герой твору – романтик, він мріє соколом здійснитися в небо, щоб віддалитися від світу, у якому панують нещастя, горе, де не дотримуються моральних законів. Для нього небо є символом чистоти, духовності, поривань людини до прекрасного.

На землі герой відчувається самотнім, він розчарований у тому, що бачить навколо. Але це не стає причиною песимізму, ліричний герой любить життя і всім своїм єством поривається до високого, до небес, які уособлюють духовність. Несправедливості, яку він бачить навколо, юнак протиставляє ідеальний світ, що живе в ньому. Герой знаходить щастя в тому, що духовно підноситься над сірістю земного життя.

Вірш поклада на музику Людмила Александрова, він набув широкої популярності як українська народна пісня літературного походження.

Прослуховування романсу «Дивлюсь я на небо» у виконанні Д. Гнатюка.

4-та група. М. Шашкевич – очільник і натхненник «Руської трійці».

Виразне читання вірша «Веснівка».

- Пригадайте, які народні пісні називаються веснянками. Які особливості цього жанру?
- У якій формі написаний твір? Розкрийте його алегорію.
- Яким настроєм пройнята поезія? Доведіть, що це романтичний твір.
- Яка основна думка поезії? Назвіть найхарактерніші художні засоби.

Орієнтовне виконання.

Маркіян Шашкевич, як ніхто інший, відчув дух і вимоги доби. Він розумів, що не можна мовчати і чекати. Настав час, коли народ повинен заявити про себе. І поет, сповнений енергії, сміливих бажань і задумів, у 1833 році організував гурток «Руська трійця», до якого ввійшли також його однодумці

Яків Головацький та Іван Вагилевич. Під керівництвом Маркіяна Шашкевича молоді ентузіасти уклали альманах «Русалка Дністровая». З піднесеним настроєм вони взялися поширювати і примножувати рідну «руську», тобто українську, культуру, дбати про розвиток, збагачення рідної мови.

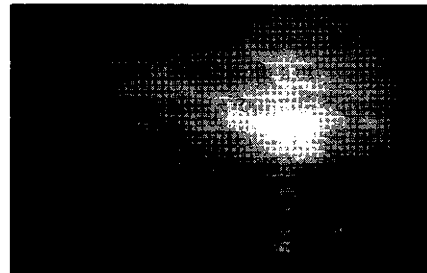
«Веснівка» – поетична мініатюра, в якій автор відобразив сподівання народу на своє відродження. Цей твір алегоричний, змістовно прозорий: силам оновлення, красі протиставляються темні сили неволі. Образний світ поезії увиразнюють народні інтонації, ніжні звертання ліричних персонажів («*Нене рідная!*», «*Доню, голубко! Гарная любко!*»), пестливі форми: *ненька, раненько, личко, головонька, листоньки*. Діалог маленької квітки з весною визначає композицію вірша. Поет використав художній засіб персоніфікації. Немов дівчина, «цвітка дрібная» звертається до ранньої весни, «милої неньки» з проханням обдарувати її долею, щоб вона «зацвіла, весь луг скрасила», щоб уподібнилася «сонцю ясному», «зорі красній», пригорнула до себе весь світ. В образі долі-квітки митець убачав молоде покоління, якому доведеться в утвердженні ідеалів національного відродження на своєму шляху відчути, як «вихор свисне, мороз потисне» зазнати переслідувань з боку «темних сил». У «Веснівці» звучать драматичні нотки: негода, морози, злі сили винищать квіти-мрії, не дадуть надії розквітнути. Загалом твір є символічним сподіванням Шашкевича на культурно-національне відродження в західноукраїнських землях.

У ч и т е л ь. Ідеї, теми й сюжети, як і мистецькі засоби романтизму, мали великий вплив на образотворче мистецтво кінця XVIII – початку XIX століття Західної Європи і сусідніх з Україною слов'янських народів, зокрема тих митців, що були народжені або жили в Україні: з росіян – В. Тропінін, з вірмен – І. Айвазовський, з поляків – Ю. Коссак, А. Гроттгер та інші. Елементи романтизму наявні в ранніх творах Т. Шевченка і К. Трутовського, у творчості І. Сошенка,

А. Мокрицького, згодом у О. Сластіона, М. Івасюка, С. Васильківського, М. Пимоненка, А. Ждахи та ін.

Романтизм у живописі вирізнявся динамізмом композиції, стрімкими рухами зображень, яскравими кольорами, контрастом світла і тіні, екзотичністю сюжетів.

♦ Розгляньте репродукції картин художників І. Айвазовського «Дев'ятий вал», А. Мокрицького «Портрет дружини», К. Трутовського «Біля тину» та визначте в них ознаки романтизму.

Матеріал для вчителя.

♦ «Дев'ятий вал» – одна з найзнаменитіших картин І. Айвазовського, всесвітньо відомого українського та російського художника-мариніста. Вона зображує море після величезного нічного шторму й людей, потерпілих у корабельній трощі. Промені сонця освітлюють величезні хвилі. Найбільша з них – дев'ятий вал, готова обрушитися на людей, які намагаються врятуватися на уламках щогли.

Все говорить про велич і могутність морської стихії і безпорадність перед нею лю-

дини. Теплі тони картини роблять море не таким суворим і дають глядачеві надію, що люди врятуються.

Сьогодні можемо говорити про дев'ятий вал вже як символ у літературі та мистецтві – символ бурхливої стихії, волі та сили; у переносному значенні – найяскравіший вияв чогось, розквіт (наприклад, майстерності поета тощо).

❖ «Портрет дружини» А. Мокрицького сповнений романтичного настрою. В образі замріяної жінки художник втілює ідеали часу, що вибрали в себе поняття духовності, краси, гармонії почуттів, єдності людини з природою.

❖ Картина К. Трутовського «Біля тину» – це хвилююча й правдива оповідь про побачення закоханих, перший дотик любові, свіжість першого почуття.

Художник використовує улюблений композиційний прийом: просте розташування фігур, поданих крупним планом на тлі пейзажу. В погожий літній день, під синім небом, серед буйної зелені біля тину зустрілися хлопець і дівчина – молоді, красиві, осяяні любов'ю. Пейзаж – дієвий компонент твору, об'єднаний в єдине ціле з фігурами персонажів. Удалині під теплим сонцем занула річка, замріялися густі ліси. Святкова барвистість одягу об'єдналася з синявою неба і зеленню трав. Колір у картині має смислове навантаження, створює оптимістичний мажорний настрій.

Учитель. В українській музиці вплив романтизму позначився слабо. Його елементи помітні лише у творах українських композиторів другої половини XIX ст.: С. Гулака-Артемівського, М. Лисенка, В. Матюка, П. Воробкевича, А. Вахнянина й інших, зокрема у їхніх композиціях на слова поетів-романтиків. Важливе місце в історії української музики й театру зайняли написані за творами романтиків опери «Запорожець за Дунаєм» (1863) С. Гулака-Артемівського, «Різдвяна ніч» (1874), «Утоплена» (1883–1884), «Тарас Бульба» (1890) М. Лисенка.

Рефлексія. Підсумок уроку.

Прийом «Телеграма».

Стисло викладіть найважливіше, що зрозуміли на уроці з побажаннями суспівові по парті й «відішліть» (*обмінюйтеся*). Напишіть у телеграмі побажання ліричному героєві опрацьованих поезій (*на вибір*). Напишіть побажання собі з позицій вивченого на уроці і т. д.

Оцінювання. Аргументація оцінок.

✦ **Загальне.** Прочитати матеріал підручника про літературу українського романтизму, дати розгорнуту відповідь на запитання підручника (*на вибір*). Прочитати баладу П. Гулака-Артемівського «Рибалка». **Індивідуальне.** Підготувати повідомлення про життя і творчість П. Гулака-Артемівського.

Урок 34

Тема. Петро Гулак-Артемівський. Балада «Рибалка». Вічна тема кохання. Засоби романтичного зображення. Фольклорна основа твору.

Мета: ознайомити учнів із життєвим і творчим шляхом П. Гулака-Артемівського; проаналізувати його баладу; розвивати пам'ять, критичне мислення, спостережливість, уміння давати відповідний коментар щодо ідейно-тематичного спрямування поетичного твору, робити висновки; прищеплювати любов до літератури, поетичного слова.

Тип уроку: урок вивчення нового матеріалу.

Обладнання: портрет письменника, добірка його творів, репродукція картини В. Штернберга «Садиба Григорія Тарновського у Качанівці».

Методи, прийоми і форми роботи: слово вчителя, учнівські повідомлення, інтерактивна вправа «Незакінчене речення», бесіда, словесне малювання, інсценізація балади, робота з таблицею, прийом «Майстерня художника», постановка і розв'язання проблемного питання.

Перебіг уроку

Мотивація навчальної діяльності учнів.

Учитель. Петро Гулак-Артемівський продовжив лінію Івана Котляревського у творенні української літератури народною мовою, розширюючи її естетичні обрії, збагачуючи ритміку й зображально-виражальні засоби у моделюванні художнього світу. У творчості органічно поєднав елементи класицизму й бурлеску. Працював у рідній просвітницького реалізму і романтизму. Поет розширив тематику, жанровий репертуар творів, був першим байкарем нового українського письменства, звернувся до жанру байки, послання, оди, романтичної балади, переспівів псалмів. Його творчість дасть нам поживу для розуму й душі, спонукає до роздумів і проведення літературних паралелей, схвилює високими почуттями.

Оголошення теми й мети уроку.

Опрацювання навчального матеріалу.

Перевірка домашнього завдання. Учніські повідомлення.

1. Прізвище *Гулак-Артемівський* найчастіше асоціюється з іменем Семена – всесвітньо відомого співака, композитора, автора першої української опери «Запорожець за Дунаєм».

Утім, добре відомо й те, що його дядько, Петро Петрович, був автором першої української байки і ректором Харківського університету.

Народився Петро Гулак-Артемівський 27 січня (за новим стилем) 1790 року в Городищі, в родині священника місцевої Покровської церкви Петра Патрикіївича (Гулака)-Артемівського та його дружини Уляни Михайлівни й був останньою, наймолодшою, дитиною в сім'ї. Його батькові на той час було близько 55 років, а матері – від 46 до 50-ти. Ім'я матері майбутнього поета і бабусі Семена вдалося встановити зовсім недавно, завдяки прочитаному за-

пису в метричній книзі Покровської церкви, яка зберігається в Черкаському обласному архіві: «Січень 1802 р. Хо-

ронив Григорій Ромаданов по обряду християнському Уліану. Померла священника Петра Артемівського дружина. Від роду п'ятдесят чотири роки». Отже, Петро в 11 літ залишився без батька, а в 12 і без мами. Роком пе-

ред тим він поїхав до Києво-Могилянської академії для навчання в її бурсі в стінах Братського монастиря. Згадуючи цей період життя, Петро Петрович наголошував, як він бідував: на базарі їв недоїдки біля чумацьких возів, латки на одязі пришила сосною глицею, на канікули додому в рідне Городище приходив пішки або припливав на плотах по Дніпру. Деякі критики називали ці спогади Гулака-Артемівського плодом його буйної уяви: «Та він же був попівським синком!..» Та факт залишається фактом: майбутній байкар у молодості дуже бідував, бо рано залишився круглим сиротою.

Відомо також, що Петро начебто залишив навчання через нещасливе кохання. Мовляв, батьки багаті дівчини не дозволили їй виходити заміж за бідного парубка. Вона так зажурилася, що до неї причепилася хвороба, яка звела в могилу. Юнак же не зміг пережити горе і після похорону пішов світ за очі.

Про кохану дівчину все правда. Неправдою є те, що недовчився. Адже цьому суперечить розпорядження синоду духовного відомства від 25 листопада 1814 року про «звільнення з Київської академії студента, що закінчив курс богословського навчання, Петра Артемівського, від духовного звання в світське, щоб він міг вибрати рід занять».

Він покидає Київ, іде на Волинь і там чотири роки навчає дітей польських поміщиків. У цей період Гулак-Артемівський, з одного боку, досконало опановує польську мову та проникається багатою польською культурою, зокрема літературою; з другого – на власні очі бачить свавілля багатих і беззахисність бідних, що пізніше ляже в основу його славнозвісної байки «Пан та собака».

2. У 1817 році Петро Петрович приїздить до Харкова і вступає вільним слухачем на історико-філологічний факультет місцевого університету. Є версія, що приїхав він до міста на запрошення попечителя Северина Потоцького, який, очевидно, і влаштував незвичайний вступ Гулака-Артемівського до університету, бо вже за кілька місяців він не лише навчається, а й викладає в університеті польську мову, яку ввели до програми на його ж пропозицію. У Харківському інституті шляхетних дівчат викладає ще й французьку. Викладацька робота не заважала, а сприяла успіхам, бо вже через два роки після вступу до вишу він успішно складає іспити на здобуття вченого звання магістра.

Завдяки працьовитості, наполегливості кар'єра П. Гулака-Артемівського складається блискуче. У 1823 році його було призначено ад'юнктом, 1825-го – екстраординарним, а 1828 року «за відмінну працьовитість, старанність у виконанні обов'язків і знання» – ординарним професором. Тричі (1829–1841) Петра Петровича обирали деканом факультету, а протягом 1841–1849 років він був ректором Харківського університету.

Літературна творчість П. Гулака-Артемівського розпочинається з вільних перекладів та переспівів із польської літератури. Найраніший його вірш українською мовою «Справжня добрість» адресований Г. Квітці-Основ'яненку і датований 17 вересня 1817 роком.

Головним своїм заняттям Петро Петрович мав науку, адже добре знав іс-

торію, літературу. Про його енциклопедичні знання, говорили і його відомі сучасники, які високо цінували перші наукові праці Гулака-Артемівського.

Проте переважило розуміння того, що досягнути «ступенів високих» швидше й простіше можна іншими шляхами. Тому адміністративні справи стали цікавити більше, ніж наукові дослідження. Його радувало (мабуть, як і кожну людину, котра встигає досягти якихось висот у своєму житті), що він не лише «вийшов у люди», а й став відомим серед багатьох високих чиновників і вельможних осіб. До нього виявляють увагу цар і цариця. Даровані царем діамантові персні, золоті табакерки тішили самолюбство Гулака-Артемівського.

На цивільній службі він дослужився до чиновника IV класу – дійсного статського радника (прирівнюється до військового звання генерал-майора), був нагороджений орденами Російської імперії: святої Анни III, II ступенів, II ступеня з імператорською короною, святого Станіслава II, і святого Володимира IV ступеня.

Усе це, а насамперед високе звання дійсного статського радника давало Петрові Петровичу для нього і його нащадків привілей потомственного дворянина.

3. Однак для нас важливою є творча спадщина Петра Гулака-Артемівського. Саме як поет-байкар увійшов він в українську літературу, розпочавши творчий шлях, як уже згадувалося, наприкінці 10-х років XIX століття. А широко відомим став у 1818 році, коли в журналі «Украинский вестник» було опубліковано його байку-казку «Пан та собака». Цей твір став зародком нового жанру в українській літературі – байки.

У цьому творі Гулак-Артемівський викриває самодурство й розбещеність панів, висловлює співчуття до безправних селян. В алегоричному образі Рябка поет розкриває долю кріпака, цілком за-

лежного від пана. Рябко прагне догодити панові, проте залишається винним і тоді, коли не спить цілу ніч, охороняючи житло господаря, і тоді, коли заснув: у першому випадку – заважає спати, у другому – злодії пограбували панське добро. Рябко, жорстоко побитий за те і за те, не витримує:

Той дурень, хто дурним іде панам служити,
А більший дурень, хто їм дума догодити!

Варто зауважити, що «присмак» різки Петро Петрович добре знав від свого батька. Річ у тім, що за прихильність до православ'я у часи, коли Правобережна Україна, а отже й Городище, входила до складу Польщі, польські пани жорстоко відшмагали його батька різками. До самої смерті зберігав він жмуток їх, потім передав синові Петру, який часто показував сімейну реліквію гостям. Тож оті рядки «До часу над слабим, хто дужчий, вередує...» писані не пером, а серцем, душею Гулаків-Артемівських.

У своїй творчості письменник ще не раз звертався до жанру байки, хоча не зумів піднятися до рівня «Пана та собаки» – перлини своєї творчості. Проте байки «Солопій та Хівря, або Горох при дорозі», «Тюхтій і Чванько», «Батько та син», «Дві пташки в клітці», «Рибка» мають беззаперечну художню вартість, висока поетична майстерність яких робила випадкові, на перший погляд, творчі «дрібнички» досить цікавими творами. «Хліб ви їжте, а правду, хоч яким панам вельможним, ріжте». Ці заповітні рядки з байки «Справжня добрість, або Писулька до Грицька Прокази» і в наш час актуальні.

Нещасливе кохання залишило глибокий смуток у серці поета на все життя. «Живу плачучи, а плачу сміючись – писав він. – Бажаючи плакати – я смішу інших». Тож даремно його творчу спадщину називають «веселим смутком мудреця».

Гулак-Артемівський першим в українській літературі звертається до творів Гете, Міцкевича і пише за їхніми сю-

жетами балади «Рибалка», «Твардовський». Саме вони стали першодруками українського романтизму.

Твори його друкувалися в періодичній пресі, а першу спробу упорядкувати їх узявся Пантелеймон Куліш, значну частину надрукувавши в березні 1861 року в журналі «Основа».

4. Чи був щасливим в особистому житті Гулак-Артемівський, який одружувався двічі?

Першою його дружиною була французенка Луїза, з якою він побрався десь у другій половині 20-х років і яка невдовзі померла від простуди, залишивши двох синів – Клеоника (у майбутньому талановитий скрипаль-віртуоз, прокурор у м. Кишиневі) та Йосипа (відомо, що був агрономом).

Удруге Петро Петрович одружується на бідній дівчині Єлизаветі Федорівні. Протягом 1834–1848 рр. у подружжя народилося одинадцятьох дітей. Жили вони на околиці Харкова у власному дерев'яному будиночку. Тут постійно квартирували студенти, серед яких і майбутній видатний історик, письменник, літературний критик Микола Костомаров. Замість оплати за житло навчав дітей Гулака-Артемівського.

Старший син Петро від другого шлюбу став священником. Його син Яків (1861–1939), внук поета-байкаря, працював у Києві діловодом в управлінні Південно-Західної залізниці. Два десятки літ обирався у старостат хору М. Лисенка. У 1900–1911 роках – упорядник могили Тараса Шевченка в Каневі.

Петро Петрович у Харківському університеті пропрацював понад чотири десятки літ. Тому й не дивно, що депресію після виходу на пенсію проганяв гумором: «Була робота, – була й охота; лежав на шиї обов'язок, – ну й роботи було чимало в'язок. Було діло, – ну й робить кортіло; а коли тепер від обов'язку навіткачи, так поневолі треба лежати на

печі. От і лежимо, і їмо, і п'ємо, і спимо, і встаємо та вп'ять лежимо, і їмо, і п'ємо, і спимо! Запряжіть у діло, потягнем сміло, накинйте ярмо – то й повеземо. Чи ясно, чи хмарно, нам і так гарно. А хліба треба? Упаде з неба. А в небі не стане? Жінка достане...»

Від гострого батькового пера дісталось і синові Клеонику, якому Петро Петрович подарував портфеля з віршованою запискою: «Колись, за Богдана Хмілья, писалося й без портхвіля. А тепер вся сила в портхвілях, зате пишуть – як із похмілля!»

Узагалі Гулака-Артемівського дуже драгували усілякі дряпички, які спекулювали на українському слові: «...у нас теї погані, віршомазів, скільки наплодилося, як у доброго попа дітей».

Слід зазначити, що Петро Петрович приятелював із Симиренками та Яхненками, знався з іншими багатьма відомими людьми свого часу, зокрема з польським поетом Адамом Міцкевичем.

Щодо його стосунків із Шевченком, то Петро Гулак-Артемівський безмежно шанував творчість Великого Кобзаря, хоч ніколи зі своїм земляком не зустрічався. Зі свого боку Тарас Григорович, осуджуючи П. Гулака-Артемівського за те, що той «у пани постригся», віддавав належне його поетичному доробкові, а окремі твори, зокрема переспіви оди Горация у своїй повісті «Близнецы» назвав «геніальною пародією». Тож не випадково приятелі Гулака-Артемівського у 1877 році видали його твори під назвою «Кобзар П. П. Гулака-Артемівського».

До смерті Петро Петрович відносився по-філософськи: «Людей питай, свій розум май! Як не мудрий, – а вмерти треба!» І додавав: «Як умру – я вам дулю покажу».

Коли це сталося, дружина написала на зворотному боці фотографії: «Помер тихо 13 жовтня 1865 року під час ранкового богослужіння у церкві Покрови Пресвятої Богородиці, особливо любля-

чи це свято». Напевне, через те, що батько був священиком такої ж церкви у Городищі, яке він у листі до своєї внучки Марії Яхненкової називав «незабвенным»...

Похований поет у Харкові. На місці колишнього кладовища тепер міський парк, але могила залишилася. Уціліла й надмогильна плита, на якій написано: «Памяти действительного статского советника П. П. Артемовского-Гулака. Скончался 1-го (за ст. ст.) октября 1865 года. Преданная жена».

◆ Продовжіть речення: «У житті Петра Гулака-Артемівського мене найдужче схвилювало...».

Учитель. Тяжіння П. Гулака-Артемівського до нових, романтичних віянь зумовлювалося його глибокими симпатіями до польських романтиків, насамперед А. Міцкевича, автора знаменитих «Балад і романсів» (1822).

1827 року український поет виступає на сторінках «Вестника Европы» з «малоросійською баладою» «Рибалка». Це переспів однойменної балади Гете (ще раніше її переклав російською мовою В. Жуковський). Надсилаючи свою баладу до редактора «Вестника Европы», автор наголошував на «некоторых особенных побуждениях, заставивших его передать на родном языке» твір німецького поета. «По влечению любопытства, – зазначав М. Каченовський, – захотел он попробовать, нельзя ли на малороссийском языке передать чувства нежные, благородные, возвышенные, не заставляя читателя или слушателя смеяться, как от “Энеиды” Котляревского и от других, с тою целию писанных стихотворений. Указывая далее на некоторые народные песни малороссийские, на песни самые нежные, самые трогательные, он, с благородною неуверенностью в успехе, выдает балладу свою единственно как простой опыт».

Робота з текстом балади.

Робота в парах. Інсценізуйте баладу «Рибалка» Гулака-Артемівського,

інтонаційно правдиво відтворить діалог юнака і русалки.

Б е с і д а

- Яке авторське визначення твору?
- Пригадайте, що таке *балада*. Звідки походить це слово? У чому особливість балади?
- Чому Гулак-Артемівський звернувся до жанру балади?
- Назвіть балади, вивчені на уроках зарубіжної літератури. Що споріднює ці твори з баладою «Рибалка»?
- Сформулюйте характер балади Гулака-Артемівського.
- Які риси фольклорних традицій та національного колориту ви помітили у творі?
- Які ви знаєте народні балади про русалок?
- Визначте роль фантастики у «Рибалці».
- З'ясуйте функції народнопоетичних засобів у творенні образів мрійника-рибалки і русалки.
- Розкрийте роль прислів'їв і приказок.
- Доведіть, що «Рибалка» Гулака-Артемівського – романтична балада.

Матеріал для вчителя. Фабула балади Гете (мрійливий юнак, зачарований русалкою, кидається у зваблене підводне царство) сягає світової, зокрема й української народної міфології. У своєму переспіві Гулак-Артемівський зберіг тематичну й сюжетно-композиційну схему балади Гете, але опрацював її, спираючись на українські народні легенди, перекази й пісні про русалок. Поет використовує характерні для українських пісень зменшувально-пестливі форми: рибалка молоденький, серденько, рибонька й інші, яких не знайдемо в німецькому оригіналі. Є у творі Гулака-Артемівського багато вигуків («що рибка смик, то серце твоє; «аж гульк» та ін.), характерних для народних казок, «Енеїди» Котляревського, Квітчиних оповідань із народного побуту. Вигуки надають баладі більшої жвавості, конкретності, народного реалізму.

Автор змальовує неясні передчуття перед невідомістю, таємничістю природи, під-

готовляє появу дівчини-русалки: *«Ходи ж до нас, покинь ти удку річ, – зо мною будеш жити, як брат живе з сестрою! Зирни сюди!.. Чи се ж вода?.. Се дзеркало, – глянь на свою уроду!.. Ой, я не з тим прийшла сюди, щоб намовлять з води на парубка невзгоду!»*

Поетична атмосфера балади українського митця істотно відрізняється від балади Гете, який спирався на книжну поетичну традицію XVIII століття, а тому в його баладі переважає епічне начало, раціоналістично-стриманий виклад події, хоча й забарвлений фантастикою. Натомість український поет орієнтується на поетику народних русальних пісень, тож його балада овіяна теплою ліричною тональністю, ширістю й задушевністю у висвітленні романтичної історії юнака-рибалки і дівчини-русалки. Особливо привабливим водяна царівна змальовує чарівний підводний світ. Її мовлення – це мелодійна й бентежна мова народної пісні, вона знаходить відгук у серці мрійливого Рибалки. Поет досягає особливої емоційності образів за допомогою зменшувально-пестливих форм, що побутують у народних піснях: *сонечко, червоненький, веселенькі, зіроньки, коханячко, ніженьки* та ін. У творі є означення, що увиразнюють гнучкість образів, а також емоційно-оцінні епітети, що відображають авторське ставлення до об'єкта змалювання: Рибалка «молоденький», «любенький», «гарненько». Такими ж формами митець передає душевний стан героїв, їхнє сприйняття світу: *«Ти ж бачиш сам, – не скажеш: ні, – як сонечко і місяць червоненький хлопчуться у нас в воді на дні і із води на світ виходять веселенькі! Ти ж бачив сам, як в темну ніч блищать у нас зіроньки під водою»*.

У баладі Гулака-Артемівського образ замріяного юнака, закоханого у водяну красуню, та образ самої русалки опоетизовано, наділено романтичними характеристиками й рисами української дівчини, яка і співає, і *«косу зчісує, і брівками моргає»*.

Урешті закоханий Рибалка, пориваючись у чарівний підводний світ до Русалки, їй

«парубоцьке віддає серденько», гине у глибинах річки.

Освоєння жанру балади було для поета оволодінням новою системою художніх засобів: через художню стихію балади відбувся розрив із поетикою і стилістикою бурлеску. Гіперболізація, антитеза, містифіковане бачення світу, фантастика набувають нової стильової тональності.

Словесне малювання. Уявіть: ви – художник. Які ілюстрації запропонували б до твору Гулака-Артемівського? Опишіть це словесно, захищаючи таке образне розуміння балади митця.

Робота з таблицею. Визначте ознаки романтизму й балади у творі.

Ознаки романтизму	Ознаки балади
<ul style="list-style-type: none"> • інтерес до фантастики, міфології (образ русалки); • перенесення в літературу фольклорного жанру балади, тісний зв'язок із фольклором (мелодійність, емоційна наснаженість); • використання зменшено-пестливих слів, як у народних піснях (зіроньки, коханнечко, гарненько, веселенькі); • національний колорит у зображенні рибалки і русалки (Русалка «косу зчісує і брівками моргає») 	<ul style="list-style-type: none"> • розповідь про фантастичні, незвичайні явища (зустріч рибалки з русалкою); • невелика кількість дійових осіб (дві); • наявність сюжету, в основі якого – незвичайна подія; • змальована картина стосується життя лише окремої людини – рибалки; • висока емоційність; • нетривалий час події; • стислість, малий обсяг; • віршова форма

Приєм «Майстерня художника». Розгляньте картину В. Штернберга «Садиба Григорія Тарновського у Качанівці».

• Який настрій картина навіює? У чому виявляється її романтичний колорит?

• Як художник передає відчуття єдності людини і природи? З'ясуйте значення образів рибалки, підлітка, лебедів, садиби на цьому полотні.

• Простежте гру світла, тіней, кольорів на картині.

• Доберіть відтінки значень до слів *зелений, блакитний*, складіть із ними речення.

• Які образи й рядки балади «Рибалка» Гулака-Артемівського співзвучні з образами В. Штернберга?

Рефлексія. Підсумок уроку.

Проблемне питання. Чим пояснити популярність балад Петра Гулака-Артемівського серед читачів?

Оцінювання. Аргументація оцінок.

✦ Написати невеликий твір «Романтичний світ балади «Рибалка» П. Гулака-Артемівського». Прочитати поезію Є. Гребінки «Човен».

Урок 35

Тема. Євген Гребінка. Вірш «Човен». Образ небезпечної морської плавби як уособлення життєвого шляху людини. Пісенна (романсова) лірика поета українською та російською мовами («Ні, мамо, не можна нелюба любить», «Чёрные очи» та ін.).

Мета: дати учням уявлення про життєвий і творчий шлях митця, допомогти усвідомити моральні цінності, які обстоює автор; розвивати критичне мислення, навички вдумливого читання, аналізу поетичних творів, плекати повагу до культурних надбань народу, виховувати естетичний смак.

ТЛ: романс.

Тип уроку: урок вивчення нового матеріалу.

Обладнання: мультимедійна презентація, репродукції портретів Є. Гребінки, художників А. Мокрицького і Т. Шевченка, фрагменти з документального фільму «Той, хто торував шлях» режисерів Д. Старикова та Н. Іванченко, аудіозаписи романсів «Чёрные очи», «Ні, мамо, не можна нелюба любить» у виконанні Л. Армстронга та Є. Мірошниченко.

Методи, прийоми і форми роботи: асоціювання, слово вчителя, бесіда, прийом «Майстерня художника», групування.

Перебіг уроку

Мотивація навчальної діяльності учнів.

Учитель. Окрім Великого Кобзаря, ХІХ століття подарувало українській літературі чимало визначних постатей, чия творчість впливала не лише на формування обличчя культурно-історичної доби, а й на світогляд та самоідентифікацію нашої нації. Серед таких майстрів слова – Євген Гребінка, талановитий лірик, прозаїк, видавець, спадщина якого дасть справжній духовний пожиток для кожного, хто відкриє її для себе.

Актуалізація опорних знань учнів.

Асоціювання. Занотуйте свої асоціації до поняття *романтизм*.

Оголошення теми й мети уроку.

Опрацювання навчального матеріалу.

Учитель. У першій половині ХІХ століття в українській літературі точилася боротьба між класицизмом та бурлеском, з одного боку, і романтизмом – із другого. Необхідність подолати бурлеск у змалюванні українського національного характеру усвідомив і Євген Гребінка. У рецензії на другу книжку «Малороссийских повестей» Г. Квітки-Основ'яненка він писав: «...Стоит прочесть "Историю Малороссии", вникнуть

в характеры её героев, прислушаться к её песням, чтобы убедиться, что народ с таким железным характером, с такими глубокими чувствами может и не смеяться». Підтвердженням цієї тези є романтична лірика Є. Гребінки, написана українською мовою, де автор висловив душевні переживання особистості, зобразив характер українського народу, який здатний на глибокі й ніжні інтимні почуття.

Методична ремарка. Подану нижче інформацію, яку по чергово читатимуть дев'ятикласники, учитель супроводитиме десятьма слайдами на мультимедійній дошці.

❖ 1812, 2 лютого – Євген Гребінка народився на хуторі Убіжище, історична назва – Гребінчин Яр, за 16 верст від Пирятин на Полтавщині. Батько – Гребінка (Гребьонкін) Павло Іванович (1763–1842) – гусарський штаб-ротмістр, учасник російсько-турецьких війн та війни з Наполеоном 1812 року; з 1815-го – земський комісар Пирятинського повіту. Мати – Надія Іванівна, дочка пирятинського козака з роду Чайковських. Євген мав ще старшу сестру Ганну – від першого батькового шлюбу – та молодшу Людмилу, братів Михайла, Аполлона, Миколу, Олександра, Костянтина й Петра. Батько був небагатий – мав кілька десятків душ кріпаків, але всім дітям дав добру освіту.

❖ 1825 – вступив до Ніжинської гімназії вищих наук князів Безбородьків. За статусом гімназія стояла одразу після університету. Повний курс навчання – дев'ять років – був поділений на триріччя, слухачі останнього (сьомий, восьмий, дев'ятий класи) вивчали предмети в обсязі університетських курсів і називалися студентами. Випускники могли влаштуватися як чиновники 14 класу на цивільну службу, а в армії отримували офіцерський чин.

❖ 1831 – закінчив гімназію, служив у резервному ескадроні 8-го Малоросійського козачого полку в Переяславі. Наприкінці року вийшов у відставку, два роки жив в

Убіжищі. Там написав «Малоросійські приказки», видані 1834-го.

❖ 1834 – приїхав до Петербурга. Як син ветерана війни з Наполеоном, добився протекції вхожого до двору обер-прокурора Синоду графа Хвостова. Гребінка став чиновником Комісії духовних училищ Міністерства народної освіти. При вступі на службу дав розписку: «Сим обявляю: я ник какой масонской ложе ни внутри, ни вне империи не принадлежу и обязуюсь впредь к оным не принадлежать». Того ж року видав книжку байок «Малоросійські приказки» й купив матері німецькі гумові калоші.

❖ 1840, 7 березня – передав до Цензурного комітету перше видання Шевченкового «Кобзаря», що невдовзі вийшов у світ.

❖ 1841 – облишив Міністерство, викладав російську словесність у Дворянському полку, в 2-му Кадетському корпусі, а також в Інституті корпусу гірничих інженерів, Морському кадетському корпусі. Зокрема читав курси мінералогії, зоології, ботаніки. Цього ж року вийшов укладений ним літературний альманах «Ластівка» за участю Тараса Шевченка.

❖ 1843, 19 травня – Тарас Шевченко вирушив із Петербурга в першу подорож до України в кареті разом із Євгеном Гребінкою та його сестрою Людмилою. Доїхали до Чернігова 24 травня, 25–26 травня перебували на хуторі Убіжище.

❖ 1844, 30 червня – Гребінка обвінчався з Марією Ростенберг і виїхав з нею до Петербурга. Дочку, що народилася наприкінці 1845-го, назвав Надією. Казав, що це найкраще ім'я для християнки. Її хрещеним батьком був Петро Плетньов, приятель Пушкіна, видавець «Современника».

❖ 1848, 15 грудня – помер у Петербурзі. Просив поховати себе в Україні, як у тій пісні «Козак на чужині». Рідні виконали його заповіт. Тіло перевезли в Україну, поховали на хуторі Убіжище – нині село Мар'янівка Гребінківського району Полтавської області, недалеко від станції Гребінка.

❖ Велику любов Євгена Гребінки до рідного краю засвідчують такі рядки з його

передмови до альманаху «Ластівка», виданого 1841 року в Санкт-Петербурзі: «Я так думаю, що нема й на світі кращого місця, як Полтавська губернія. Господи, Боже мій милостивий, що за губернія! І степи, і ліси, і сади, і байраки, і щуки, й карасі, і вишні, і черешні, і усякі напитки, і воли, і добрі коні, і добрі люди – усе є, усього багацько!.. Довіку не забуду, як я жив у Полтавській губернії, недалеко од Пирятинна. Може, вам коли переїздом траплялось бувати у Пирятині? Гарний город! А краще усього у йому бублики: ні в Прилуці, ні в Лубнах, ні в самому Ніжині нема таких!»

Методична ремарка. Поданий нижче матеріал учитель сам розповідь учням, цитуючи уривки з листів Є. Гребінки. Не зайве було б також у своїй розповіді використати фрагменти з документального фільму режисерів Дмитра Старікова та Наталії Іванченко, створеного Полтавською ОДТРК «Лтава» до 200-річчя Євгена Гребінки, «Той, хто торував шлях». Стрічка здобула перше місце в номінації «Культура України» на VI Всеукраїнському фестивалі «Відкрий Україну!» (2012)

Ключові моменти лекції вчителя учні занотують у зошити. Опісля доцільно провести обговорення: що найбільше в життєписі письменника вразило, схвилювало? Який епізод біографії найповніше виражає характер Гребінки?

Євген Гребінка більшість життя провів у Санкт-Петербурзі. У столиці Російської імперії в першій половині XIX століття існувала «колонія образованных малороссиян».

«Писателем органического сбалансированного двуязычия» недавно назвала Євгена Гребінку кубанська козака газета «Станица». Справді: його й українські, і російські твори були колись однаково популярні в Російській імперії. Пушкін переклав його українську байку «Вовк та вогонь» і мав у своїй бібліотеці Гребінчин переклад своєї «Полтави». Ще за життя Гребінки, у 1847–1848 роках, у Петербурзі вийшов його восьмитомник,

потім п'ятитомник (1862), а 1902-го – повне 10-томне зібрання творів.

Та чи справді ота його двомовність була органічна? Принаймні не змалку і не замолоду. Це засвідчують листи гімназиста Євгена Гребінки до батьків. «Ели галушки без грибов и олеи», – пише одного разу. У його тодішній російській щоразу проскакують «вдосвіта», «майстер», «карбованець» та інші українські слова. Із тієї ж гімназії писав про меншого брата Аполлона: мовляв, добре вчиться, але «сколько насмешек ему стоило отвыкнуть от выговора счастливой Хохландии!» Та і з Євгена підміювалися, бо в гімназії носив козацьку шапку. Писав 1830 року: «Почтеннейший папенька! Пришлите мой теплый картуз, ибо шапка с красным верхом – в подозрени, а наш директор человек мнительный, а в девятом классе одно слово такого начальника может решить судьбу человека».

Гімназист Євген Гребінка винаймав у Ніжині квартиру за 450 руб. на рік. Його тодішні витрати: чоботи коштували 5 руб., книжка «з історії Малоросії» 4 руб., підручник з мінералогії 8 руб. «Почтеннейший папенька! – писав 6 березня 1827-го. – Я никак не могу понять того, что вы пишете, будто я веду себя так, как будто на меня сто плугов орют». Отже, йому докоряли, що він не береже грошей. І він пояснює, на що їх витрачає: купив собі два аркуші паперу для малювання та 10 аркушів для писання, а ще 2 фунти ікри й фунт, тобто 450 г, цукерок – «за что, я думаю, вы не будете сердиться. Ваш покорный сын и слуга Евгений Гребенкин».

Прізвищем «Гребінка» став підписуватися з 1832 року.

Коли він почав писати, українську літературу його сучасники не сприймали як щось окреме. Іще не з'явився Шевченко, а твори Котляревського чи Квітки-Основ'яненка в Москві й Петербурзі читали без перекладу – «як свої». При тім

наші земляки почувалися господарями становища. Журналіст Микола Погодін казав: «Малороси вважають себе істинними росіянами, а всіх інших мають за москалів».

1834 року, переїхавши до Санкт-Петербурга – столиці імперії, Євген Гребінка писав до гімназійного приятеля Миколи Новицького: «Думал я долго дорогою: що зі мною буде в Петербурзі, що я там робитиму між москалями? И вышло противное: Петербург есть колония образованных малороссиян. На Масляной студенты Медицинской академии играли “Наталку Полтавку” Як вийшла вона, да як заспівала “Віють вітри” – так и заняло сердце».

У цій атмосфері твори Гребінки мали успіх. У тому самому листі він писав: «Государыня выезжает четверкою лошадей и на запятках два наших малороссийских камеркозака. Государь, говорят, часто шутит с ними на малороссийском языке».

Його називали послідовником Миколи Гоголя, хоч і не таким талановитим. Сам Гоголь, дуже підозріливий, 1841 року скаржився, що Гребінка підробляє його манеру оповіді. Просив спільних знайомих: скажіть йому, щоб перестав це робити.

Вони обидва вчилися в Ніжинській гімназії. Дебютували майже одночасно: 1831 року вийшли «Вечори на хуторі біля Диканьки» й уривок пушкінської «Полтави» в перекладі гімназиста Гребінки. Відомий рядок «Тиха украинская ночь» переклав: «Ущухнув гомін, дав Бог нічку». Це, кажуть сучасні літературознавці, була спроба «привласнити назад» українську тему, повернути її «додому». А подібність до Гоголя була лише поверхова. Гребінка так само любив придумувати екзотичні прізвища для персонажів, як, скажімо, *девица Тонкоструйкина*. Або от «Знаете ли вы украинскую ночь?» у Гоголя, а в Гребінки – «Знаете ли вы Пирятин?»

Гоголь, описуючи «птицу тройку», перетворює подорожній мотив на по-

тужну метафору – «Так и ты, Русь». Гребінка, їдучи тією самою дорогою, просто милується нею, і йому не треба нічого більше. Це простодушний україноцентриз: «Кто в часы досуга смотрел на географическую карту нашего отечества, тот, верно, знает, что Петербург лежит прямо на север от Переяславля». Далі в одному зі своїх «Рассказов пирятинца» (1837) описує дорогу на Петербург, але тільки невеликий її відрізок: «Вот цветущие окрестности Яготина, вот дворец последнего гетмана Малороссии графа Разумовского, вот за рекою красивое селение Гречана Гребля. Угодно ли вам ехать далее? Счастливый путь! А я останусь». На всій дорозі для нього важливі лише кілька малих поселень. Він згадує ще Ганзеровщину й Лемешівку – ці села й досі є в Яготинському районі, на межі з його рідною Пирятинщиною.

У Петербурзі Євген Гребінка знався з багатьма літераторами: Нестором Кукольником, Олександром Пушкіним, Іваном Тургенєвим, Іваном Криловим, Олексієм Кольцовим. Дружив із поетами Володимиром Бенедиктовим та Петром Єршовим – автором «Горбоконики». У нього в Убіжищі гостював Володимир Даль – упорядник «Толкового словаря живого великорусского языка».

Друкувався Гребінка в російських журналах дуже активно. Приміром, 1841 року – 15 публікацій, з них три повісті, 1844-го – 13 публікацій, зокрема один роман.

Мав сентимент до земляків. Ходив у гості до професора Петербурзького університету Михайла Соловйова. Писав про нього: «Смертельный охотник до малороссийского языка, и мы с ним часто восхищаемся словами гоготить, стугонить, шамотить, чимчикує и тому подобными». Одним із перших звернув увагу на Тараса Шевченка, тоді ще учня маляра. Був його літературним учителем і сприяв його викупові. Багато мемуаристів згадують, що побачили Шевчен-

ка вперше саме на щотижневих літературних вечорах у Євгена Гребінки, які він улаштував у себе в учительському флігелі Кадетського корпусу.

1837 року в одному з листів цитував Пушкіна: «Там, где небо голубое над Украиной горит». І далі – від себе: «О, родина! Я хочу и боюсь к тебе ехать – сколько перемен сделалось без меня на родине, сколько утрат понес я, и эти утраты воскреснут в моей душе». Так писав Новицькому після трьох років життя в Петербурзі. І завершив: «Воображение при чувствительном сердце – самое ужасное наказание!»

«Вечно болен, вечно скучен – грустно за Малороссию!» – ще одна показова цитата з листа Гребінки приятелю. Дослідники зауважують, що його ностальгія не виросла до такого потужного рівня, як, приміром, у Шевченка, а ніби залишилася назавжди дитячою. Іноді це пояснюють вихованням. Доки батько воював з Наполеоном – а він був учасником походу російської армії на Париж 1814 року – малий Євген ріс під опікою матері. Звідси в нього багато «дівчачих звичок». Він, приміром, любив розводити квіти. У листах із Ніжина просив у матері рецепт приготування паски й повідомляв, що купив для неї насіння редиски та квітів.

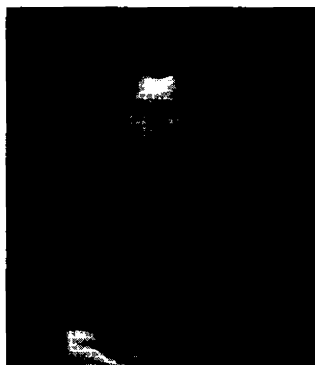
1841-го писав із Петербурга: «Мене сватають. Мила хороша дівчина з багатої сім'ї, але я нізащо не оженися, бо вона не наважиться залишити Петербург». Наступного року писав у Пирятин до швагера Лева Свічки: «Брате, узнай, так, знаєш, стороною – чи не оддали б за мене панночку з чудесними очима? А то оженися з кацапкою – і прощай, Малоросія!» Панночка з чудесними очима – Марія, донька штабс-капітана у відставці Василя Ростенберга, що мав маєток у селі Рудка Лубенського повіту. Вони одружилися по трьох роках знайомства.

«Я всегда любил все черное и умру с этим. Слава Богу, что вицмундир мой черный с таким же бархатным воротни-

ком и белыми гербовыми пуговицами», – писав Євген Гребінка приятелеві, коли служив у Комісії духовних училищ Міністерства народної освіти. Тоді в столиці була мода завивати волосся, але Гребінка їй не піддався: «Благодаря моей природе, я не завиваю своего хохлацкого чуба». Він курих люльку або домініканські сигари, квадратні в перерізі. Любив чорну каву та грав на флейті. І кохався в гарних книжках.

Він був майстром несподіваної фрази. Приміром, свої «Записки студента» (1841) починав так: «Я желал бы знать, что думают лошади во время гололедицы». Це сентиментальна повість про нещасливу любов і ранню смерть далеко від батьківщини. Сам казав, що над повістю «половина Петербурга ридала, аж дивитися було совісно». А на Пириятинщині «Записки» викликали скандал, бо там усі вважали, що в героїні повісті Гребінка описав Мар'яну, сестру свого гімназійного приятеля Новицького. У Мар'яну колись Гребінка був закоханий. Йому довелося виправдовуватися: мовляв, «ні героїня не списана з Мар'яни, ні герой – з мене самого». Однак повість таки виявилася пророчою для автора: сам він, як там і описано, помер молодим від туберкульозу в Петербурзі.

Приєм «Майстерня художника». Розгляньте портрети Євгена Гребінки – роботи художників Аполлона Мокрицького і Тараса Шевченка. Порівняйте їх. Які духовні риси поета відтворили митці пензля?

Учитель. Маніфестом молодого Євгена Гребінки є вірш «Човен», написаний 1833 року, уміщений у першій збірці автора «Малороссийские приказки». Цей твір має автобіографічний характер: роздуми автора, який із рідного хутора вирушає до далекого і невідомого Петербурга.

Робота над поезією «Човен».

Виразне читання вірша.

Бесіда

- Чому романтики опоетизували образ човна? (*Човен у морі є уособленням особистості, яка потрапляє у життєве море – у море непередбачуваних подій та складних ситуацій. Образ човна містить певні елементи трагічності, що є в цілому характерними для романтичних творів.*)

- Яким постає цей образ у Гребінки? (*Образ човна у Є. Гребінки алегоричний. Він вибудований за українською літературною традицією, на засадах християнства. Це – й символ трансформації, символ переходу, перетинання межі між певними світами. Човен у поезії стає за значенням близьким до образу життя як моря, а плин цього життя сприймається як безнастанний, безкінечний потік.*)

- На основі якого прийому побудований вірш? (*У творі використано розгорнутий паралелізм.*)

- Які емоції переживає ліричний герой твору? (*Ліричний герой роздумує над тим, що човен може не витримати бурі й розсіпатися на тріски. Його страшить світ, він боїться поринути в нього, але приходиться до*

висновку, що «не можна ж вік цілий пробути з собою одним». Ліричний герой готовий до труднощів, він передчуває, що «недоля і лютеє горе» пограються з його човном.)

• У чому полягають романтичні ознаки цієї поезії? (Риси романтичного стилю в баладі: грізна морська стихія, трагедія з човном, переживання ліричного героя, зв'язок із фольклором.)

• Які ще символічні образи наявні у вірші? (Символічного значення набувають природні явища. Це відбувається внаслідок того, що вони мають певний вплив на людину: «Як темная нічка, насупились хмари», «І буйнії вітри по морю шумлять»; використано символи – позначення дії: «заграло, запінилось синєє море», «насупились хмари», «вітри шумлять».)

• Назвіть художні засоби, наявні у творі. (Епітети: «світ білий», «синєє море», «буйнії вітри», «чорнії гори», «темная нічка», «лютеє горе»; синонімічні ряди: «заграло, запінилось» (море), «бурхнув, ниряє, покотив, качається, поплив» (човен); порівняння: «І хвиля гуляє, мов чорнії гори», «Як темная нічка, насупились хмари», «В тих хмарах, мов голос з небесної кари, за громом громи гуркотять»; алітерація: «За громом громи гуркотять»; «І буйнії вітри по морю шумлять, і хвиля гуляє, мов чорнії гори одна за другою біжать; і, може, недоля і лютеє горе пограються з човном моїм»; зменшувально-пестливі слова: нічка, весельце; нестягнені форми прикметників: синєє, буйнії, чорнії, темная, лютеє.)

• Які асоціації, пов'язані з човном, зростає ваша уява?

• Чи виникає у вас хвилювання за своє майбутнє, суголосне з хвилюванням ліричного героя твору?

Робота над романсом «Чёрные очи».

Учитель. У творенні по-справжньому популярних пісень-романсів Євгенові Гребінці належить, либонь, перше місце серед українських поетів. Та й не тільки українських.

Теорія літератури.

Романс (франц. *gopak* – романський) – різновид пісні про кохання. Характеризується витонченими засобами виразності, багатством образів, які тісно пов'язуються з ритмічністю, сплавом слова і музики. Ліричний сюжет розгортає внутрішні почуття індивідуалізованого ліричного героя, зображує суть людських стосунків, настроїв, почуттів. В Україні романс з'явився на початку XIX століття і набув популярності в жанрі вокального мистецтва. До його творення особливо прилучилися поети-романтики, зокрема Євген Гребінка. Згодом романси писали Степан Руданський, Михайло Старицький, Іван Франко, Леся Українка та ін.

Світова естрада на неофіційному конкурсі нещодавно спробувала визначити три найпопулярніші у XX столітті естрадні пісні. Перше місце віддано іспанській поетесі Консуело Веласкес за романс на її слова «Бесаме мучо». Третє місце посіла одна з пісень групи «Бітлз», що записана на їхній платівці «Yellow Submarine» (1969), а на другому місці – наш Євген Гребінка з романсом «Чёрные очи». Його з успіхом виконують на всіх континентах, окрім, можливо, Арктики: і вокалісти-професіонали, і самодіяльні музиканти вулиць та ресторанів.

Співали романс такі знаменитості, як Федір Шаляпін, Луї Армстронг, Володимир Висоцький, Патрісія Каас, Мірей Матьє, Хуліо Іглесіас. Тож не дивно, що, за рішенням ЮНЕСКО, день народження Гребінки – одна зі знаменних дат у всьому світі.

Прослуховування джазової варіації романсу у виконанні Луї Армстронга.

♦ Поміркуйте, чому романс Євгена Гребінки «Чёрные очи» став народною піснею. В чому виявляється його романтичний колорит?

Матеріал для вчителя. Ознаки епічності в романсі «Черные очи» зведено нанівець; тут цілком відсутній другий суб'єкт, до якого мав би бути звернений

перший – ліричний герой; його, той суб'єкт, замінено метонімічною деталлю, яка є його власністю (чи найхарактернішою рисою). Точніше кажучи, дівчина, в яку ліричний герой безмежно закохався, запала йому в душу виключно вогненними чорними очима, котрі й стали другою дійовою особою романсу.

Високої емоційності тексту досягнуто акцентами на контрастних характеристиках явищ і почуттів. Очі «жгучие и прекрасные», «Как люблю я вас! Как боюсь я вас» – це типово романтичний прийом зіставлення явищ.

Твір загалом просякнутий драматизмом, який у дівочих очах виник із поєднання траурного настрою «по душе моей» і переможного їхнього полум'я, в якому «згоріло» серце закоханого. Такий розвиток основного мотиву романсу вів би начебто до трагічного фіналу, але твір вивершується все-таки оптимістичною нотою; ліричний герой переконує себе, що сумувати не слід, бо згоріти в таких вогненних очах навіть почесно чи гідно...

Найзнаменитіший вірш Гребінки «Чёрные очи» був опублікований 1843-го. Одноіменний романс з'явився за 51 рік. Музика – з вальсу німця Флоріана Германа в обробці норвежця Софуса Гердала. Отже, найвідоміший російський «циганський» романс створили уродженці України, Німеччини та Норвегії. Є одностайна думка, що вірш поет присвятив майбутній дружині Марії Ростенберг.

22 грудня 1998 року в газеті «Хрещатик» київський журналіст, поет і перекладач Юрій Татаренко вперше опублікував свій переклад канонічного тексту романсу «Очі чорнії» українською мовою:

Очі чорнії, аж палаючі,
Очі пристрасні та жадаючі!
Як люблю я вас! Як боюся вас!
Певно, стрів я вас у недобрий час.
Темний погляд ваш – як морська глибинь.
По душі моїй в нім жалоби тинь.
Бачу племінь я переможний в нім:
Серце спалено у вогні страшнім.
Та жену журбу і печаль свою.

На мою судьбу я не ремствую,
Найдорожче все, що Господь дав нам,
Я пожертвував огняним очам.

Робота над романсом «Ні, мамо, не можна нелюба любити».

Учитель. Один із найкращих романсових творів Є. Гребінки українською мовою «Ні, мамо, не можна нелюба любити» опублікований під назвою «Українська мелодія» в 1840 році.

Прослуховування пісні у виконанні Євгенія Мірошніченко.

♦ Чим вразив вас поетичний образ дівчини у романсі «Українська мелодія»?

♦ Чим твір нагадує сюжет «Наталки Полтавки» І. Котляревського? Що спільного і відмінного в характерах героїв?

Матеріал для вчителя. В основі твір має суто український, відомий ще з фольклору, мотив: мати змусила дочку вийти за нелюба і та помирає, не стерпівши такої наруги над своїми почуттями.

Структурно твір має вигляд діалогу дочки з матір'ю; мати під хрестом на могилі дочки «рано й вечір... квилить», намагаючись випросити в Бога прощення за свій згубний вчинок, але – даремно; у підтексті твору звучить одвічна істина, що антилюдські, протиприродні вчинки – непростенні. Поетам-романтикам у такий спосіб удавалося передавати причину великої туги людей за чимось назавжди втраченим і неминучість їхньої спокути та болючого каяття. У проміжку між наполяганням віддатися за нелюба й пізнішим каяттям матері звучить у романсі мотив доччиної покори; дочка не зважається перечити матері, бо вихована у великій повазі до матері, у чому неважко помітити ще й зв'язок творчості Є. Гребінки з ідеями просвітництва, яке покладало великі надії на дидактичні, виховні функції літератури:

О мамо, голубко, не плач, не ридай,
Готуй рушники і хустки вишивай.
Нехай за нелюбом я щастя утрачу;
Ти будеш весела, одна я заплачу!

Рефлексія. Підсумок уроку.

Групування. Складіть асоціативне групо до словосполучення *творчість Євгена Гребінки*.

Оцінювання. Аргументація оцінок.

✦ **Загальне.** Описати ілюстрацію до поезії «Човен», створену власною уявою. І н д и в і д у а л ь н е. Підготувати повідомлення про життя і творчість М. Гоголя, для виразного читання вивчити напам'ять вірш Т. Шевченка «Гоголю».

Урок 36

Тема. Микола Гоголь. Творчість М. Гоголя, уродженця України, місце його творчості на порубіжжі культур двох народів. Вираження глибини національного духу у творах прозаїка та драматурга. Українська історія та фольклор як їхнє джерело.

Мета: ознайомити учнів із життєписом М. Гоголя, пояснити місце його творчості на порубіжжі культур двох народів, культурно-історичні обставини, що впливали на мовний вибір письменника; розвивати мовленнєву культуру, увагу, спостережливість; формувати усвідомлення, що Україна – країна визначних мистецьких талантів, які зробили великий внесок у культуру інших народів.

Тип уроку: урок вивчення нового матеріалу.

Обладнання: репродукції картин В. Слепченка, С. Якутовича.

Методи, прийоми і форми роботи: слово вчителя, учнівські повідомлення, виразне читання поезії, прийоми «Майстерня художника» і хоку.

Перебіг уроку

Мотивація навчальної діяльності учнів.

Учитель. Микола Васильович Гоголь – геніальний український письменник, що писав російською мовою і став класиком російської літератури. Завдяки йому Україна стала відома й популярна практично в усьому світі. І в долі, й у творчості письменник яскраво виявив

характерне для романтизму бачення світу як клубка трагічних суперечностей. Помічаючи насамперед дисгармонійність у собі й у душах інших людей, у суспільстві, Гоголь понад усе прагнув цілковитої гармонії (сонця, світла) для себе, свого народу, людства. Чи досягнув такої гармонії письменник, чи можлива вона взагалі – над цим поміркуємо, поринаючи в дивовижний світ, витворений великим талантом.

Оголошення теми й мети уроку.

Опрацювання навчального матеріалу.

Учитель. Микола Гоголь належить до видатних письменників, чия творчість становить славу і гордість світової культури. «Для росіян він – Николай Васильевич, для українців – Микола Васильович, римські друзі називали його сеньйор Нікколо, для людства він просто Гоголь, великий чародій слова, ясновидець, який володів даром проникати в найпотаємніші глибини людської душі», – так висловився про письменника Олесь Гончар. У своїх творах він возвеличив Україну, її культуру, мову, традиції й гострим пером сатирика висміяв тогочасну російську дійсність. Хоч писав по-російськи, але його твори про рідну землю пронизані українським духом.

Перевірка домашнього завдання.

Учніські повідомлення.

1. Народився письменник 1 квітня 1809 року в сім'ї дрібномаєтного шляхтича Василя Гоголя-Яновського. У роду Яновських були і священники, і козацькі старшини. Миколин дідусь Опанас – миргородський полковий писар, один із його предків – гетьман Іван Скоропадський, інший – переяславський полковник Василь Танський.

Раннє дитинство хлопчика минало у родовому маєтку в селі Василівка (Яновщина) на Полтавщині. А ще в селі Кибинці, де були володіння родича Гоголя, фактично головного урядовця імперії Д. Трошинського. Миколка ріс у пошані

до козацької старовини, народних традицій, у середовищі творчих, культурних, передових людей свого часу.

Освіту хлопець здобував упродовж 1821–1828 років в елітній Ніжинській гімназії вищих наук – українському відповіднику столичного Царськосільського лицю. У гімназії панував російсько-імперський казенний дух. Проте й тут Гоголь залишався собою: захоплено вивчав світову літературу, мистецтво, вітчизняну історію, збирав фольклор, упорядковував словник української мови, придивлявся до народного побуту, звичаїв, традицій. Вирізнявся веселою, компанійською вдачею, завжди вмів розсмішити однолітків чи захопити цікавою історією, грав комічні ролі в аматорському театрі. Наслідуючи улюблених авторів, М. Гоголь сам почав писати вірші, поеми, п'єсу, навіть повість. Користувався загальноживаною тоді в українських культурних колах літературною мовою – російською. А от жартівливі вірші, епіграми складав українською. Робив це так вправно, що товариші прозвали його «римачем».

Жити для романтичного юнака означало стати кимось достойним і славетним, невтомно працювати заради людства, «задля щастя громадян». Тому якийсь час він мріяв присвятити себе юриспруденції, щоб ізсередини боротися з «неправосуддям». Та потім знайшов інший, ефективніший засіб для втілення своєї місії – слово.

2. Завершивши навчання, Гоголь, як і тисячі інших здібних молодих українців, подався підкоряти столицю імперії. Перший петербурзький досвід виявився невдалим. 1829 року юний початківець видає під претензійним псевдонімом В. Алов поему «Ганц Кюхельгартен» – явне наслідування німецьких романтиків. І публіка, і критика сприйняли книжку скептично. Розчарований автор купив на останні копійки недопродані примірники і спалив їх.

Після теж невдалої спроби стати актором Микола змушений задовольнятися роботою дрібного чиновника у різних відомствах. Однак впертий козацький нащадок не полишає намагань добитися успіху й визнання.

Покинувши службу, Гоголь пише двотомний цикл повістей та оповідань «Вечори на хуторі біля Диканьки» (1831–1832). Обидві книжки викликали захоплення й українських, і російських читачів. Критики одноставно визнали молодого Гоголя першорядним майстром слова. У них письменник змалював добре відомий, рідний і дорогий його серцю український світ, спираючись на вітчизняну фольклорну й літературну традицію. Це переконливо засвідчують бодай епіграфи до всіх XIII розділів повісті «Сорочинський ярмарок». Одразу після виходу «Вечорів...» він, ще зовсім молодий чоловік, став одним із найпопулярніших літературів України та й усієї імперії.

Окрилений успіхом, митець поринає у вир творчої й наукової праці. Влітку 1832 р. відвідує Україну, понад два місяці живе в рідній Василівці, відновлює гармонію в серці, ще ретельніше вивчає мову, побут, звичаї, фольклор.

У ці роки митець задумує дослідження про народні пісні, студіює літописи, збирає матеріали для шеститомної історії України, розпочинає роботу над романами «Бранець», «Гетьман», виношує задум роману про І. Мазепу. У статті «Погляд на утворення Малоросії» (1834) твердить, що українці – окремий народ, цілком відмінний за своїм характером від російського.

Новим імпульсом для Гоголя послужили знайомство й щира дружба з Михайлом Максимовичем. Друзі захопилися ідеєю відкрити в Києві університет (це й сталося 1834 року). Бачили його найпотужнішим центром рідної культури, в який запросять викладати авторитетних українських науковців, розкиданих долею по різних куточках імперії.

Саме Гоголь переконав владу призначити не когось іншого, а Михайла Максимовича ректором нового університету. А він сам планував викладати там історію.

3. На хвилі духовного піднесення М. Гоголь пише і видає (1835) продовження «Вечорів...» – збірку повістей «Миргород». У новій книжці автор розвинув і поглибив три основні теми попереднього циклу:

- духовно багата героїчна натура українського народу («Тарас Бульба»);
- осмислення природи зла («Вій»);
- занепад української провідної верстви («Повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем», «Старосвітські поміщики»).

Особливо вразила сучасників і нині запалює нащадків патріотизмом повість «Тарас Бульба».

Більшість задумів в умовах деспотичної імперії М. Гоголю не вдалося здійснити. Добре знаючи українофільські настрої обох ініціаторів створення Київського університету, цар сказав: «Вистачить там і Максимовича». Отож своїм лукавим рішенням цар обрубав культурні зв'язки митця з Батьківщиною.

М. Гоголя щодалі більше розчаровувала своєю оспалістю, пристосуванством, безкультур'ям тогочасна українська еліта. З іншого боку, добре усвідомлюючи геніальність Миколи Васильовича, його все наполегливіше затягували у своє середовище й імперська влада, і російська культурна еліта (О. Пушкін, В. Жуковський, В. Белінський, С. Аксаков). Особливо митець прислухався до порад О. Пушкіна, якого буквально обожнював за неповторний талант.

М. Гоголь не знайшов рівноваги між національним і загальнолюдським (християнським). Одним пожертвував заради іншого і цим обікрав свою душу. Згодом зникли світло, гармонія, весела усмішка з Гоголевих творів, натомість з'явилися темрява, сарказм, трагізм.

Очевидно, для самозаспокоєння придумав таку собі ілюзорну наднацію, навітчизну – «Русь», що, на його думку, як мотрійка, вміщувала в себе і Україну, і Росію, і деякі інші слов'янські народи. Цій «Русі» митець прагнув служити, але фактично то було служіння російській нації й культурі, розчинення в них усього українського.

Після «Миргорода» митець ніби відвертається від України, натомість починає активно розробляти російські теми – у «Петербурзьких повістях» («Ніс», «Шинель», «Невський проспект», «Записки божевільного»), комедії «Ревізор», у поемі-романі «Мертві душі», інших творах.

4. Звернувшись до російського світу, письменник достеменно чесно показав його таким, яким бачив з українських позицій – темним, деспотичним, жорстоким, «мертвотушним». Перейшовши в російську літературу, М. Гоголь не заходився прославляти імперію, чого від нього чекали петербурзькі покровителі, а казав страшну правду про неї, кинув їй виклик. Пекуча Гоголева правда була насправді ліками для росіян, хоч і надто гіркими. Проте лише для тих, хто прагнув духовного оздоровлення своєї нації. Інші ж, для кого імперія була понад усе, сприймали ці ліки як отруту.

Особливо жорстоких цькувань зазнав письменник з боку петербурзьких чиновників за твори «Ревізор» і «Мертві душі». Болісно переживаючи звинувачення, М. Гоголь тяжко занедужав, 1836 року виїхав за кордон, де пробув із перервами цілих 12 років (більшу частину часу в сонячній, такій схожій на Україну Італії). Утім, попри всі духовні метання, він завжди залишався українцем. Любив готувати українські страви для дружніх вечірок, часто співав українських пісень, танцював гопак, у товаристві не раз переповідав наші легенди, анекдоти, думи. За свідченням М. Максимовича, М. Гоголь вважав себе українським письменником,

який пише російською. Так, прибувши 1846 року на курорт Карлсбад для лікування, він зареєструвався у книзі знаменитих пацієнтів: «Пан Микола Гоголь, українець, що живе у Москві, автор кількох російських комедій».

В останні роки життя М. Гоголь шукає душевного прихистку в релігії, повертається в Росію 1848 року. З 1851 року мешкає в Москві, де й помирає 21 лютого 1852 року, знищивши всі свої папери, серед них – другий том «Мертвих душ».

На початку ХХ століття професор І. Мандельштам, аналізуючи стиль Гоголя, дійшов висновку, що мовою його душі була українська. Це виявляється не тільки в лексиці, а й навіть у синтаксисі, – думав він по-українськи, а пишучи, перекладав російською.

До революції переважна більшість і наших, і російських читачів, дослідників розглядали М. Гоголя насамперед в українському літературному контексті. У комуністичну ж епоху імперія цілком присвоїла письменника собі. Показовим є напис на пам'ятнику в Москві: «Великому руському художнику слова Н. В. Гоголю от правительства СССР». І лише тепер починаємо вивчати Миколу Васильовича не як зарубіжного, а як нашого, українського генія, хоча важко переоцінити його внесок і в російську культуру.

Прийом «Майстерня художника». Розгляньте портрети М. Гоголя, роботи художників В. Слєпченка і С. Якутовича. Порівняйте їх і розтлумачте ідейний задум митців.

Матеріал для вчителя. Одним із найцінніших першоджерел вивчення життя та творчості митця, його взаємин із сучасниками, «лабораторії» майбутніх творів є листи письменника.

Перші листи одинадцятирічний Гоголь надсилав батькам із Полтави, де готувався до вступу в гімназію; останні датуються 1852 роком і є свідченням останніх днів життя письменника. Усього до нас дійшло близько 1350 листів. Водночас важливо звернути увагу на таку деталь: у листах розкривається Гоголь не тільки як особистість, а й як митець. Особливий інтерес становлять листи, написані до 1843 р.

На цю особливість вказує літературознавець Г. Фрідлендер: «Якщо до 1843 року листи Гоголя були широким і яскравим літописом його життя і відповідно вирізнялися різноманітністю змісту і стилю, то тепер весь характер їх різко змінюється... До 1842–1843 років листи Гоголя були для автора то ліричною сповіддю, то засобом спілкування та обміну інформацією, то мали характер веселих і безпосередніх, жартівливих дружніх «балачок», а з цього часу вони дедалі більше набувають і за змістом, і за формою одноманітного характеру». Пояснюється це тим, що з серпня 1842 року в письменника виник задум видати свої листи. Він починає ставитися до них як до етюдів для майбутньої книжки, своєї рідної лабораторії ідей і релігійно-моралізаторських проповідей. Ранні ж листи різноманітні за настроєм і жанром – це ліричні сповіді, веселі нотатки з анекдотами, листи-описи, новели й урочисті листи-проповіді.

З 1821 до 1828 року Гоголь навчався в Ніжинській гімназії вищих наук. Листи цього періоду розкривають різнобічні інтереси майбутнього письменника.

У листі до свого родича – дядька П. Косяровського (1827) Гоголь пише: *«Еще с самых времен прошлых, с самых лет почти непонимания, я пламенел неугасимою ревностью сделать жизнь свою нужною для блага государства, я кипел принести хотя малейшую пользу... Я перебирал в уме все состояния, все должности в государстве и остановился на одном – на юстиции. Я видел, что здесь работы будет более всего, что здесь только буду истинно полезен для человечества. Неправосудие, величайшее в свете несчастье, более всего разрывало мое сердце. Я поклялся ни одной минуты короткой жизни своей не утратить, не сделаю блага».*

Прагнення діяти, творити добро, зробити світ досконалим переповнюють юного Микола Гоголя.

У Петербурзі він розпочинає свою службу, однак триває це лише півтора року. Після багатьох розчарувань і потрясінь він переконався, що дрібний чиновник не може вплинути на машину державного правосуддя, в якій немає місця для ідеалів добра і справедливості. Однак у департаменті, канцеляріях, серед чиновників він почерпнув багатий матеріал для своїх майбутніх творів, що засвідчують його листи до друзів.

Завдяки романтизму в першій третині XIX століття серед російських письменників і читацької публіки значно підвищився інтерес до України. 30 квітня 1829 року Гоголь у листі до матері просить надсилати йому українські фольклорні, історичні та етнографічні матеріали, потрібні для роботи над «Вечорами на хуторі біля Диканьки». Його цікавить абсолютно все: *«описания полного наряда сельского дьячка, от верхнего платья до самых сапогов, с поименованием, как все это называлось...», «название точное и верное платья, носимого до времен гетьманских», «обстоятельное описание свадьбы», «...все возможные поверья и обычаи. Еще несколько слов о колядках, о Иване Купале, о*

русалках. Если есть, кроме того, какие-либо духи или домовые, то о них подробнее».

Відомо, що ще в 1826 році в Ніжині Гоголь почав збирати такі матеріали (записував він їх у «Книгу всілякої всячини, або Підручну енциклопедію»). «Вечори на хуторі біля Диканьки» схвально відзначив О. Пушкін, інші критики, вони мали успіх у читачів. На митця дуже вплинуло знайомство з видатним російським поетом та плідна співпраця в його журналі «Современник». Листування, зустрічі, наставництво поета мали велике значення для письменника. У 30-х роках побачили світ два збірники Гоголя – «Миргород» і «Арабески», цей останній став основою майбутнього циклу «Петербурзькі повісті». Після української романтичної старовини ці видання занурили читача в петербурзькі закутки і горища.

Гоголь постійно цікавився історією, навіть мріяв про професорську діяльність, проте найістотнішою стихією для нього була творчість. «Мне больше ничего не остается, как выдумать сюжет самый невинный, которым даже квартальный не мог бы обидеться. Но что комедия без правды и злости! – писав він тоді в листі. – Итак, за комедию не могу приняться. Примусь за историю...» Його задуми і прагнення реалізувалися в повісті «Тарас Бульба», історичних та педагогічних статтях, які ввійшли до «Арабесок», і листах до Погодіна, Максимовича, Срезневського.

У листуванні Гоголя розкривається розвиток його багатогранного таланту: відмова від фантастики, шлях від трагедії «маленької людини» до національного та історичних узагальнень, від індивідуального до загальнонародного, від епічного до філософського («Ревізор»). У 1841 році він завершив перший том поеми «Мертві душі», про яку йдеться в «Чотирьох листах до різних осіб» у «Вибраних місцях із листування з друзями».

Захоплений обширом задуму нового твору, Гоголь у листі до В. Жуковського напише: *«...какой огромный, какой оригинальный сюжет! Какая разнообразная куча! Вся Русь*

явиться в неї!» Написанню цього твору письменник присвятив сімнадцять років життя.

❶ Про які нові штрихи до портрета особистості М. Гоголя ви дізналися?

◆ Уважно прочитайте наведені нижче міркування письменника.

✍ Заглиблюйся в самого себе й досліджуй душу свою, бо там закони всього й усього. Знайди лише ключ до своєї власної душі; коли ж знайдеш, тоді тим самим ключем одімкнеш душі всіх.

✍ Кожному тепер здається, що він міг би зробити багато добра на місці і посадити іншого, а тільки не може зробити це на своїй. Це є корінь усякого зла. Треба подумати про те нам усім, як на своєму власному місці зробити добро.

✍ Тяжко буде покараний той, хто дістав від Бога талант і закопав його в землю, а немає людини, яка б не дістала якого-небудь таланту.

✍ Хто женеться за радістю, той раніше за всіх зловить нудьгу. Радість не дається нам дарма, вона дається нам у нагороду, вона входить до нас в душу тільки тоді, коли душа задоволена собою, коли вона сама почуває, що зробила добре і корисне – радість у праці!

✍ Визволити людину від злиднів, голоду, холоду і смерті, звісно, є добре діло, але визволити від хвороби, смерті її душу є далеко більше.

✍ Бог дав мені багату природу. Він також заклав мені в душу од народження мого декілька гарних сторін, але найкращою з них, за яку не знаю, як дякувати йому, було бажання стати кращим.

✍ Ми всі так дивно й чудно створені, що не маємо самі в собі ніякої сили, але як тільки підемо на допомогу іншим, сила раптом у нас з'являється сама собою. Такими важливими в нашому житті є слово "інший" і любов до іншого. Егоїстів не було б зовсім, коли б вони були розважливіші й зрозуміли, що стоять тільки на нижчому ступені свого егоїзму і що тільки з того часу, як людина перестане думати про себе, з того тільки часу вона починає думати справді про себе.

Бесіда

• Чи згодні ви з такими висловлюваннями? Щоб підтвердити або спростувати їх, наведіть приклади з історії, літератури, власного досвіду.

• З якими ідеями Біблії та Григорія Сковороди перегукуються ці міркування?

• Які духовні істини ви для себе відкрили чи переконалися в їхній істинності, вивчаючи життя і творчість Миколи Гоголя?

Учитель. Творчість Гоголя (насамперед повість «Тарас Бульба») надихнула на поетичне слово молодого Тараса Шевченка. За його прикладом Шевченко створив (у поемі «Гайдамаки») образ Івана Гонти – лицаря, що жертвує найдорожчим в ім'я України. Образи Тараса Бульби й Івана Гонти стали взірцями для багатьох поколінь українських патріотів.

4 жовтня 1845 року, перебуваючи в Миргороді, Шевченко написав вірш «Гоголю». Особисто письменники не були знайомі. У листі до Варвари Рєпніної від 7 березня 1850 року поет писав: «До Гоголя потрібно ставитись побожно, як до людини, обдарованої глибоким розумом і найніжнішою любов'ю до людей. Гоголь – істинний знавець людського серця! Наймудріший філософ! І найкращий поет має схилитися перед ним як перед людинолюбцем!»

Виразне читання поезії Тараса Шевченка підготовленим учнем.

Гоголю

За думою дума роєм вилітає,
Одна давить серце, друга роздирає,
А третя тихо, тихесенько плаче
У самому серці, може, й Бог не бачить.
Кому ж її покажу я,
І хто тую мову
Привітає, угадає
Великеє слово?
Всі оглухли – похилились
В кайданах... байдуже...
Ти смієшся, а я плачу,
Великий мій друже.
А що вродить з того плачу?

Богилова, брате...
 Не заревуть в Україні
 Вольнії гармати.
 Не заріже батько сина,
 Своєї дитини,
 За честь, славу, за братерство,
 За волю України.
 Не заріже – викохає
 Та й продасть в різницю
 Москалеві. Це б то, бачиш,
 Лепта удовиці
 Престолові-отечеству
 Та німоті плата.
 Нехай, брате. А ми будем
 Сміяться та плакати.

♦ Як називає поет свого попередника? У чому вбачає головну ідею його прози? (*Тарас Шевченко у посланні «Гоголю» назвав його другом і братом. Великий Кобзар вважав провідною рисою творчості Гоголя «сміх», сатиричну спрямованість, своєї – «плач» над тяжкою долею України, проте стверджував їхню духовну спільність у запереченні зла.*)

Рефлексія. Підсумок уроку.

Приєм хоку.

Методична ремарка. Хоку (хайку) – жанр японської поезії (виник у XV ст.), неримований трирядковий твір із 17 складів (5+7+5). Вирізняється простотою поетичної мови, вільним викладом. Хоку – художня форма рефлексії.

Такий рефлексивний прийом технології розвитку критичного мислення формує в учнів уміння осмислювати свою діяльність на уроці, давати особистісну оцінку тому, що відбувається.

1. «Я був» кимось або чимось / «Я бачив» когось або щось.

2. Де й що робив? (місце і дія).

3. Як мені було? (образне визначення своїх почуттів і відчуттів).

Орієнтовне виконання.

Бачу Гоголя

По дорозі до Риму.

Щасливий привал.

Оцінювання. Аргументація оцінок.

✦ **Загальне.** Прочитати повість «Тарас Бульба». Індивідуальне. Підготувати повідомлення про виникнення українського козацтва та Запорозької Січі.

Урок 37

Тема. Повість «Тарас Бульба» (переклад М. Садовського і М. Рильського, за ред. І. Малковича). Сюжет твору. Внутрішній епічний розмах повісті.

Мета: розкрити історію створення повісті, простежити особливості зображення історичних подій в Україні, побуту і звичаїв Запорозької Січі у творі, визначити патріотичний пафос повісті; показати ідейно-естетичну функцію пейзажу, своєрідність поетичного світобачення письменника; розвивати вміння аналізувати художній текст, навички дослідницько-пошукової роботи; виховувати любов до рідної історії, культури.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: репродукції картин І. Рєпіна «Запорожці», А. Куїнджі «Степ. Нива», С. Васильківського «Козаки в степу».

Методи, прийоми і форми роботи: слово вчителя, бесіда, учнівські повідомлення, прийоми «Виглядає, як ...», звучить, як ...» та «Майстерня художника».

Перебіг уроку

Мотивація навчальної діяльності учнів.

Учитель. Героїчне минуле українського народу, його патріотизм, мужність у боротьбі за незалежність оспівано у численних історичних піснях і думах, які надихають майстрів художнього слова на нові твори, спонукають постійно звертатися до славетних сторінок національно-визвольної боротьби запорозького козацтва.

Широку панораму визвольної боротьби українського народу і життя козаків подав Микола Гоголь у повісті «Тарас Бульба». Цей твір – один із най-

довершеніших у доробку письменника. Зі сторінок повісті постає жива, яскрава історія українського народу, його боротьба за національну незалежність. У цій боротьбі гартувалися могутні характери, неситні натури українських козаків, які приваблюють своїм героїзмом і безмежною любов'ю до рідної землі.

Щоб упевнено рухатися вперед, треба швидко розгледіти й осмислити минуле, з нього за зразок узяти найкраще, взорувати найдостойніших.

Актуалізація опорних знань учнів.

Приєм «Виглядає як ... , звучить як ...».

Повість «Тарас Бульба»	
Виглядає як ...	Звучить як ...

Методична ремарка. Цей прийом спрямований на «привласнення» понять, термінів. Виконує сильну мотиваційну функцію, його використовують для конкретизації нового терміна, поняття, для формування не тільки пізнавального, а й ціннісного ставлення.

Методика застосування цього прийому спирається на дві стадії – виклику і рефлексії. Стадія виклику – це створення яскравих асоціацій, що забезпечує активне залучення учня до розумової діяльності. Стадія рефлексії потрібна для зіставлення різних думок і асоціацій, збагачення уявлень і глибшого розуміння слова.

На стадії виклику учням пропонується записати у відповідні комірки зорові та слухові асоціації, які виникають у зв'язку з поданим словом чи поняттям. На цій стадії асоціації записують одним кольором, а після ознайомлення з основною інформацією – на стадії рефлексії – можна записати нові асоціації іншим кольором і порівняти їх.

Символіка кольорів.

Білий – чистота, невинність. **Блакитний** – символ суму, вірності. **Зелений** – символ спокою, надії, безпеки. **Синій** символізує холод, печаль, нескінченність. **Червоний** – радість, захоплення.

Фіолетовий – символ холоду, смиренності, туги, тривоги. **Світло-сірий** уособлює легкість, невагомість, надію. **Темно-сірий** – символ драматизму, великого суму. **Жовтий** означає світло, життя, щастя. **Оранжевий** – тепло, торжество. **Чорний** – символ темряви, жалоби, горя.

Оголошення теми й мети уроку.

Опрацювання навчального матеріалу.

Учитель. До створення повісті «Тарас Бульба» Микола Гоголь ішов досить важко. Письменник працював над нею дев'ять років: з 1833 по 1842 рік. Твір уперше був надрукований у збірці «Миргород». 1842 року в другому томі своїх «Сочинений» М. Гоголь умістив нову редакцію повісті. Якщо перша налічувала дев'ять розділів, то друга – вже дванадцять, і в ній суттєво змінилися основні ідейні акценти оповіді.

У першому тексті повістяр унікав неприродного пафосу, мова автора й героїв була проста і щира, вона віддзеркалювала чисті й палкі характери козаків. Автор справді перебував під впливом фольклорного епосу, зображуючи минулу добу та її героїв. У переробленому ж варіанті замість конкретних понять з'являються узагальнені, що недвозначно вказують на ідеологічну функцію твору.

Друга редакція була єдиною і великими накладками виходила за радянських часів, позаяк народний улюбленець Тарас Бульба у своєму останньому монолозі прославляв Росію з її православною церквою, лякав нею поляків, а в підтексті – однозначно заявляв про неунікненність союзу козаків із Московією.

Однак попри ідеологічні акценти другої редакції «Тараса Бульби» на російській душі, південноросійському краї, російській православній церкві й, особливо, російському православному цареві, у повісті насамперед була геніально представлена українська вольниця в її кульмінаційному вияві – історичному феномені Запорозької Січі.

Гоголь органічно поєднав історичну правду з художнім домислом, змалював характерні типи українців, волелюбну душу рідного народу, що боровся за свою незалежність. Предметом зображення стала героїчна козацька епопея XVI–XVII століть – одна з величних епох у світовій історії. Щоб змоделювати тогочасний художній світ, письменник опрацював історичні джерела про минуле України, зокрема, спогади європейців («Опис України» Боплана), «Запрожскую старину» Ізмаїла Срезневського, українські літописи Самовидця, Величка, Граб'янки, «Історію русів» та інші. Народні думи, історичні пісні, легенди й перекази прислужилися прозаїкові для створення історичного колориту.

Перекладів повісті «Тарас Бульба» українською налічується понад десяток. Усе ж найбільшої уваги заслуговує переклад Миколи Садовського, який користувався і першим, і другим варіантами твору. Залишив зафіксовані Гоголем зміни в сюжет, але усунув пафосні фрази з прославлянням царя, внесені в редакцію 1842 року. Вперше цей переклад видано в 1918 році в часи Української Народної Республіки. Через 80 років його творчо підредагували Іван Малкович та Євген Попович, і він вийшов 1998 року у видавництві «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА».

Б е с і д а

- Чи вказує Гоголь точні дати подій у повісті «Тарас Бульба»?
- Згадки про які століття є у творі?
- Які реальні імена і події названо?
- З якою метою, на вашу думку, автор уникає історичної точності в описі подій?

Матеріал для вчителя. У повісті «Тарас Бульба» немає точних дат. Гоголь дає лише приблизне уявлення про події. Він називає XV ст. («То був один із тих характерів, які могли з'явитися лише тяжкого XV сторіччя...»), а ім'я гетьмана Остряниці, на яке натрапляємо у творі, дає можливість віднести події повісті до XVII ст. У творі непрямо згадується і Северин Наливайко, ко-

трий очолив повстання проти польських та українських панів (згадка про смерть гетьмана, який загинув у 1657 р.: «засмажено в мідному бикові у Варшаві»). Другий похід у повісті очолив гетьман Остряниця та його радник Гуня. Це історичний факт 1638 року. Отже, події, описані в повісті, могли відбутися у досить широкі межі – від XV до XVII ст. Гоголь зближує історичні часи, створює час умовний, міфічний, в якому сконцентрувалася вся українська історія. Митець прагнув не стільки досягти вірогідності у фактах, скільки відтворити дух козацтва, показати ті чинники, що вплинули на формування української нації.

♦ Які конфлікти простежуються в творі? Який із них основний? (*У повісті спостерігаємо кілька конфліктів. Серед них – історичний, любовний, соціально-побутовий, психологічний, конфлікт поколінь. Історичний – головний: боротьба козацтва проти Польщі й турецько-татарських завоювників за національну, релігійну й соціальну свободу. Інші конфлікти здебільшого зав'язані на образі Андрія.*)

♦ Проаналізуйте, як розгортаються події повісті. Визначте епізоди, які є основними сюжетними елементами.

О р і є н т о в н е в и к о н а н н я

До старого козацького полковника Тараса Бульби повертаються після випуску з Київської академії два його сини – Остап і Андрій. Батько вирішує відправити Остапа і Андрія на Запорозьку Січ, аби опанували бойове мистецтво і стали справжніми козаками. Розповідь про історичні обставини, на тлі яких відбуватимуться події, – це *експозиція* твору.

Однак Тарасові не подобається спокійне життя – він прагне загартувати синів у бою проти турків або інших одвічних ворогів України. Він вирішує обрати нового кошового для Січі, бо цей живе в мирі з ворогами. До козаків доходять новини, що поляки здійснюють наругу над українським населенням. Незабаром козаки йдуть війною на Польщу. Цей епізод виконує роль *зав'язки*.

Козаки беруть в облогу містечко Дубно і чекають, коли в ньому почнеться голод. В одну з темних ночей Андрія знаходить і будить татарка, служниця польки, в яку хлопець закоханий. Зустріч із нею вирішує долю Андрія – він зрікається батька, брата, козацтва, Вітчизни заради коханої й переходить на сторону ворогів. Тарас дізнається про зраду Андрія від знайомого єврея на ім'я Янкель. За час відсутності основної сили татари напали на Січ, полонили козаків і захопили скарбницю. Козацьке військо під Дубном ділиться надвоє – одні йдуть на допомогу товаришам, другі продовжують облогу. Поляки дізнаються про послаблення у козацькому війську і кидають на них усі свої сили. На стороні супротивників воює й Андрій. Тарас Бульба наказує козакам заманити його до лісу і там, зустрівшись із сином віч-на-віч, убиває його. До поляків підтягується підкріплення і вони знищують запорожців. Остап потрапляє в полон, пораненого Тараса вивозять на Січ. Ці події, що розгортаються щоразу з більшим напруженням, становлять *розвиток дії*.

Одужавши, Тарас умовляє Янкеля таємно переправити його у Варшаву, щоб там він спробував викупити Остапа. Однак запізно – Остапа страчують на очах у батька. Самого Тараса спалюють на вогні. Епізоди загибелі батька й сина – *кульмінації* твору.

У повісті немає *розв'язки*, адже головний історичний конфлікт залишився нерозв'язаним.

Особливістю композиції твору є наявність у ньому *позасюжетних елементів*. Серед них – опис інтер'єру Тарасової світлиці, пейзажі, картини побуту Запорозької Січі, спогади Тараса і синів дорогою на Січ.

Розповідь у повісті репрезентує *оповідач*, який уявляється читачам людиною, добре обізнаною з минулим України, побутом козаків, їхніми походами, війнами проти поневолювачів, морально-етичними принципами. Він сумує за героїчними давніми часами, захоплюється козацькою волею, мужністю, свободолобством. Мовлення оповідача споріднене з мовою героїв походів, пересипане

прислів'ями, приказками, фразеологічними зворотами, завдяки яким майстерно передано історичний колорит зображуваних подій.

У ч и т е л ь. Художньою домінантою повісті «Тарас Бульба» є поетизація запорозького козацтва і, відповідно, творення узагальненого образу українського козацтва посередництвом представлення окремих образів та авторської інтерпретації їх. Запорозька Січ для М. Гоголя є своєрідним тісним колом товаришів, осередком молодечої козацької республіки, ідеалом суспільного устрою. Це – військовий і політичний центр України. Письменник осмислює історичний феномен Запорозької Січі, через неї – роль України як пограниччя між Сходом і Заходом, а в цьому контексті подає образи козаків як захисників своєї Вітчизни. Загалом запорозьке козацтво постає оборонцем не тільки своєї Вітчизни, а й сусідніх держав, передусім Росії, від турків і татар.

Перевірка домашнього завдання. Учнівські повідомлення.

1. Українська шляхта, яка протягом кількох століть зі зброєю в руках боронила рідну землю від зазіхань володарів-чужинців, поступово втрачала свою силу. Беззахисною опинилася Україна перед страшною небезпекою, що загрожувала з півдня. Тут, у Причорноморських степах, у так званому Дикому Полі, після розпаду Золотої Орди почувалися господарями татари. Їхня держава – Кримське ханство – розташовувалася на Кримському півострові. Звідти на українські землі щороку, а то й кілька разів на рік, татари здійснювали набіги, які стали дошкульнішими відтоді, як Кримське ханство потрапило в залежність від Туреччини – Османської імперії, чи не наймогутнішої тогочасної держави. Сталося це року 1478-го.

Шукаючи порятунку, мешканці українських міст і сіл змушені були самі брати до рук зброю. Військова вправність особливо ставала в пригоді населенню

порубіжних територій, передусім Канівщини й Черкащини. Сюди з посиленням польської сваволі сходилися втікачі з усіх куточків України. Постійна боротьба проти нападників перетворила хлібороба й ремісника на вмілого воїна – козака.

Перше писемне джерело, що засвідчує вживання слова «козак» стосовно українців, – «Польська хроніка» Мартіна та Йохима Бельських. Розповідь про козаків уміщена там під 1489 р.

З козаками пов'язана нова звияжна доба в історії нашої Батьківщини.

На вільних степових землях козаки закладали свої господарства – зимівники. Особливо приваблювали козаків багаті на рибу й дичину, а до того ж родючі землі за Дніпровими порогами. Власне, тому українських козаків і називали запорозькими.

Життя в степу було сповнене численних небезпек. Захищаючись, козаки будували земляні укріплення та укріплення з січених дерев'яних колод – січі. Попервах невеликі січі існували, напевно, в багатьох місцях, і лише згодом утворилась одна головна Запорозька Січ-фортеця. Перша містилася на острові Мала Хортиця (нині на території міста Запоріжжя). Її 1556 року спорудив український православний князь Дмитро Вишневецький.

2. Запорозька Січ-фортеця часто змінювала своє розташування. Це й не дивно за умов постійної війни. Проте завжди для своєї твердині козаки обирали укріплені самою природою місця – здебільшого річкові острови, яких було чимало в нижній частині течії Дніпра. Згодом Січ-фортеця перетворилася на невелике місто – столицю козацьких земель. Запорозькою Січчю козаки називали й землі за Дніпровими порогами, де були їхні зимівники, а пізніше хутори й містечка.

На Січі постійно перебувала козацька залага, більшість же запорожців меш-

кали в зимівниках, а на Січ приходили за відповідним сигналом. Адже саме із Січі козаки вирушали в походи. Січ була також місцем, де козаки обговорювали свої найважливіші питання. Такі зібрання називали радами. Козацькій раді належала вся влада. Право голосу на ній мав кожен запорожець. Ось чому Запорозьку Січ дослідники визначають як козацьку республіку. Козацька рада виносила ухвали про війну та мир, військові походи, приймала чужоземних посланців або відправляла козаків до інших держав, карала винних тощо. Звичай рада збиралася кілька разів на рік: у перший день нового року, у день Покрови Пресвятої Богородиці (14 жовтня за теперішнім літочисленням), на другий-третій день після Великодня. У разі потреби збиралися й надзвичайні ради.

На раді козаки обирали собі керманчиків – козацьку старшину – кошового отамана (або гетьмана), суддю, писаря, осавула, обозного. Козацькими старшинами ставали найзаслуженіші козаки, які показали себе в битвах чи походах. Обрані на посаду, вони отримували відзнаки – символи влади. Їх називали клейнодами. Це корогва, бунчук, булава та печатка з гербом, згодом за клейноди мали також перначі, литаври, палиці тощо. Булава була символом гетьманської влади. Коли запорожці обирали гетьмана, то вручали йому булаву; якщо його скидали, то відбирали й булаву. Символом влади судді була військова печатка, військового писаря – срібний каламар (чорнильниця), довбиша – литаври. Тільки один клейнод, головна корогва Січі – прапор був символом усього козацького війська, а тому не належав комусь одному. Клейноди були свяченою Січі, втрату їх вважали великою ганьбою.

Козацька християнська республіка Запорозька Січ відіграла винятково важливу роль в історії українського на-

роду, насамперед у його національно-визвольній боротьбі, в розвитку збройних сил України та військового мистецтва, в освоєнні та заселенні степових просторів Центральної й Південної України.

Прийом «Майстерня художника».

Учитель. «І наше Запоріжжя мене захоплює цією свободою, цим піднесенням рицарського духу», – так писав видатний художник І. Рєпін, який створенню картини «Запорожці» віддав 12 років життя. На полотні показано, як козаки пишуть листа турецькому султанові.

♦ Зверніть увагу на центральну фігуру картини. Це Іван Сірко. Які думки викликає у вас кошовий отаман? (У Сірка мужнє обличчя, проникливий погляд. Усе в його постаті засвідчує силу, переконаність. Саме такий отаман міг розгулювати на козацьких чайках по Чорному морю і здійснювати сміливі походи в Крим.)

♦ Чим вражають обличчя козаків? (Це – люди мужні, з обвітреними в боях обличчями. Таким не страшний ворог. Вони впевнені в своїй правоті, силі, вірять у своїх товаришів. Козак із піднятою рукою ніби запрошує придивитися тильніше і побачити дим вогнищ. Увесь величезний простір заповнений людьми, які зібралися для захисту рідної землі від небезпечних південних та західних сусідів. Хоробрі запорожці кинули все заради однієї мети – захисту батьківщини.)

Учитель. Твір Гоголя виконаний у річищі романтичного світовідчуття. Змальовуючи Запорозьку Січ, повістяр змальовує могутніх духом людей, які

діють у незвичайних обставинах. Його герої – найсміливіші сини свого народу. Найстарший серед козаків Бовдюг, Тарас Бульба – його син, а для Остапа й Андрія він – дід. Отже, виведено три покоління козаків, що символізують нерозривність поколінь.

Бесіда

• Доведіть, що зображена в повісті Запорозька Січ – це республіка.

• Розкажіть про порядки і звичаї Запорозької Січі.

• Пояснюючи риси характеру Бульби впливом історичних обставин, автор використовує приказку. Знайдіть її в тексті й, виходячи зі змісту, проаналізуйте авторове уявлення про дух українського народу.

• На прикладі родини Тараса Бульби визначте характерні прикмети українських звичаїв і національного колориту в наведених описах побуту, одягу козаків, їхнього ставлення до жінки, навчання синів.

• Свідченням чого є детальний опис інтер'єру світлиці Тараса Бульби? Відповідь аргументуйте.

• Розкажіть про подорож Тараса Бульби з синами до Запорозької Січі. Які особливості українських звичаїв автор висвітлює в цьому епізоді?

• Яке враження склалося в синів Тараса Бульби про Запорозьку Січ із перших днів перебування там?

• Розкажіть про особливості козацького життя в мирний час.

• Які висновки про боєздатність Війська Запорозького можна зробити з наказів, що їх давав кошовий?

• Як відтворив Гоголь козацькі звичаї у військових походах і битвах? Наведіть приклади з тексту.

• Як письменник увиразнює притаманні тільки козацтву риси? Якими художніми засобами він послуговується?

• Яким чином у ході бою виявляється «основний закон товариства»?

• У яких сценах поетично втілюється тема масового героїзму й високого патріотичного почуття?

• З якими словами вмирили під час бою козаки? Виберіть із тексту вислови Бовдюга та Кукубенка і поясніть, що вони означали для них.

• Чи ідеалізує Гоголь козаків? Доведіть, що він показує їх усебічно.

• Який вплив на Гоголя справили народні думи та історичні пісні? Які ідеї та мотиви їх знайшли відображення в повісті «Тарас Бульба»?

• Знайдіть у тексті авторські міркування щодо Запорозької Січі, українського козацтва, мужності й відваги запорожців у битвах із ворогами, їх відданості рідному народові та християнській православній вірі.

• Означте коло проблем, що їх порушив Гоголь у повісті. (*Проблема любові до Батьківщини, захисту її від нападників; проблема обов'язку і почуттів; проблема товариства, проблема батьків і дітей.*)

Матеріал для вчителя. Зображення Запорозької Січі у творі справді набуває епічного розмаху. Створений поетичний образ Січі є невід'ємною частиною від могутніх характерів, що її населяли. Зі співчуттям та симпатією змальовує Гоголь картину суспільного устрою Січі з характерною для неї атмосферою демократії та вільнолюбства, суворої дисципліни, з її «нескладною управою» і системою, в якій «юнацтво виховувалося й набиралося досвіду тільки на ділі, в самому розпалі боїв». Весь побутовий і моральний устрій Січі сприяв вихованню в людях високих моральних якостей. Стосунки між кошовим і козаками будувалися на принципах гуманності і справедливості. Влада кошового не мала на меті повної покори його особі. Він є не стільки «господарем суспільства», скільки його слуга. Він керує козаками на війні, а в мирний час зобов'язаний виконувати всі їхні вимоги. Будь-хто із запорожців міг бути обраний кошовим отаманом, і кожного отамана козаки могли скинути з цієї посади.

Запорозька Січ у Гоголя – це царство свободи й рівності, це вільна республіка, в якій живуть люди з широкою душею, абсолютно вільні й рівноправні. Тут виховують-

ся сильні, мужні характери, для яких немає нічого вищого, ніж свобода і незалежність Вітчизни. Січ у зображенні Гоголя постає виразником високої демократичної моралі, здорових норм суспільних відносин, безкорисливих і без будь-яких дрібязкових життєвих розрахунків.

Важливу художню функцію у творі виконують описи Запорозької Січі. Її передмістя з численними кузнями, кожум'яками, купцями так само колоритне, як і сплячий запорожець серед дороги, якого оповідач порівнює із левом. На нього звернув увагу і Бульба: «Ич, як поважно розкинувся! От пишна фігура!» У цій «пишній фігурі» було багато характерного для Запорозької Січі: і відчайдушність відважної молоді, і цілковите нехтування матеріальними благами, і богатирська фізична сила. Немає у повісті описів грандіозності військового поселення. Остап і Андрій побачили «кілька розкиданих куренів, укритих дерном... Біля деяких були гармати. Ніде не видно було ні тину, ні тих низьких хаток з ганочками... Невеликий вал із засікою, що не охоронялися нічим і ніким, свідчили про страшену козацьку безпечність». Безперечно, оповідач хотів цим показати невибагливість запорожців, наголошувати: все багатство козака – це зброя та кінь. Він вражено вигукує: «Так ось вона, Січ! Ось те гніздо, звідки вилітають усі ті горді й дужі, як леви! Ось звідки розвивається воля й козацтво на всю Україну!» Тут відчувається захоплення мужністю воїнів; саме необхідність захистити свободу народу і породила козацтво, зробила його тією силою, що спроможна протистояти напасникам, захистити свою Вітчизну від нападів ворогів.

Оповідач акцентує на лицарських морально-етичних нормах, які сповідує запорозьке військо, події відтворює з перспективи, зокрема з погляду персонажа. Так, Остап з Андрієм спостерігають, як карають козака, який «прокрався, поцупив якусь абищицю, це вважалося ганьбою всьому козацтву: його, як безчесника, прив'язували до стовпа, що стояв на майдані, і клали біля нього кия, що ним кожен перехожий мусив почастивати

його по ширості, аж поки таким чином не забивали його на смерть». Брати бачать й інші форми покарань: того, хто, напозичавшись, «не хотів платити, прив'язували ланцюгом до гармати, і там він сидів доти, доки хтось із товариства не зважувався його викупити, заплативши за нього борг». Проте ніжного душею Андрія особливо вразив епізод покарання за душоубство: «Тут-таки, на його очах, викопали яму, опустили туди живого вбивцю, а на нього поставили труну з тілом ним убитого, і обох засипали землею».

Козаки дотримували заповідей: не вкради, не обмануй, не вбий. Зовсім інакше поводитися запорожці, коли вривалися у ворожий стан: козак не вважав за сором брати все, що йому сподобалося, його не мучила совість, коли вбивав ворога. Нещадна суворість формувала характери запорожців – їх на кожному кроці підстерігала смерть, тому вони безмежно вірили в побратимство. У таких умовах допомагала їм упевненість, що поруч вірні, надійні, мужні товариші. Такі військові умови життя запорожців сформували і суворі закони моралі, яким підкорювалось усе військо. Невипадково сімейна історія Тараса Бульби, трагічна доля його синів відійшла на другий план, а на перший виступила ідея сім'ї-народу. По-родинному запорожці називають Тараса батьком.

Звичайно, ця патріархальна демократія має свої слабкості. Гоголь не міг не побачити притаманну всім козакам певну відсталість, відносно невисокий рівень їхньої культури, а також владу рутини, що проникала в різні сфери їхнього побуту та суспільного життя. Залишаючись вірним правді, Гоголь нічого не приховує. Він далекий від ідеалізування Січі. Прославляючи безсмертні подвиги запорожців, письменник водночас не прикрашає їх, не приховує того, що вправність та мужність у них поєднується з недбалістю, безтурботністю й пияцтвом, звитяжні подвиги – з жорстокістю. Проте пафос його зображення дещо в іншому. Запорозьке козацтво для Гоголя – це приклад справедливого і здорового суспільного устрою, заснованого на принципах людяності.

Уособленням усього цього слугує для козаків, «для товариства» Запорозька Січ, моральний зв'язок поколінь.

У ч и т е л ь. За жанром «Тарас Бульба» – це *відцентрована історична повість*, тобто *центрогеройна*, оскільки дія в ній розвивається довкола персонажа, з кожною сторінкою рельєфно змальовується картина змагань українського народу за свободу, широко розгортається візія буття людини, народу та Запорозької Січі, а тому твір належить до панорамних повістей. Літературознавець Юрій Луцький «Тараса Бульбу» залічив до «українського роману у стилі Вальтера Скотта... Яскраво романтичні герої, битви серед широких українських степів – усе це було чудовим». Водночас дослідник визначає твір М. Гоголя як «героїчну поему в прозі». Безперечно, «Тараса Бульбу» можна класифікувати як роман (особливо другу редакцію), оскільки він має характерні для цього жанру ознаки: у творі подано широку панораму життя народу України XVII століття, його боротьбу за свободу, застосовано складну часо-просторову організацію твору (зображення навчання Остапа та Андрія в Київській академії, життя на хуторі, у степу, змалювання Запорозької Січі до описів битв в Україні на заході (Дубно на Волині) і Варшави, де страчували козаків і Остапа); всебічне відтворення життя людей у певний період часу і протягом людського віку; наявність системи розмаїтих персонажів, охоплення широкого кола життєвих явищ, порушення суспільних, етико-моральних проблем; значна протяжність дії.

Подаючи національно-визвольну картину боротьби українського народу, Микола Гоголь прагнув на героїчному минулому прищепити сучасникам волелюбні ідеали. Він по-романтичному протиставляє славне минуле і ганебне рабське животіння людини сьогодні. Щоб показати широку панораму життя народу, повістяр вибрав складне просто-

рово-часове розгортання дійсності: від зображення окремого хутора до опису великих битв за свободу України. Він відтворює атмосферу того суворого часу, життя людей, їхній побут, духовні виміри. Йому важливо висвітлити, чому такі самовіддані запорожці, що примушує їх, помираючи, прославляти свою Батьківщину, до останньої хвилини підтримувати своїх побратимів.

У чому ж полягає основна думка повісті? (*Основна думка повісті – прославлення героїзму в боротьбі з ворогами, любов до України. Автор акцентує на героїчному в поведінці людей (за Гоголем, героїзм – здатність здійснити подвиг; герой – виняткова за сміливістю, хоробра людина).*)

Бесіда

- З яким настроєм виїхав Тарас із синами з рідного хутора? Чому?
- Про що думали вершники?
- Що змінило їхній настрій?
- Виразно прочитайте опис денного степу і визначте, який основний образ проходить через нього.
- Окрім безмежжя, чим ще вражає гоголівський степ?
- Які слова дають змогу не тільки бачити степ, а й чути його звуки, відчувати запахи?
- Які образи переважають (зорові чи слухові) в описі степу ввечері і вночі? Як змінюється степ увечері?

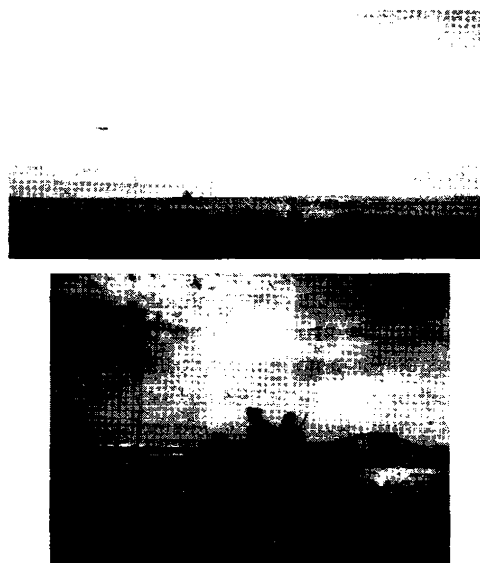
Виразне читання. Уривок від слів «Увечері весь степ зовсім змінився...» до кінця абзацу.

- Які кольори й відтінки переважають в наведених описах степу вдень та ввечері?
- Назвіть художні засоби, використані в описах. Наведіть 2–3 приклади.
- Яка частина описів вас найбільше схвилювала?
- Чому, на вашу думку, опис степу Гоголь вводить саме в другому розділі, де описано дорогу козаків на Запорозжя?
- Витлумачте зміст прислів'я «Степ та воля – козацька доля».

• Яких людей і які характери мав породити степ?

• Яку роль у повісті відіграє опис степу?

Приєм «Майстерня художника». Дослідники творчості М. Гоголя відзначають образотворчу виразність картин, які створював письменник. Розгляньте репродукції роботи А. Куїнджі «Степ. Нива» та С. Васильківського «Козаки в степу» і з'ясуйте, наскільки полотна художників у зображенні простору суголосні Гоголевим описам степу? Які прийоми використали митці, створюючи свої шедеври? Передайте своє враження від переглянутих картин.

Матеріал для вчителя. Поетичну картину українського степу, «безкрайного, вільного, прекрасного» М. Гоголь змалював особливо майстерно. Читач зримо уявляє степове просторове багатство ліній і форм. Придніпровські степи в повісті – це незаймана природа, безмежний простір, де коні й вершник ховаються з головою у траві. Степ уподібнюється характерам, які, за Гоголем, «виникли у тяжкому XV столітті в напівкочовому Сході Європи, коли весь прадавній південь України, покинутий своїми князями, було спустошено й випалено дощенту ненастанними наскоками монгольських хижаків; коли, втративши все – осе-

лю й покрівлю, зробився тут відчайдушним чоловіком». Природа набуває символічного виміру. Вона уособлює ідеал свободи народу, його могутність, різноманітність талантів, якими захоплювався письменник. Зображуючи прекрасний степ як життєвий простір, письменник водночас надавав цьому описові значного композиційного і смислового значення. Адже потрапивши в такі простори, люди немов перебувають в іншому світі, де панують свої закони й оцінки сутності особи. В описі степу звучить основний пафос твору – пафос любові до Вітчизни, героїчних подвигів на славу України, утвердження її краси та сили.

Далека дорога через дикий степ спонукає героїв до спогадів, роздумів. Зовні суворий і непохитний, здавалося б, навіть жорстокий і грубий, Бульба «думав про давню давнину: перед ним проходила його молодість, його літа, – літа, що промайнули і не вернуться, згадуючи які, завжди тужить козак, бажаючи, щоб молодість тривала все його життя. Він думав про те, кого зі свого давнього товариства зустріне тепер на Січі. Гадав, хто вже помер, а хто живий zostався, і сльоза тихо туманила його зіницю, а посивіла голова журливо похилилася». Так само й суворий Остап: виявляється, він весь у спогадах про залишену матір: «Його взяли за серце сльози бідної матері, і тільки це тепер його смугило й змушувало в задумі хилити голову». Андрій же думками витав у Києві, згадував прекрасну польку, дочку ковельського воєводи.

Привільні, багаті степи, по яких «ніколи плуг не переходив», відкривають не тільки радість прилучення до квітучої природи. У буремні часи вони таїли постійну загрозу, не раз ставали «чистим полем», місцем кривавих зіткнень, де зі зброєю в руках треба було відстоювати право на вільне життя від ненависного ворога-кочівника. І варто було Тарасові Бульбі побачити «маленьку, що ледве чорніла в далекій траві, цятку» – татарина, що скаче, як умить уживаються найсуворіші запобіжні заходи, щоб уникнути можливої засідки або відкритого нападу. Прискакавши

до річки, вони «довго пливли нею, щоб сховати слід свій».

Отже, безкрайні степові простори увиразнюють характери запорожців, джерела їхнього волелюбства і героїзму. Справді, на таких просторах можуть жити тільки мужні й хоробрі люди.

Рефлексія. Підсумок уроку.

Приєм «Виглядає як ..., звучить як ...».

До поняття «Повість “Тарас Бульба”» доберіть нові асоціації. Запишіть їх у комірці іншим кольором і порівняйте з тими, що були зафіксовані на стадії викилику.

Оцінювання. Аргументація оцінок.

✦ Намалювати ілюстрацію до епізоду «Степ», постаратися передати красу степу так, щоб глядач зміг відчутти її й оцінити. Підготуватися до характеристики образу Тараса Бульби, дібрати відповідні цитати.

Урок 38

Тема. Піднесено-героїчний образ головного героя – Тараса Бульби.

Мета: проаналізувати образ Тараса Бульби, простежити втілення в ньому рис українського козацтва; розвивати критичне мислення, вміння висловлювати власну думку; виховувати патріотичні почуття.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: ілюстрації до повісті Є. Кібрика, В. Лопати, уривок з опери М. Лисенка «Тарас Бульба».

Методи, прийоми і форми роботи: слово вчителя, літературна вікторина, бесіда, робота з ілюстраціями, компаративний аналіз, прийоми «Піраміда Маслоу» і «Римований репортаж».

Перебіг уроку

Мотивація навчальної діяльності учнів.

Учитель. Для Миколи Гоголя пафос романтизму полягав у тому, щоб повернути буттю людяний характер, заперечити неволю, рабське животіння на-

щадків козаків. На погляд автора, розбудити «сонну» масу в неволі спроможний романтичний герой, рв'їний, цілеспрямований, титанічно мужня людина. Відтак повістар змальовує світ і характери козаків яскравими барвами, ставить у непрості драматичні ситуації. Таким чином у центрі повісті опинився Тарас Бульба – палкий захисник України, постать, варта захоплення. Придивімося до нього пильніше.

Актуалізація опорних знань учнів.

Літературна вікторина.

❖ Фразеологічний зворот, що його використав Тарас у жартівливій характеристиці сина Андрія при зустрічі з бурси. (*Материн мазунчик.*)

❖ Прізвище осавули, товариша Тараса Бульби, якого він залишив на хуторі. (*Товкач.*)

❖ Кличка Тарасового коня. (*Чорт.*)

❖ Птах, із яким порівнюється мати Остапа й Андрія. (*Чайка.*)

❖ Острів, на якому стояла Запорозька Січ. (*Хортиця.*)

❖ Місце, де козаки зберігали військову скарбницю і частину здобутої у ворога зброї. (*Недосяжні схованки під водою та комиші.*)

❖ Найстарший козак запорозького війська. (*Касян Бовдюг.*)

❖ Назва куреня, отаманом якого обрали Остапа. (*Уманський.*)

❖ Музичний інструмент, звучанням якого був зачудований Андрій. (*Орган.*)

❖ Річ, подарована Андрієві панночкою, яку він узяв із собою в перший бій проти запорожців. (*Дорога вишивана хустка.*)

❖ Місто, в якому стратили Остапа. (*Варшава.*)

❖ Річка, біля якої загинув Тарас Бульба. (*Дністер.*)

Оголошення теми й мети уроку.

Опрацювання навчального матеріалу.

Учитель. Гоголю вдалося створити багатоплановий образ героя. З великою художньою вірогідністю змальовує письменник Тараса Бульбу – на Січі й удома,

у мирний час і на війні, у стосунках із ворогами і товаришами, зі своїми синами. Кремезна постать, мужнє обличчя, відкритий сміливий погляд, козацькі вуса та люлька, з якою він ніколи не розлучається, – таким постає зі сторінок повісті Тарас Бульба.

Бесіда

• Що є визначальним у вдачі головного героя повісті? Як вплинули історичні обставини на формування характеру Тараса Бульби?

• У чому вбачає полковник свій обов'язок?

• Які надії покладав Тарас на своїх синів? Відповідь аргументуйте, покликаючись на текст.

• Прокоментуйте слова Касяна Бовдюга про Тараса Бульбу: «Нема з нас нікого, хто зрівнявся б із ним відвагою»?

• У чому сила його як наказного отамана?

• Чому Тарас Бульба виступив перед козаками з промовою? Як його слова характеризують Тараса? Прочитайте їх і визначте найголовніші думки про сутність справжнього братерства і товариства.

• У яких епізодах дев'ятого розділу розкривається високе військове мистецтво Тараса Бульби?

• Якими словами під час важкого бою підтримував козаків Тарас? Що зближує ці епізоди з народною творчістю?

• Розкажіть про стан і вчинки Тараса Бульби, коли він побачив Андрія на боці ворога. Як ви оцінюєте вбивство Тарасом свого сина-зрадника?

• Доведіть, що родинна трагедія не зламила духовної міцї Тараса. Прочитуйте відповідні уривки твору.

• Яким ви бачите Тараса в бою? Яким він став після важкого поранення на березі Чорного моря?

• Розкажіть про те, як Тарас Бульба мстився за смерть Остапа.

• Проаналізуйте сцени полонення та загибелі Бульби. Як автор звеличує свого героя?

• Розгляньте ілюстрації художників Є. Кібрика та В. Лопати, на яких зображе-

но смерть Тараса. Чи вдалося художникам відтворити ідейний задум письменника? Які почуття викликає побачене? Що в ілюстраціях привертає вашу увагу? Якими засобами досягають цього художники? Що є спільного у двох творах? Чим вони різняться?

• Чи є Тарасова смерть подвигом? Визначте своє ставлення до його вчинків, поглядів, життєвих цінностей, моральних принципів.

Прослуховування уривка з опери Миколи Лисенка «Тарас Бульба» (на вибір учителя).

♦ Які думки й емоції зродив уривок? Ілюстрацією до якого епізоду повісті він може бути?

♦ Прочитайте уривок із промови Богдана Хмельницького перед реєстровими козаками жовтня 1-го дня року 1647-го на березі Дніпра.

Я і товариство, котре мене оточує, є єдинокровна і єдиновірна ваша братія; інтереси й користі наші одні суть з користями і потребами вашими. Ми підняли зброю не задля користолюбства якого або порожнього марнославства, а єдино на оборону Вітчизни нашої, життя нашого і життя дітей наших, а так само й ваших! Усі народи, що живуть на світі, завжди боронили і боронитимуть вічно життя своє, свободу і власність; і навіть найнижчі на землі тварини, які суть звірина, худоба і птаство, боронять становище своє, гнізда свої і немовлят своїх до знемоги...

➤ Знайдіть у промовах Тараса Бульби і Богдана Хмельницького схожі образи, деталі, суголосні думки; визначте вплив слова на слухачів.

Характеристика образу Тараса Бульби. Дайте розгорнуту характеристику головному героєві повісті.

Орієнтовне виконання.

Гоголь художньо майстерно змальовує багатогранний образ полковника Тараса Бульби. Щоб створити такий монументальний образ, треба було зазирнути в приховані глибокі мислення і переживань Бульби, знати його передісторію, яка розкривається у процесі розгортання розповіді. Характер полковника був сформований його складною добою. На початку повісті Бульба змальовується в побутових, житейських умовах, гостинним господарем, людиною, наділеною природними здібностями, спостережливістю, відкритістю характеру. Інколи навіть потрапляє в комічні ситуації (кулачний бій з Остапом, буйність при сп'янінні), і сам любить гумор. Гумористичні деталі в повісті індивідуалізують героя, увиразнюють трагічну велич героїчного характеру Тараса, яка виявляється в багатьох епізодах твору. Як батько Бульба постає перед читачем доволі суворим. Не дав синам і дня поніжитися в рідній домівці під опікою матері. Його наказ непохитний – вранці синам збиратися на Січ. Шкода стає люблячої матері, яка не натішилася синами.

Риси характеру героя поступово розкриваються в сюжетній канві твору. Тарас – людина слова, рішучий і вольовий. Його почуття до синів глибше, ніж звичайне батьківське почуття. Адже Бульба понад усе любить Україну, шанує тих, хто оберігає її незалежність. Він поважає людей відважних, хоробрих і сміливих, захисників свободи України. І такими він хоче бачити своїх синів на Запорозькій Січі. На його погляд, на Січі сини повинні стати багатирями, захисниками України. Він любить своїх дітей, але ця любов велика тому, що вона невіддільна від любові до рідної землі, народу і Вітчизни. Бульба радіє і пишається тим, якими добрими козаками стали Остап та Андрій. Його серце болить від звістки про знущання шляхти та магнатів над простими українцями. Він жадає битви з ворогом, прагне захистити Україну від напасників.

Під Дубно Бульба використав свій великий бойовий досвід. Його обирають кошовим отаманом, коли козакам потрібно було поді-

литися надвоє. Тарас помітив, як засумували козаки, попрощавшись із побратимами, які поспішали в погоню за татарами, що пограбували Січ і в полон узяли їхніх товаришів. Тоді їй розкрилася людська і військова мудрість Тараса Бульби. Він знав силу вимовленого слова, а тому сказав лаконічно, але так душевно, щоб його слова дійшли до серця кожного. Ватажок закликав козаків захищати рідну землю, «рідну віру», тобто рідні звичаї, демократичний спосіб, мову, дорогу для українців Запорозьку Січ. У його промові прозвучала гордість за Січ і побажання, аби «кожного року виходили з неї молодці, один за одного ліпші, один за одного кращі». Його полум'яний монолог викликав живу реакцію слухачів: «За Січ! – загомонили всі, що стояли в ближчих рядах, густими голосами. – За віру!.. За Січ!, – сказали тихо старі, моргнувши сивим усом; і, стрепенувшись, як молоді соколи, загомонили молоді: За Січ!» Сила переконань пройняла козаків, бо було це натхненне слово народного захисника. Так розкривається кровний зв'язок Тараса зі своїм народом, його природний патріотизм, що не знає сумнівів і вагань.

Наступного дня перед вирішальним боєм Бульба виголошує свою знамениту промову про товариство, тобто побратимство – давній слов'янський звичай зміцнення дружби і прирівнювання її до братерських стосунків. Для Гоголя побратим – не тільки названий брат, товариш по боротьбі, а й духовний однорідець, борець за свободу України. «Нічого святішого й нема від товариства. Батько любить свою дитину, мати любить свою дитину, дитина любить батька й матір, та це не те: і звір любить свою дитину. Але поріднитися душею, а не по крові, може тільки людина. Бували й по інших землях товариства, але так, як на нашій землі, не було ніде. Не одному з вас траплялося довго пропадати на чужині; бачиш – і там люди ...Ні, панибраття, так любити, як козацька душа... Ні, так любити ніхто не зможе!.. Хай же знають вони всі, що означає в нашій землі товариство!» Тарас переконаний, що на святості товариства по духу тримається українська

земля. Сила побратимства, загалом єдність народу ґрунтується на єдності віри, думок, переконань, почуттів, у взаємній підтримці, порятунку, а головне – в готовності все віддати на благо і щастя своїх співвітчизників.

Усією душею сприйняли козаки промову Тараса. Як леви, б'ються зі шляхтою за порожді. Проти кожного по десять ворогів. Мудрий полководець Тарас з'являється на найскладніших ділянках бою, допомагаючи козакам. У вирішальні хвилини вони чують його бадьорий голос: «Чи є ще порох у порохівницях? Не ослабла ще козацька сила? Ще не гнуться козаки?» Як у народному епосі, Тарас тричі повторює ці закличні гасла, виявляючи свій кровний, нерозривний зв'язок із народом, свій не пафосний, а справжній патріотизм. У відповідь Тарас чує від козаків: «Є ще, батьку, порох у порохівницях. Не ослабла ще козацька сила; ще не гнуться козаки!» «І натиснули козаки: зовсім змішали ряди». З окремих деталей, епізодів, дій козаків і перемовлянь між собою вимальовується панорамна картина героїчної битви. Вороги гинуть, але гинуть і козаки. Тарас мчить полем і підбадьорює бойових дух побратимів, закликаючи їх бути мужніми, з новою силою вдарити по ворогах, і сам б'ється, як лев.

Велике місце у серці Бульби посідала його любов до сина Остапа. Він тяжко пережив його полон і смерть. Коли Тарас мстив ляхам за смерть Остапа, був оточений військом гетьмана Потоцького на березі Дністра в напівзруйнованій фортеці. Його невеличкий загін хоробро бився з п'ятьма полками ворожої кінноти чотири дні. Запас сил був вичерпаний. Козаки вирішили прориватися через ряди ворога. Але Тарас у розпалі бою упустив люльку. Не бажаючи її залишити ворогові, нагнувся, щоб підняти її, і в цю хвилину був схоплений «вражими ляхами». Мотив люльки – вірної дружини козака – увиразнює образ Бульби: не хотів, щоб вона потрапила в руки ворога, але був необачний.

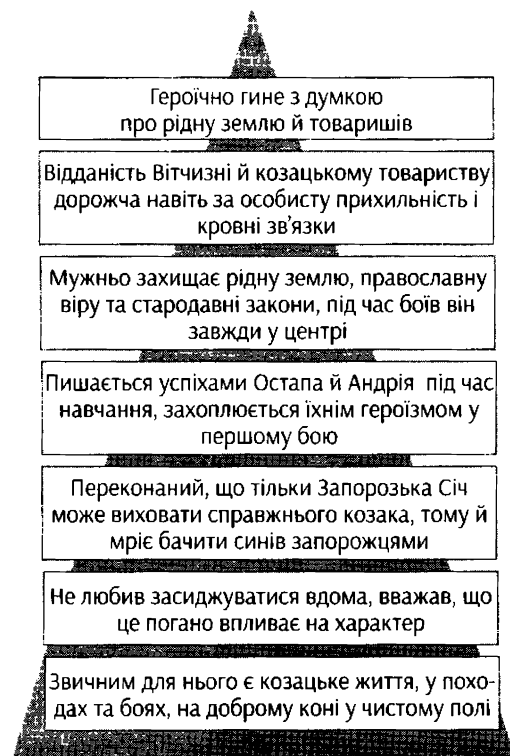
Суд був короткий: «спалити його живого на очах у всіх». І ось козака прикували залізними ланцюгами до дерева, розпалили багаття, щоб народний герой помер у страшних

муках. Проте в останні хвилини життя, в передсмертну мить Тарас Бульба думає не про себе, а про козаків-побратимів, які вирвалися з оточення, указуючи їм дорогу. Він знає: врятовані товариші продовжать боротьбу з польськими напасниками. Народний герой нехтує смертю. Його обличчя охопила радість: товариші уникли погоні. Читач захоплюється відвагою, почуттям побратимства, мужністю Тараса, його великою любов'ю до України.

Прийом «Піраміда Маслоу».

Методична ремарка. Відомий американський психолог, засновник гуманістичної психології Маслоу розробив схему-піраміду людських потреб. На найнижчому щаблі, тобто в її основі, стоять фізіологічні потреби: у їжі, теплі, захищеності від небезпек, житлі тощо. Вище – соціальні потреби: у спілкуванні, визнанні, піклуванні про інших людей, освіті. І найвище – духовні потреби: віра, творчість, мистецтво, високі знання...

Орієнтовне виконання.

Рефлексія. Підсумок уроку.

Прийом «Римований репортаж».

Складіть чотиривірш за епізодом повісті, обравши місце події за власним бажанням, і представте його як репортаж журналіста.

Методична ремарка. Не секрет, що наші учні не пишуть листів, обмінюються лише короткими смс-ками і спілкуються між собою, використовуючи мінімум слів. Тож часто-густо їхній словниковий запас обмежений.

Одним із найбільш ефективних засобів розвитку мовлення дітей є навчання творчої розповіді. Серед її видів – «римований репортаж».

Репортаж – це хроніка подій, докладний і яскравий опис того, що відбувається. Основні вимоги до цього жанру – динамічність і наочність. Репортаж створює відчуття причетності до конкретних подій.

Прийом «Римований репортаж» розвиває творчі здібності, підвищує інтерес до слова, формує комунікативні навички.

Оцінювання. Аргументація оцінок.

✦ Підготуватися до характеристики Остапа й Андрія, дібрати цитати. Написати від першої особи сторінку щоденника Остапа з його роздумами під час перебування в полоні.

Урок 39

Тема. Колізія морального й національно-культурного вибору в образах синів Тараса Бульби. Вплив творчості М. Гоголя на розвиток українського письменства.

Мета: схарактеризувати образи Остапа й Андрія, визначити їхні моральні якості, ставлення до Батьківщини, зробити порівняльну характеристику героїв; з'ясувати вплив творчості М. Гоголя на розвиток українського письменства; розвивати усне мовлення, вміння робити логічні висновки; виховувати моральні якості школярів, формувати їхню громадянську позицію.

Тип уроку: формування й удосконалення вмінь і навичок.

Обладнання: ілюстрації до повісті О. Мухіна, Т. Шевченка, Є. Кібрика, С. Овчаренка.

Методи, прийоми і форми роботи: слово вчителя, бесіда, робота з ілюстраціями й таблицями, прийом «Оцінне вікно».

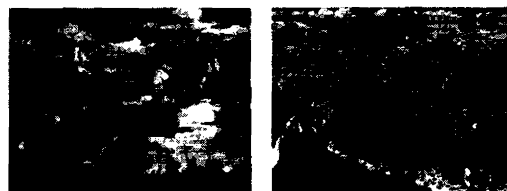
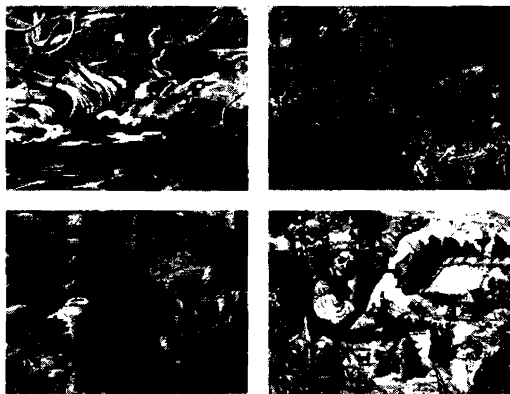
Перебіг уроку

Мотивація навчальної діяльності учнів.

Учитель. Герой повісті – вільне козацтво, змальовується як ідеал, подібний до того ідеалу, який жив в українських народних історичних піснях і думах. Проте основним ядром, що витворює цілісність сюжету, є Тарас та його сини. Доля сім'ї Бульби тісно переплетена з долями всього запорозького козацтва. На їхніх образах письменник показує сутність Запорозької Січі, її високе поклонання – захищати свій народ і рідну землю від постійних нападів ворогів. У контексті сьогоденних українських реалій ці речі для нас особливо актуальні. Читаючи про безстрашних запорожців, мимоволі поряд із ними ставимо наших відважних воїнів, які відстоють цілісність і незалежність держави, і переконуємося, що героїзм – категорія позачасова, і саме вона є осердям нації.

Актуалізація опорних знань учнів.

♦ Відновіть послідовність поданих на екрані ілюстрацій, що їх створив художник О. Мухін, відповідно до сюжету повісті. Витлумачте символізм їх.

Відповіді. 1 – Тарас тужить за сином Остапом, що потрапив у полон [6]; 2 – облога міста Дубно [4]; 3 – жид Янкель повідомляє Тарасові про Андрієву зраду [5]; 4 – повернення Остапа й Андрія з бурси до рідного дому [1]; 5 – у степу на Тараса нахлинули спогади про минуле [2]; 6 – козацтво виступає в похід [3].

Оголошення теми й мети уроку.

Опрацювання навчального матеріалу.

Учитель. Гоголь знайомить нас з головними персонажами у першому ж розділі. В короткій розмові героїв письменник майстерно представив усю історію життя Тараса, його сім'ї, дружини, не роблячи майже при цьому екскурсів у їхнє минуле.

Бесіда

• Яке враження на вас справив епізод зустрічі Тараса Бульби із синами? Як ви гадаєте, чому саме з такої сцени розпочав свій твір Микола Гоголь?

• Розгляньте малюнок Тараса Шевченка «Зустріч Тараса із синами» і висловіть власну думку про те, наскільки відповідають зображені Шевченком герої тому, що пише автор про них, їхні характери, зовнішність.

• Що вам стало відомо з повісті про систему навчання і виховання в Київській духовній академії?

• Як вплинула бурса на синів Тараса Бульби?

- Яку науку Тарас Бульба вважає найголовнішою? Чому він одразу вирішив відправити синів на Запорозьку Січ?

- Розкажіть, якою була доля жінки – дружини козака-запорожця. Передайте почуття матері Остапа та Андрія після рішення її чоловіка зранку їхати із синами на Січ.

- Прочитайте опис сцени прощання Тараса з дружиною і синів з матір'ю. Що вас особливо вразило в цьому епізоді? Якими поетичними засобами відтворюється материнське страждання?

- Про що думав старий Бульба та кожний із його синів під час подорожі? Чи відчувається відмінність характерів Остапа й Андрія? Визначте це, спираючись на авторські характеристики героїв на початку другого розділу.

- На основі чого створилось у Тарасових синів враження про Запорозьку Січ як про спільний дім? Чим вони зайнялись у перші дні перебування там? Чому козаки вирішили виступити в похід проти польських гнобителів?

- Розгляньте ілюстрації Є. Кібрика до повісті. Чи такими ви уявляєте Остапа й Андрія?

- Що сталося під Дубном? Що спричинило перехід Андрія до польського табору?

- Як ви гадаєте, чи усвідомлює спочатку Андрій ганебність свого вчинку? Чи міг він учинити інакше?

- Перечитайте із шостого розділу розмову Андрія з польською панною. Прокоментуйте відповідь Андрія на нагадування польки про його «обов'язок і заповіт» та авторські слова наприкінці розділу: «І пропав козак! Пропав для всього козацького лицарства!»

- Розгляньте ілюстрацію до твору В. Лопати. Поясніть символізм її.

- Чим вражають зовнішність і поведінка Андрія, коли він на чолі польського гусарського полку вступив у бій проти козаків?

- Спробуйте пояснити поведінку Андрія, коли, побачивши батька, «затремтів він усім тілом і раптом пополотнів...» Що виявилось тут – боягузтво? усвідомлення своєї провини? розкаяння? Проаналізуйте порівняння й метафори в описі зовнішності й поведінки Андрія.

- Яким був «вояцький шлях» Остапа?

- Як змальовує Гоголь сцену страти козаків? Що дає Остапові силу вистояти і героїчно померти?

- Які почуття вклав Остап у своє останнє звернення до батька («Батьку! Де ти? Чи чуєш ти мене?»)?

- Розгляньте ілюстрацію С. Овчаренка із зображенням Остапа перед стратою. Чи вдалося художникові відтворити гоголівський текст?

- ♦ Озвучте написану вдома сторінку щоденника Остапа з його роздумами під час перебування в полоні.

Характеристика образів Тарасових синів. Зробіть цілісні характеристики образів Андрія й Остапа.

Орієнтовне виконання.

З Остапом та Андрієм читач знайомиться на батьківському хуторі, куди вони прибули на канікули з Київської бурси. Полковник глузує з одягу синів. Остап не стерпів кпинів і відповів Тарасові: «Бо хоч ви й батько мені, а сміятись будете – їй-Богу одлупцюю!.. Та хоч би й батька, не подивлюсь. Образи не подарую нікому». І чує з уст батька похвалу: «Добрий буде козак!» З першого погляду видно, що Остап суворий і непохитний, а Андрій тонше відчуває світ. Так із самого початку вибудовується протиставлення двох начал: сімейного і козацького. Цю модель письменник почерпнув із українських народних пісень. За його словами, в одних «дихає широка воля козацького життя», а в інших «розкидані риси домашнього життя». В них «один жіночий світ, ніжний, журливий, дише любов'ю». Материнська любов зігриває братів, але кожен робить свій вибір. На двох подіях акцентує оповідач: зустріч Андрія з дівчиною-полькою і героїзм козаків. Ці історії написані в річищі високого стилю як найвищі моменти вияву духовності, коли максимально здійснювалося духовне (Остап) і душевне (Андрій) піднесення.

Два брати – дві долі. Автор зіставляє вчинки братів, подаючи історію кожного. В академії в Остапа сформувався ясний розум і зміцніла воля. Серед товаришів він славився хоробрістю і чесністю. Навіть різки не допомагали: жодного студента не виказував начальству. Водночас оповідач повідомляє, в якому принизливому й смішному становищі був Андрій, коли він закохався в дочку польського пана.

На Січі «обидва юнаки здобули щиру прихильність у козаків». Обидва спритні й хоробрі, показали себе добрими бійцями. В Остапа змінилися риси обличчя, грізним і сильним поглядом дивився він на світ, був хоробрий і впевнений у своїх силах: «Жодного разу не розгубившись і не знітившись ні за яких обставин, з холодним спокоєм, майже неприродним як на двадцятидворічного юнака, він миттю міг визначити всю можливу небезпеку, зважити становище і тут-таки

знайти спосіб, як ту небезпеку обминути так, щоб потім певніше її подолати». Так формувався ватажок козаків, які високо цінували його за розум, спритність, хоробрість. Тому й обрали козаки його курінним отаманом після загибелі Бородатого.

Інакше поводив себе Андрій. Його хоробрість була безцільною і нерозумною. «Він не знав, що то значить обміркувати, зважувати чи заздалегідь міряти свої й чужі сили». У бою «Андрій весь поринав у чарівну музику куль і мечів... Шалену насолоду й захват вбачав він у битві. Щось бенкетне ввижалося йому в ті хвилини, коли розпалиться в людини голова, в очах все миготить і сплутується». Під час битви Андрій відчував свободу душі. Таку ж свободу він відчув, коли побачив свою шляхтянку: «Його душі враз стало легко; здавалося, з нього спали всі пута. Поривання й почуття, які досі ніби хтось утримував тяжкою вуздечкою, тепер відчували себе на волі і вже хотіли вилитися нестримним потоком слів». «Запальне захоплення» – так визначає оповідач характерну рису Андрія.

Письменник змальовує останню ніч Андрія в козацькому таборі в ліричній тональності. Козак покидає табір і вирушає через підземний хід у Дубно до своєї панночки. Всезнаючий оповідач проникає у внутрішній світ героя, розкриваючи його почуття і переживання в ці хвилини: «Андрій же, сам не знаючи чого, почував якусь задуху в серці... Він ішов, а серце калатало все дужче і дужче на саму лише гадку, що побачить її знову, і тремтіли молоді коліна. Нарешті увесь здригнувся і весь наповнився переляком: йому раптом спало на думку, що вона умирає з голоду. Він кинувся до воза і вхопив декілька великих житніх хлібин під пахву». Психологічно тонко моделює автор психіку Андрія, який шукає віз із білим хлібом для панночки. Біля нього спав Остап і хропів на все поле. Підкрившись до нього, Андрій «ухопив мішок однією рукою і так сіпнув рукою, що голова Остапова впала на землю, а він сам схопився спросоння і закричав на весь голос: «Тримай, тримай чор-

тового ляха!..» – «Мовчи, бо вб'ю! – крикнув з переляку Андрій». Ось з мішками на плечах він прямує поміж рядами послулих запорожців. І раптом голос батька: «Андрію! – сказав старий Бульба саме тоді, як він проходив повз нього. Серце йому похололо. Він зупинився і, тремтячи, тихо озвався: – А що? – З тобою баба! Ой, одлатаю тебе, вставши, на всі боки! Не доведуть тебе баби до добра. – Андрій стояв ні живий ні мертвий, не маючи сили глянути батькові в обличчя. А коли підняв очі, то побачив, що старий Бульба вже спав».

У душі Андрія не було боротьби між почуттям обов'язку і почуттям кохання, він не сумнівався у правильності своїх учинків, адже особисті почуття були настільки сильні, що в одну мить козак забув, хто він такий, навіщо перебуває біля Дубна з козаками, забув про Вітчизну, завдані їй рани, загиблих побратимів, про рідну матір і батька. Пристрасне кохання до шляхтянки засліпило його, привело до зради. На своєму шляху до панночки він ладний знищити будь-які перепони: його не зупинило й те, що поспішав він не на звичайне любовне побачення, а у вороже місто, яке могло стати для нього пасткою. Андрій дізнався від покоївки про підземний хід, яким польське військо могло скористатися проти його побратимів, як і про те, що на виручку взятим в облогу поспішають полки поляків. Проте він нічого не зробив, щоб урятувати своїх побратимів.

Надзвичайне враження справила на юнака полька, засліпивши його своєю красою. Сильні Андрієві переживання прикрашають його образ, бо дівчина для нього – володарка його душі, якій він із захопленням готовий служити, перетворюючись поступово на раба своєї пристрасті. Він не знайшов слів, щоб гідно відповісти на висловлену нею вдячність і лише «обурився на свою козацьку натуру». Захоплений красою дівчини, юнак зовсім згубив голову і ладний на все: «Князівно! – вигукнув Андрій, наповнений і сердечними, і душевними, і всілякими пориваннями. – Що тобі треба? Чого ти хочеш? Накажи мені! Загадай мені найнеможливі-

шу послугу, яка тільки є на світі, – я кинуся виконувати її! Загадай мені зробити те, чого не в силі зробити жоден чоловік, – я зроблю, себе занапащу!..» Дівчина нагадує Андрієві про його «обов'язок і заповіт»: «... Тебе кличуть батько, товариші, вітчизна, а ми – твої вороги». Проте Андрій відповідає їй як відступник: «А що мені батько, товариші й вітчизна... Тож коли так, то ось що: нема в мене нікого!.. Хто сказав, що моя вітчизна Україна? Хто дав мені її за вітчизну? Вітчизна є те, чого шукає душа наша, що для неї наймиліше. Моя вітчизна – ти! Ось моя вітчизна! І понесу я вітчизну цю в серці моїм, понесу її, доки стане мого віку, і подивлюся – хай хто-небудь з козаків вирве її звідтіля! Я все, все, що є на світі, продам, віддам, погублю за таку вітчизну!»

Гірке розчарування таким учинком Андрія оповідач виливає в ліричний відступ: «І пропав козак! Пропав для всього козацького лицарства! Не бачити йому вже ані Запорожжя, ані батьківських хуторів своїх, ні церкви Божої! А Україні не бачити найхоробрішого з синів своїх, що взялися її боронити. Вирве старий Тарас сиве пасмо зі своєї чуприни і прокляне і день, і час, коли породив на свою ганьбу такого сина».

У романтичному ключі Гоголь змалював покарання Тарасом сина-відступника. Блідий і мовчазний став Андрій перед батьком. В його особі прийшла грізна сила – кара смертю за зраду України і козацтва. Та юнак не кається і не шкодує за скоєним, у передсмертну хвилину він шепоче ім'я коханої. Відступництво Андрія зумовлює суворий, але справедливий вирок. «Стій же й не ворущись! Я тебе породив, я тебе і вб'ю! – промовив Тарас». Оповідач не сумнівається у справедливості вироку і порівнює Андрія з хлібним колосом, підрізаним серпом. «Зупинився синовбивець і довго дивився на бездыханне тіло. Він і мертвим був прекрасним: мужнє лице його, ще недавно повне сили й непереможного для жіночого серця чару, і тепер виявляло чудову красу; чорні брови, як жалобний оксамит, відтінювали його зблідлі риси. «Чим не козак був? – сказав Тарас. –

І станом високий, і чорнобривий, обличчя, як у шляхтича, і рука міцна була в бою!.. А пропав, пропав без слави, як поганий пес!» Перекинчик став морально нищою людиною, проклятою батьком і народом. Такою є ціна зради. Цей епізод убивства сина-перекинчика його власним батьком митець створив для того, щоб утвердити думку про доконечність кари за запроданство як найтяжчий злочин проти рідного народу і Батьківщини. Автор повісті вважав вірність Вітчизні й побратимству найголовнішими почуттями людини. Він хотів, щоб усі знали: ніяке кохання не може викупити провину людини, яка зрадила свою Батьківщину, товаришів. Тому в момент зради Андрія письменник передбачив його загибель, спочатку для «козацького лицарства» й України, а потім для своїх близьких – батька і матері.

Остап усвідомив мету свого життя: боритися за волю України. Пристрасна любов до рідної землі, побратимська дружба і ненависть до ворогів, прагнення захистити Вітчизну визначає його поведінку як героя. Оповідач звертає увагу на лицарські риси Остапа, порівнює його мужність і хоробрість із левиною. Він акцентує на поєднанні в характері козака доблесті, волелюбності і шляхетних рис могутньої натури українця, що притаманні вождю. Доброта і людяність Остапа розкриваються в епізоді поховання Андрія, якого він щиро шкодував: «Поховаймо ж його, батьку, чесно, щоб не глумилися над ним вороги і не шматувало його тіла хижі птаство».

Героїчною натурою постає Остап в епізоді страти. Попереду полонених козаків з «тихою погордою» ішов Остап. У ці останні хвилини перед смертю, перед нелюдськими катуваннями він зберігає свою козацьку честь і самовладання, свою горду зневагу до ворогів-ляхів. Він спокійний і впевнений у своїй витривалості, бо знає, що смерть за Вітчизну гідна і прекрасна. Саме любов до України сприяла розквітові найкращих рис характеру героя.

Ось Остап Бульба на ешафоті у Варшаві. Тут не описано жорстоких катувань, але відзначено, що козак «зносив муки і катування,

як велетень». Останні передсмертні муки були нестерпними. Остап обдивився площу: «все невідомі, все чужі люди!» Знемагаючи, він звернувся до батька – свого ідеалу лицарства, відваги, мужності, міцності духу: «Батьку! Де ти? Чи чуєш ти мене?» І з наговпу серед мертвої тиші прозвучав голос Тараса: «Чую!» Такий вигук міг коштувати Бульбі життя. Це «Чую!» було духовною підтримкою для сина.

В образі Остапа змальовано типовий образ молодого козака – мужнього і доблесного воїна, хороброго лицаря, борця за свободу України. Оповідач поетизує його образ, утілюючи в ньому найкращі національні риси характеру. Життєвий шлях Остапа – це шлях вірного служіння Україні, виконання священного обов'язку перед нею.

Робота за варіантами.

I варіант. Заповніть комірки таблиці «Хто? Що робить? Де робить? Коли робить? Чому робить?»

II варіант. Заповніть комірки «Зведеної таблиці».

Орієнтовне виконання

I варіант

Хто?	Остап	Андрій
Що робить?	Бореться за волю України, дотримується закону товариства	Через кохання зраджує батька, родину, Україну
Де робить?	На Січі, у поході на Польщу, під час страти	Біля містечка Дубно
Коли робить?	У дні навчання, під час походу на Польщу, у хвилини страти	Під час облоги міста
Чому робить?	Вірний син України, наділений високими моральними якостями	Пристрасне кохання до шляхтянки переважило всі інші обов'язки

II варіант

Остань	Андрій
На вигляд мужній і суворий: «Силою повівало від його постави, а лицарське його завзяття вже набуло лев'ячої прикмети»	«...В рисах обличчя світилося більше ніжності», «був дуже гарний на вроду», «ясною твердістю сяяли його очі, сміливою дугою вигнулись оксамитові його брови, засмагли щоки пашіли всією ясністю чистого вогню, і, як шовк, вилискував молодий чорний вус»
Здібний, але навчатись не хотів. Проте після того, як батько пообіцяв віддати його в монастирські служки й пригрозив, що той «до віку не побачить Запорозжя», став одним із кращих студентів	Навчався охоче і без напруги
Чесний, прямо-лінійний, не вмів хитрувати, ніколи не підводив товаришів; лагідний із матір'ю, справедливий із братом; сміливий, доблесний воїн	Більш винахідливий, кмітливий, умів ухилитися від покарання; мрійливий, ліричний, пристрасний; відважний, мужній
Любов до рідної землі, побратимська дружба і ненависть до ворогів, прагнення захистити Вітчизну	Найвища цінність – кохання, за яке ладний віддати життя

Вірно служить Україні, за неї віддає життя	Зраджує Батьківщину заради прекрасної польки
--	--

Учитель. Повість «Тарас Бульба» – визначне явище української літератури доби Романтизму. В ній Гоголь органічно поєднав історичне і фольклорне начало. Романтичний гоголівський історизм виявився в тому, що минулу героїчну добу представлено крізь призму сучасності. Митець закликав сучасників засвоїти уроки тієї доби у боротьбі за незалежну Україну. Гоголівський «Тарас Бульба» живить українську літературну традицію художнього осмислення історії України та її народу. Для митців візцем є гоголівський історизм, уміння письменника показати сильні й слабкі аспекти національного характеру та руху історії. Його художні засади формували історичну проблематику в творчості Миколи Костомарова, Євгена Гребінки, Пантелеймона Куліша, Олекси Стороженка, Михайла Старицького та інших прозаїків XIX–XX століть.

Співзвучність мотивів та образів цього геніального твору спостерігаємо не тільки в деяких поемах Тараса Шевченка чи історичних хроніках Михайла Старицького, Івана Нечуя-Левицького, Андрія Чайковського, Богдана Лепкого, Андріана Кашенка, Зінаїди Тулуб, Петра Панча, а й передусім у кіноповістях Олександра Довженка – по суті, у творах великого майстра кіно на сучасну авторові тематику. Саме екранізація Гоголівського «Тараса Бульби» була мрією Довженка протягом усього життя, реалізувати яку завадила війна – вона перервала роботу майстра над фільмом. Гоголівські мотиви є пріоритетними у віршованому романі Ліни Костенко «Маруся Чурай», як, до речі, у багатьох її віршах-притчах з історичними ремінісценціями.

Рефлексія. Підсумок уроку.

Прийом «Оцінне вікно».

Методична ремарка. Цей прийом застосовується для оцінки учнями вчинків героїв твору.

Сукупність оцінок розбивається на такі чотири категорії: **добре зрозумів у творі / зовсім не зрозумів у творі / застосував би в житті / ніколи не застосував би в житті.**

Такий прийом допоможе учням не тільки глибше осмислити твір, а й збагатити свій життєвий досвід.

Добре зрозумів у творі	Зовсім не зрозумів у творі
Застосував би в житті	Ніколи не застосував би в житті

Оцінювання. Аргументація оцінок.

✦ Підготуватися до контрольної роботи за творчістю поетів-романтиків, М. Гоголя.

Урок 40

Тема. Контрольна робота. Творчість поетів-романтиків, М. Гоголя (розгорнуті відповіді на запитання).

Мета: виявити рівень знань, умінь і навичок з метою корекції їх, розвивати образне й логічне мислення, пам'ять, мовлення, вміння висловлювати власні судження; виховувати старанність, відповідальність, наполегливість.

Тип уроку: урок контролю та корекції знань, умінь і навичок.

Обладнання: зошити для контрольних робіт, картки із завданнями.

Перебіг уроку

Мотивація навчальної діяльності учнів.

Оголошення теми й мети уроку.

Опрацювання навчального матеріалу.

Самостійна письмова робота.

I варіант

1. Дайте визначення поняття **романтизм**. Перелічіть його основні ознаки. (2 бали.)

2. Назвіть символи в баладі Є. Гребінки «Човен». Доведіть, що цей твір романтичний. (3 бали.)

3. Чи є, на ваш погляд, Тарас Бульба типовим представником козацької доби? Своє міркування обґрунтуйте. (3 бали.)

4. Схарактеризуйте діяльність харківської школи романтиків. Назвіть її представників. (4 бали.)

II варіант

1. Дайте визначення поняття романс. Наведіть приклад. (2 бали.)

2. Порівняйте образи русалки й рибалки в баладі П. Гулака-Артемівського «Рибалка». Хто з цих ліричних персонажів, на ваш погляд, зображений більш художньо? (3 бали.)

3. Розкрийте роль романтизму як художнього напрямку в розвитку національної літератури, культури. (3 бали.)

4. Поясніть, у чому полягає трагізм долі синів Тараса Бульби. Чи була в них можливість вибору своїх життєвих шляхів? Своє міркування обґрунтуйте. (4 бали.)

Підсумок уроку.

✦ **Загальне.** Виписати в зошити кілька висловлювань про Тараса Шевченка, одне письмово прокоментувати. **Індивідуальне.** Підготувати повідомлення у групах про біографічний світ Тараса Шевченка: 1-ша група – «Події», 2-га група – «Люди», 3-тя група – «Місця», 4-та група – «Артефакти», 5-та група – «Сценарій майбутнього».

Урок 41

Тема. Тарас Шевченко. Геніальний поет, мислитель, пророк національного відродження в Україні.

Мета: поглибити знання школярів про життєтворчість Т. Шевченка; розвивати культуру зв'язного мовлення, пам'ять, вміння логічно мислити, грамотно висловлювати власні думки; виховувати почуття поваги до життєвого чину Т. Шевченка в умовах підневільного становища нації в першій половині XIX ст.

Тип уроку: урок вивчення нового матеріалу.

Обладнання: автопортрет Т. Шевченка 1840 р., збірка поезій «Кобзар», репродукції диптиху В. Липового «Безсмертні генії» Тарас Шевченко», картин О. Мельника «Шлях у вічність», О. Шупляка «Борітеся – поборете...», фрагменти з документального фільму Ю. Макарова «Мій Шевченко».

Методи, прийоми і форми роботи: слово вчителя, учнівські повідомлення, бесіда, прийоми «Бортовий журнал» і «Майстерня художника».

Перебіг уроку

Мотивація навчальної діяльності учнів.

Учитель. У літературі кожного народу серед її великих творців є поети, імена яких оповиті невмирущою любов'ю і славою. Таким поетом у нас є Тарас Шевченко, чия безсмертна спадщина – одна з найбільших вершин людського генія. Підійматися до неї означає пізнавати актуальні ось уже майже два століття істини, які в сконденсованому вираженні відтворюють дух і душу українства, нашу історію, культуру. Пізнаваймо Шевченкове Слово, мовлене в минулому – спрямоване в майбутнє.

Актуалізація опорних знань учнів.

Методична ремарка. На цьому етапі роботи пропонуємо проаналізувати «Посвяту» І. Франка або ж послухати 1–2 висловлювання про Т. Шевченка з коментарем, що їх учні виписали вдома.

♦ Виразно прочитайте «Посвяту» Івана Франка, написану навесні 1914 р. з нагоди святкувань сторіччя від дня народження Тараса Шевченка.

Він був сином мужика і став володарем у царстві духа.

Він був кріпаком і став велетнем у царстві людської культури.

Він був самоуком і вказав нові, світлі і вільні шляхи професорам і книжним ученим.

Десять літ він томився під вагою російської солдатської муштри, а для волі Росії

зробив більше, ніж десять переможних армій.

Доля переслідувала його в житті скільки могла, та вона не зуміла перетворити золота його душі в іржу, ані його любові до людей в ненависть і погорду...

Доля не шкодувала йому страждань, але й не пожаліла втіх, що били із здорового джерела життя.

Найкращий і найцінніший скарб доля дала йому лише по смерті – невмирущу славу і всерозквітаючу радість, яку в мільйонів людських сердець все наново збуджуватимуть його твори.

Отакий був і є для нас, українців, Тарас Шевченко.

• У чому, за Франком, полягає велич і значення Шевченка для українців?

• Ким Шевченко є для наших сучасників і зокрема для кожного з нас?

Оголошення теми й мети уроку.

Опрацювання навчального матеріалу.

Учитель. Великий Кобзар українського народу був справжнім митцем. Його творчий геній надихав Шевченка і малювати картини, і писати літературні твори, як поетичні, так і прозові. Навіть якщо взяти окремо лише лірику, виявиться, що її тематика була різноманітною, як саме життя.

Усі твори Тараса Шевченка об'єднує те, що кожне слово в них – про Україну, про її долю. У них ідеться про працю, боротьбу, місце й роль поета в суспільстві, про світле кохання і палку ненависть до гнобителів рідного краю, спогади про героїчне минуле і мрії про майбутнє.

Шевченко – велет духу, митець могутньої творчої сили, непримиренний борець проти будь-якого гноблення людини людиною.

Поезія, мистецтво слова поєдналися в його творах із соціальною боротьбою і становлять з нею суцільний органічний сплав. Боротьбою за визволення народу, за соціальну справедливість і духовне розкріпачення мас Шевченко зреалі-

зував найвище суспільне призначення поета. В історію людської культури він увійшов не тільки як геніальний народний поет України, а й як найбільший поет слов'янства, як поет-гуманіст світового значення.

Шевченко виступив як поет-новатор, приніс в українську літературу «слово нове», новий світ поезії, неповторні образи, картини й барви, небачене раніше багатство й широчінь тем, ідей, мотивів, жанрових форм, вивів українську літературу на шлях реалізму й народності.

Творчість була для нього не тільки духовною потребою, а й формою протесту проти царського свавілля. Записуючи рядок за рядком, він підтверджував свої ж слова: «Караюсь, мучуся... але не каюсь!». До Шевченкової спадщини звертаються письменники як до джерела естетичної краси й мистецького натхнення. «Я не можу назвати імені жодного українського поета, – писав Максим Рильський, – який би не відчував на своєму чолі дотику гарячої долоні Тараса Григоровича».

Біографічний світ Тараса Шевченка – це культурний світ, у якому переплетено світ особистісний і різні професійні світи. На мапі його особистості цей світ усвідомлюють п'ять пунктів: події, люди, місця, артефакти, сценарій майбутнього.

Методична ремарка. Біографію Тараса Шевченка пропонуємо подати учнівськими повідомленнями із застосуванням прийому «Бортовий журнал».

Прийом «Бортовий журнал».

Методична ремарка. «Бортовий журнал» – це узагальнена назва сукупності письмових завдань, коли учні під час читання авторського тексту підручника чи документа занотовують свої міркування. Коли прийом застосовується в найпростішому варіанті, перед читанням (інколи перед викладом матеріалу вчителем, однокласниками) учні записують у зошиті відповіді на запитання «Що мені відомо з цієї теми?», а після ознайомлення з новим матеріалом – на

запитання «Що нового я дізнався з тексту?». Записи оформлюють як таблицю:

Що мені відомо з цієї теми?	Що нового я дізнався з тексту?

Натрапивши в тексті на ключові моменти, учні занотовують їх у свій «бортовий журнал». У процесі читання (слухання), під час пауз і зупинок, учні заповнюють графі таблиці, пов'язуючи виучувану тему зі своїм баченням світу, з власним досвідом. Інколи корисно проводити подібну роботу колективно, щоб продемонструвати багатогранність мислення, аби згодом учні могли користуватися цим досвідом.

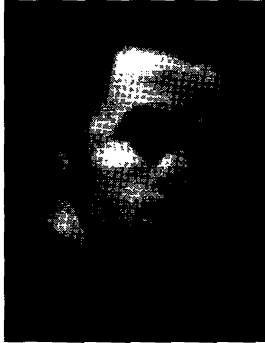
Ліву колонку «бортового журналу» заповнюємо первинними знаннями, далі, у процесі читання (слухання), під час пауз і зупинок, учні заповнюють праву колонку, додаючи отриману інформацію. На стадії рефлексії провадимо попереднє підбиття підсумків: зіставлення двох частин «бортового журналу», узагальнення інформації, записування її й підготовку до обговорення в класі. Щодо власне записів, то це може бути колективна, так й індивідуальна робота, тобто кожен заповнює обидві частини таблиці самостійно, а результати обговорюються в парі. Далі йде опрацювання наступної частини тексту. Дуже важливою є підсумкова рефлексія, оскільки вона може стати виходом на нове завдання: дослідження, есей тощо.

Перевірка домашнього завдання. Учнівські повідомлення.

1. Події

У житті будь-якої людини є вирішальні моменти, що й спрямовують потік її емоцій, визначають характер учинків. Великий вплив на події людського життя має оточення. Тож і сценарій життя Т. Шевченка накреслюють такі важливі події, як приїзд у складі дворових Енгельгардта до Санкт-Петербурга; звільнення з кріпацтва 22 квітня 1838 р. (за що особлива подяка з його боку була В. Жуковському, котрому він присвятив свій перший великий твір «Катерина» й

подарував акварельну копію його портрета, виконану з оригіналу К. Брюллова); навчання у Санкт-Петербурзькій академії мистецтв – у класі портрета та історичного живопису К. Брюллова, здобуття академічної освіти, звання художника (1838–1843).

Видатна культурницька подія – становлення Шевченка-поета, перше видання «Кобзаря» (1840) і визнання у середовищі українських інтелектуалів та освічених

кіл дворянства. Ще одна важлива віха – діяльність Т. Шевченка в Київській археографічній комісії, результатом якої став незавершений культурно-мистецький проект «Живописна Україна» (1845–1847).

У життєвому сценарії Шевченка певне місце займали події-мрії. Так, під час перебування в Україні його мрією залишався Київський університет. Її можна вважати напівздійсною, оскільки міністр народної освіти підписав розпорядження про його призначення викладачем університетського класу з малювання. Це було якраз перед арештом. Проте основною подією-мрією поета залишалася поїздка до Італії, яку так і не вдалося зреалізувати.

Були й політичні події: під час перебування Шевченка в Києві він увійшов до кола українських інтелектуалів, викладачів і студентів Університету святого Володимира – М. Костомарова, П. Куліша, М. Гулака, В. Білозерського, брав участь у діяльності Кирило-Мефодіївського братства.

І нарешті подія, котра перевернула все життя поета: 1847 рік – арешт, суд, заслання в Оренбурзьку губернію. Однак кульмінацією Шевченкової життєвої історії, як видається, стало його духовне відродження, коли митець повернувся до активної творчості, адже з'явилася та міцніла надія на звільнення, що давало нові сили, зроджувало плани, надихало на творчість, рішучі дії й емоційну активність.

Підсумковий момент – історія повернення Шевченка як героя-мученика та повний його триумф як поета, митця й національного авторитета. Відтоді письменницька слава Шевченка, за словами П. Куліша, «була у зеніті». У зв'язку з цим він так звертався до поета: «То вже треба оглашати себе голоснішим ділом, а не абияким. Послі 1847 року ждуть от тебе земляки речей великих, а послі вже й малим до їх обізвесься».

Не лише земляки, а й петербурзькі ліберальні кола сприймали Т. Шевченка як триумфатора. Відомий випадок, коли на публічних читаннях 21 листопада 1860 року, в яких брали участь Ф. Достоєвський, О. Писемський, А. Майков, В. Бенедиктов та інші літератори, Шевченкові присутні влаштували таку овацію, що він, украй розчулений, змушений був на певний час вийти із зали.

Поет виступав на літературних читаннях у концертній залі Пасажу 11 листопада та 18 грудня 1860 року, де його тепло приймала петербурзька публіка. У цьому місті на нього знову виникла мода, як у далеких 1840-х. Його запрошували до віталень, аристократичних салонів, на публічні читання, на його честь влаштовували вечори та звані обіди, йому навіть присвячували вірші.

2. Люди

Усі події в житті Шевченка, вирішальні й незначні, буденні та знакові, були тісно пов'язані з його близьким і віддаленим оточенням. Сталося так, що люди, нерівні за статусом, віком, соціальним станом, відігравали позитивну роль, і навпаки, – близькі, як це часто буває, завдавали несподіваних ударів, важких емоційних ран.

На шляху кожного трапляються люди-мрії – чи то реальні особи, наставники, музи; чи літературні образи, історичні персонажі. Саме люди-мрії справляють величезний вплив на долю, поведінку, злети й падіння людини, адже вони надихають, слугують прикладом, ідеалом, іконою.

Для Шевченка такою людиною-мрією, безперечно, був Карл Брюллов. Він відчував до нього любов і вдячність, наслідував

творчу манеру, копіюючи роботи майстра, переймав його художній смак та естетичні погляди на мистецтво, живопис, літературу. Шевченко часто читав наукові трактати К. Брюллова, коли той працював. Сам же К. Брюллов визначав коло читання для своїх учнів і, зокрема, Т. Шевченка, ставлячи на перший план Біблію. Для Тараса він був наставником, покровителем. Практично кожного дня той бував у студії та квартирі вчителя, разом вони відвідували музеї, галереї, театри, вибиралися на природу, гуляли. У роки учнівства Шевченко обожнював Брюллова й згодом радив художникам як «храм мистецтва» відвідувати його майстерню. Натомість людиною-катастрофою для поета стала Ликера Полусмак – його останнє кохання і зрада.

Пункт «Люди» поділяється на кілька груп. Перша – земляки-українці в російських столицях. У Санкт-Петербурзі поет завдяки знайомству з І. Сошенком увійшов до кола «петербурзьких малоросів», познайомившись з Є. Гребінкою (1837), а через нього – з гуртком «ніжинців», друзів та однокурсників А. Мокрицького й М. Гоголя. Завдяки посередництву А. Мокрицького й І. Сошенка Шевченко опинився серед земляків з академічно-мистецького кола, зокрема конференц-секретаря Академії мистецтв В. Григоровича та посвоячених із ним представників родини Мартосів. В. Штернберг і А. Мокрицький протегували Шевченкові у знайомстві з представниками українського лівобережного панства, котрі проводили зиму в Санкт-Петербурзі: Тарновськими, Селецькими, Галаганями. Під час перебування в Україні коло знайомств Шевченка з культурною елітою Лівобережжя істотно розширилося – від вельмож до дрібного дворянства: Репніни-Волконські, Дуніни-Борковські, де Бальмени, Закревські, Родзянки, Лизогуби, Маркевичі, Галагани, Тарновські, Білозерські-Куліші, Забіли, Лазаревські тощо, котрі утворюють другу групу оточення поета на уявній мапі його особистості.

Важлива частина оточення Шевченка – учні й викладачі Академії мистецтв,

скульптори, художники. У центрі цього академічно-мистецького середовища – його кумир К. Брюллов, навколо котрого гуртувалися учні (В. Штернберг, А. Мокрицький, І. Айвазовський, Ф. Пономарьов, П. Петровський), родичі (брати Степанови доводилися небожами К. Брюллову), друзі (О. Венеціанов, В. Григорович, І. Мартос, І. Сошенко).

Третя група на мапі спілкування Шевченка пов'язана з високопосадовцями та членами імператорської родини. Поетові протегували наближені самодержця, його особистий друг і вихователь спадкоємця престолу В. Жуковський, гофмейстер двору, композитор-аматор, граф М. Віельгорський, а також В. Перовський, генерал-губернатор Оренбурзького краю (1833–1842), особистий приятель Миколи І. У своєму щоденнику А. Мокрицький описував епізод, як вони вдвох із Шевченком зустрічали цесаревича. Відомо зі свідчень сучасників, що Олександр II довго не підписував помилювання Шевченкові через образу за свою матір, імператрицю Олександрю Федорівну. За поета клопоталося сімейство Репніних-Розумовських, їхні близькі родичі: міністр народної освіти С. Уваров, генерал В. Перовський. Після повернення із заслання Шевченко користувався заступництвом великої княгині Марії Миколаївни, старшої дочки імператора, котра була президентом Академії мистецтв (1852–1876), а також підтримкою міністра народної освіти Є. Ковалевського.

Основна група спілкування Шевченка – митці та інтелектуали російських столиць. Типовими були й форми спілкування: приятельські зустрічі, гуртки, літературні вечори, українські земляцтва Санкт-Петербурга та Москви. Поет був учасником вечорів у К. Брюллова, Мартосів, В. Григоровича, відвідував «середі» Н. Кукольника, бував у Є. Гребінки, де любив співати українських пісень. У 1840-х роках популярності поету додав вихід у світ «Кобзаря».

Після повернення Т. Шевченка із заслання середовище його спілкування репрезентували російські, українські, польські літератори, журналісти, літературно-мистецька

богема, представники свідомого українства, опозиційно налаштованого офіцерства. Тарас Григорович відвідував аристократичні петербурзькі салони Толстих, Карташевських-Макарових, вечори земляків Лазаревських, Остроградських, Даргомижського, «вівторки» Костомарова. Шевченко стояв біля витоків громади українців Санкт-Петербурга та редакційного гуртка «Основи». Далі коло художників, середовище польських друзів (С. Сераковський, Б. Залеський, А. Сова, Ф. Фіалковський). У Москві поета оточували земляки М. Щепкін, О. Бодянський, М. Максимович, давні знайомі й друзі, зокрема княжна В. Репніна, А. Мокрицький.

3. Місця

Тут маємо говорити про місця, пов'язані з життям і творчістю Шевченка. Це передусім Батьківщина, «мила Україна», вишневий садок, батьківська хата, родина. Основні пункти проживання його – Україна (Малоросія), столиці Російської імперії Санкт-Петербург та Москва, а також імперська периферія – Вільно, Оренбург, Нижній Новгород тощо. В Україні Шевченкові місця пов'язані з рідними селами, де він народився, де минуло дитинство, – Кирилівка, Моринці. У перший приїзд на Батьківщину (1843) у статусі вільної людини, фахового художника, визнаного поета мапа перебування представлена культурними дворянськими осередками, маєтками лівобережного українського панства, як-от: Качанівка та Потоки (Тарновських); Яготин (Репніних, Волконських, Розумовських); Мойсівка, Линовиця, Березова Рудка (клану Вільхівських, де Бальменів, Закревських); Сокиринці й Дігтярі (Галаганів); Ковалівка (Капністів); Турівка (Маркевичів). У другий свій приїзд в Україну (1845–1847) місцями перебування і творчості поета були Київ, Ніжин, Борзна (Костомаров, Куліш, Білозерський, Сошенко, Забіла), Київський університет, Мотронівка (Білозерські, Куліші), Гиравка (Лазаревські), Веселий Поділ (Родзянки), Бігач (Кейкуатови), Седнів

(Лизогуби). Востаннє відвідавши Україну (1859), Шевченко побував у Києві та на цукровому підприємстві Яхненків-Симиренків у Городищі.

Київ – важливе місце на мапі особистості Кобзаря. У 1845 р., після закінчення Академії мистецтв, він тут жив і працював, долучився до Кирило-Мефодіївського братства (1845–1847), став співробітником Київської археографічної комісії.

Місцем становлення Шевченка-митця, поета й художника, вільної творчої особистості, що здобула широке визнання, був Санкт-Петербург. У цьому місті відбулася зміна його соціального й культурного статусу, способу життя та діяльності. Повернувшись сюди у 1858–1861 роках, він зазнав справжнього триумфу як митець, громадський діяч. Санкт-Петербургом завершилося життєве коло Кобзаря.

Москву Шевченко відвідав у лютому 1844 року, де мав зустрічі й ділові контакти із земляками М. Щепкіним та О. Бодянським. Першому поет присвятив свою поему «Чигирин» (а згодом твори «Пустка» та «Неофіти»). Із другим обговорював свій проєкт «Живописна Україна», до Шевченкових сюжетів з українського минулого й побуту О. Бодянський мав укладати описи, історичні коментарі.

Інші місця перебування Шевченка – Вільно, Оренбург, Орськ, Новопетрівське укріплення, Астрахань, Нижній Новгород – пов'язані з переломними змінами у житті поета: арештом 1847 року, тяжкими роками заслання, заборони творчості й, нарешті, його духовним пробудженням, новими етапами творчого зростання.

4. Артефакти

Речі діють у системі особистісних цінностей кожної людини. Артефакти на мапі особистості Кобзаря утворюють кілька груп. Перша – витвори інтелектуальної праці: поезія, російськомовна художня проза, публіцистика, листування, щоденник, автобіографія. Друга – живописні твори, кількість яких

сягає тисячі: малюнки, портрети, графіка, офорти, акварелі.

Третю групу артефактів, пов'язаних із життям Шевченка, становлять побутові речі, зокрема предмети побуту, одяг. Після смерті поета було укладено списки його особистих речей, проведено три аукціони з продажу їх, у яких узяли участь друзі митця, аби запобігти розпорощенню цінних артефактів, котрі могли потрапити до рук перекупників. «Ми всі, шанувальники покійного, – писав згодом художник Л. Жемчужников, – домовилися зі своїх рук нічого не випускати. Унаслідок цього скупникам, які зібралися, не дісталось нічого, і його речі пішли по високій ціні». У першому аукціоні з продажу особистих речей Шевченка брали участь М. Лазаревський, О. Маркович, Л. Жемчужников та ін. Так, А. Красовський придбав «три вишитих сорочки, двоє полотняних шароварів, одну хусточку, одне літнє пальто, китайські туфлі й смушкову сіру шапку. Усього на 49 руб. 35 коп.». На інших аукціонах він купив кожух Кобзаря за більш ніж 100 руб. Л. Жемчужников придбав кобеняк і лампу, при світлі якої Т. Шевченко працював. Ціни ж на малюнки були невисокі. Скажімо, Шевченкові гравюри з картин М. Лебедева та А. Мещерського, оцінені по 50 коп., удалося продати за 3 руб. кожну.

Четверту групу артефактів становлять речі-символи – кожух і смушкова шапка – що створювали у громадській свідомості активного українства народницький образ Кобзаря як «батька», творця нації, селянського (мужицького) поета. Смушкова сіра шапка мала певне символічне навантаження – уособлювала українськість, козацький дух поета та пам'ять про нього. Цей символ фігурує у згадках сучасників, друзів, знайомих поета: «бараняча малоросійська шапка», «хохлацька шапка» тощо. І. Тургенєв так описував зовнішній вигляд Т. Шевченка, в якому є атрибуту твореного народницького образу, що почав формуватися ще за життя поета: «С високой бараньей шапкой на голове, в длинной тёмно-серой чуйке с во-

ротником из чёрных мерлушек Шевченко выглядел истым малороссом, хохлом, оставшееся после него портреты дают вообще верное о нём понятие».

Прикметно, що в Шевченковій живописній спадщині є багато автопортретів, створених у переломні моменти його життя. Вони засвідчують глибину осмислення ним світу й відображають внутрішній діалог у його душі. Усього відомо близько півсотні Шевченкових самозображень, або, як він їх називав, «полич».

5. Сценарій майбутнього

Щойно з'явилися перші сподівання на звільнення, Шевченко почав проектувати своє близьке майбутнє. Він будував плани щодо повернення до Санкт-Петербурга «кружним шляхом» – через Литву, Вільно, Слуцьк і Рачкевичі на Москву, маючи намір навідати дорогою всіх своїх друзів, з якими не бачився понад десять років.

Плани щодо творчої діяльності Шевченко описував у листі до подружжя Толстих. Перебуваючи в піднесеному стані очікування свободи, хотів зайнятися гравіюванням методом акватинти, а згодом вирушити в «милу Малоросію», де на хуторі одного зі своїх знайомих збирався відтворювати класичні сюжети, привезені з академії та Ермітажу. Можна сказати, що ці плани на академічне майбутнє щасливо здійснилися. Повернувшись до Санкт-Петербурга, він багато і з завзяттям працював упродовж 1858 року (М. Щепкіну писав, що навіть спить на етюдах), йому навіть виділили казенне помешкання в Академії мистецтв. У вересні 1860 р. академічна рада присудила Шевченкові звання академіка гравюри (а заразом і почесне прізвисько «російського Рембрандта», оскільки його офорти справді нагадували гравіювальну техніку великого голландця). Усього є близько 35 Шевченкових робіт за сюжетами полотен Мурільйо, Рембрандта, Брюллова, Лебедева, Мещерського, Степанова, а також його власні композиції на теми українського побуту, пейзажі, портрети.

Тарас Григорович прагнув пов'язати своє майбутнє з рідною Україною, купівлею садиби, одруженням. Улітку 1859 року, під час перебування на Батьківщині, поет безпосередньо займався пошуками місця, де можна було б оселитися.

На думку психологів, життя людини визначають два основних мотиви – влада та любов. Тема влади означає потяг до активного життя, прагнення захистити себе, свою територію, думку, свободу, власні погляди. Людина, яка керується мотивом влади, орієнтована на незалежність, самоствердження, самореалізацію, боротьбу. Тема любові, навпаки, передбачає надання переваги зв'язкам залежності, взаємодії, підтримки; принцип любові доводить готовність людини віддати себе комусь або чомусь: сім'ї, коханню, ідеї, улюбленій справі, творчості. Проходячи кризу випробування, людина зміцнює свій дух. Життєва історія передбачає й фіксує перипетії внутрішньої боротьби героя. Тема життя Шевченка – любов: до рідної землі, знедоленого народу, мистецтва, учителів, друзів, жінок. У поезії «Молитва» любов постає як «Господня благодать»:

Любов – Господня благодать!
Люби ж, мій друже, жінку, діток;
Діли з убогим заробіток,
То легше буде й зароблять.

Поет просить Бога послати йому любов – «сердечний рай», «братолюбіє»:

Мені ж, мій Боже, на землі
Подай любов, сердечний рай!
І більш нічого не давай!..
Мені ж, о Господи, подай
Любити правду на землі
І друга щирого пошли!..
...А всім нам вкупі на землі
Єдиномислиє подай
І братолюбіє пошли...

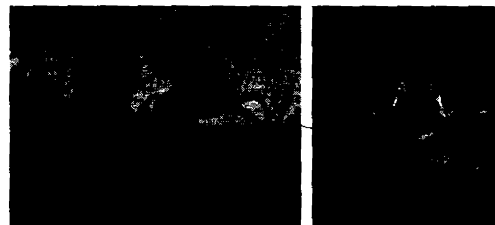
Отже, у Шевченка любов постає як християнська ідея, загальнолюдська цінність, що доступна й зрозуміла кожному, – це любов до Бога, народу, країни, сім'ї, жінки, дітей.

Методична ремарка. Учитель може запропонувати учням ознайомитися з життєписом Шевченка, переглянувши фільм «Мій Шевченко». Цей 4-серійний документальний фільм – спецпроект публіциста Ю. Макарова, присвячений життю Велико-го Кобзаря. Поряд із загальновідомими фактами в ньому подано нові деталі з біографії Тараса Шевченка, що дає цілісне уявлення про нього як особистість – не символ; не параграф із підручника, а живу людину.

Оскільки фільм триває годину двадцять хвилин, учитель на власний розсуд може для перегляду дібрати окремі фрагменти, після чого провести бесіду:

- Чи вдалося авторові відтворити вдачу, характер, думки і помисли митця?
- Які найголовніші риси його особистості акцентовано у фільмі?
- Які з переглянутих епізодів, на вашу думку, найяскравіші?

Приєм «Майстерня художника». Розгляньте репродукції картин сучасних художників, які присвячені постаті Тараса Шевченка: Володимира Липового «Диптих. “Безсмертні генії” Тарас Шевченко», Олександра Мельника «Шлях у вічність», Олега Шупляка «Борітеся поборете...». Поясніть символіку кожної з них, розкажіть про свої враження від побаченого.

Методична ремарка. Можливо, учням важко буде тлумачити символи полотна Олександра Мельника, що подає нове бачення і формальне, стилістичне вирішення теми, тоді це зробить учитель. Зокрема пояснить, що полотно «Шлях у вічність» присвячено події, котра, хоч як це дивно, здається, ще не була втілена в образотворчому мистецтві, у всякому разі так масштабно (розмір картини понад 2х3 м). Це – переповнення Тараса Шевченка в Україні, коли покрити червоною китайкою домовину по Канівських кручах, за давнім українським звичаєм, везли святково вбрані дівчата. То був ніби шлях у нове, вище життя.

Рефлексія. Підсумок уроку.

Прийом «Бортовий журнал».

Оцінювання. Аргументація оцінок.

✦ Опрацювати біографію Т. Шевченка за підручником, твори «Причинна» та «Думи мої...», відповідні статті в підручнику.

Урок 42

Тема. Перші поетичні твори баладного та елегійного жанрів («Причинна», «Думи мої...»).

Мета: ознайомити учнів з ідейно-художніми та жанровими особливостями ранніх творів Т. Шевченка; розвивати навички виразного читання, аналізу ліричних та ліро-епічних творів, уміння висловлювати власні судження з приводу прочитаного; виховувати волелюбність, доброту, щирість, вірність у почуттях.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: аудіозапис пісні «Рече та стогне Дніпр широкий...» у виконанні Національної заслуженої капели бандуристів, романсу «Така її доля...» у виконанні тріо Мареничів, ілюстрації до балади «Причинна» художників О. Губарева, М. Бондаренка, М. Михайлошиної, репродукція картини І. Їжакевича «Перебендя».

Методи, прийоми і форми роботи: слово вчителя, прийом «На-

зви подію», бесіда, робота зі схемою та ілюстраціями, імпровізоване інтерв'ю, інтерактивна вправа «Незакінчене речення».

Перебіг уроку

Мотивація навчальної діяльності учнів.

Учитель. Народнопоетичне мислення, фольклорна поетика – ці складові частини поетичного світу і художнього мислення Шевченка найкраще виявилися в його баладах, написаних ще в зовсім молодому віці. У цей час поет захоплювався романтичною поезією. Літературознавець Григорій Ключек зауважує: «Вона відволікала його від важких життєвих реалій, допомагала забути про мрії». Романтики змальовували світ таким, яким його хотіли бачити, вони відмежовувались від грубої життєвої правди <...> виявляли значний інтерес до минулого свого народу, захоплювались фольклором і намагались використати його скарби». Українські поети-романтики Боровиковський, Метлинський, Гулак-Артемівський любили використовувати у своїй творчості жанр балади, адже саме він найбільш надавався до вираження їхнього світогляду. До цього ж ліро-епічного жанру звертається у ранній творчості й Шевченко.

Актуалізація опорних знань учнів.

Прийом «Назви подію». Які події в житті Шевченка відбулися у вказані роки?

- ❖ 1814 р. (Народився в с. Моринцях.)
- ❖ 1831 р. (Приїхав до Петербурга.)
- ❖ 1835 р. (Комітет Товариства заохочення художників розглянув малюнки Шевченка і визнав їх професійними.)
- ❖ 1838 р. (Викуп із кріпацтва.)
- ❖ 1840 р. (Вийшла друком перша збірка творів Т. Шевченка під назвою «Кобзар».)
- ❖ 1845 р. (Пише «Заповіт».)
- ❖ 1846 р. (Зблизився з членами Кирило-Мефодіївського братства.)
- ❖ 1847 р. (Арешт.)
- ❖ 1857 р. (Закінчується період заслання.)

1860 р. *(На урочистих зборах Академії мистецтв Шевченкові надано звання академіка.)*

❖ 1861 р. *(Помер у Петербурзі, перепочиваний в Україні на Чернечій горі в Каневі.)*

Оголошення теми й мети уроку.

Опрацювання навчального матеріалу.

Учитель. Тарас Шевченко у своїх баладах говорив голосом України, сповненням любові й віри, тієї єдиної любові, на яку здатні великі. У них він оспівав любов і красу, добро і правду. Великою «очисною» силою мала пройти його пісня в народі, щоб у нелюдських умовах рятувати людей. «Були се немов народні пісні, – писав І. Франко, – та проте щось зовсім від них відмінне, наскрізь індивідуальне». Молодий Шевченко блискуче продемонстрував своє вміння народні уявлення і прагнення перетворити на художнє явище.

Робота над баладою «Причинна».

Бесіда

• Що таке балада і які її жанрові ознаки? Назвіть зразки фольклорної та літературної балад.

• Чим відрізняється ліро-епічний твір від ліричного?

• Який мотив узятो за основу сюжету «Причинної»? *(Мотив вірного кохання, розлуки закоханих та їхньої трагічної смерті.)*

• Що у творі є реалістичним, а що фантастичним? *(Опис природи, повернення козака, вихід дівчат у поле жати, похорону дівчини й козака витримані в реалістичному стилі. Фантастичними є образи русалок, що, викликані місяцем і зорями, під тихий плюскіт хвиль виходять із води. За законами цього жанру виписано також епізод, коли русалки, танцюючи та співаючи, залоскотали дівчину.)*

• Хто такі русалки в баладі? *(Русалки – це утоплениці, скривджені «злими людьми», діти покриток, діти гріха, що спокутують вину матерів, їм немає місця в суспільстві. Русалки – це витвір фантазії, водночас*

поет говорить, що це загублені життя, сироти.)

• Знайдіть пейзажі у творі. Як вони змінюються? Яке значення їх у баладі? *(Пейзажі в баладі мають форму народнописенного паралелізму. Зорово-слухові образи дають змогу тонко й виразно передати природні голоси. Широкий Дніпро реве і стогне, вітер завива, хвилю підійма горами, кричать сови, світить блідий місяць, дівчина – сирота, причинна – страждає і гине. Бурхливий настрій увиразнюється бурхливим пейзажем.*

Літній ранок, природа спокійна і ясна – козак зустрічається з мертвою коханою. Цей пейзаж в основному відтворюється звуковими засобами, причому звукова палітра контрастує з тією, що була на початку балади. Тут: защебетав жайворонок, пішла луна, пішов шелест по дібров, шепчуть густі лози. Шевченко приділяє менше уваги барвам видимого світу. Ранкове пробудження природи читач швидше чує, аніж бачить. Пейзажі в баладі налаштовують читача на відповідний настрій, є частиною композиції.)

• У чому причина трагедії персонажів твору? *(Трагедію персонажів зумовили соціальні причини.)*

• Чому, на вашу думку, місце дії в баладі обрано біля дуба? *(Дуб символізує силу й довголіття, і тому такою трагічною видається розв'язка. Зображення дуба у творі має кілька значень. Це місце колишніх побачень козака і дівчини; тут дівчина очікує повернення козака, зозуля кує літа, русалки залоскотали дівчину; дуб – знаряддя смерті козака. Отже, є підстави вважати цю художню деталь текстуально доцільною і стрижневою. Вона виявляється тим предметно-смысловим центром, навколо якого розгортаються відображені в баладі події.)*

• З якою метою до твору введені ліричні відступи? Чи властиві вони баладі як жанру? *(Щоб глибше розкрити внутрішній світ героїв, автор вдається до ліричних відступів. Вони є нетиповими для жанру балади, тому вони певною мірою мають самостійне значення. Для них характерна поетич-*

ність, глибока схвилюваність. Найвиразніше це виявилось в ліричному відступі «Така її доля...».)

- Витлумачте символіку твору. (У баладі наявні такі образи-символи: голубка і голуб – козак і дівчина, кування зозулі – уособлення суму, туги, калина – символ дівоцтва, щebetання соловейка – ознака кохання, сичі – віщуні недоброго, смерті. За їхньою допомогою поет виразніше розкриває безвихідне становище героїв твору.)

- Навіщо автор використовує часову невизначеність подій? (Нам невідомий час дії, не знаємо ми й того, що стало причиною розлуки козака і дівчини. Невизначеність часу подій потрібна авторові для того, щоб надати героям легендарності, а це давало змогу висунути на перший план загальнолюдські мотиви вірного кохання, дружби.)

- Які художні засоби використав Т. Шевченко? Наведіть приклади. (Образні засоби балади запозичено з народної творчості. Т. Шевченко використовує традиційні сталі епітети: «козак молоденький», «біле тіло», «коник вороненький», «дуб кучерявий», «дівчинонька чорнобрива» та ін. Трапляються фольклорні порівняння: «Неначе човен в синім морі то виринав, то потопав», «Орда мов ріже. Мов скажені, летять до дуба»; народнопоетичні символи: соловейко, явір-парубок, милий; зозуля, голубка, пташка, калина-дівчина, мила; типові народні вирази і словосполучення: «І над водою, і над гаєм, кругом, як в усі, все мовчить»; звертання до явищ природи: «Місяченьку! Наш голубоньку!», персоніфікація: «Гай обіззався», «Шепчуть густі лози», інверсія: «Розбивши вітер чорні хмари, ліг біля моря одпочить», «Не китайкою покрилися козацькі очі, не вимили біле личко слізоньки дівочі...».)

Учитель. «Реве та стогне Дніпр широкий...», що є інтродукцією до «Причинної», певною мірою виокремлюється у творі. Тому й не дивно, що ця лірико-романтична пісня відбрунькувалася від балади. Її мелодія звучить на початку кінофільму О. Довженка «Поєма про море». Цей зачин композитор Данило

Крижанівський поклав на музику. Пісня одразу стала народною. Недруги України боялися її сили, а в душах українців вона завжди викликала високі патріотичні почуття, зміцнювала віру в себе.

Прослуховування запису пісні «Реве та стогне Дніпр широкий...» у виконанні Національної заслуженої капели бандуристів.

- Чому, на вашу думку, пісня набула такої великої популярності? (Це сталося завдяки органічній єдності слів і мелодії. Немалу роль відіграла й те, що Шевченко в початкових рядках балади виводить образ могутнього Дніпра, найбільшої річки України, уособлення величі й краси рідної землі, овіяної пісенною славою.)

Дослідження системи образів балади із застосуванням схеми в колірному спектрі.

Орієнтовне виконання.

- ❖ Дівчина – сирота. Цей відтинок її життя подано в блакитному кольорі, що символізує чистоту, сум, вірність. Бідна дівчина тримається за єдину рідну людину в житті – коханого. Її відданість Шевченко передає рядками:

Якби-то далися орлині крила,

За синім би морем милого знайшла.

- ❖ Кохання до козака співвіднесене із зеленим кольором, що символізує спокій, надію, безпеку. Саме так змогла б почуватися дівчина поруч із дорогою людиною.

- ❖ Однак вона втрачає надію на його повернення. Це засвідчує фіолетовий колір, що несе в собі холод, смиренність, тугу.

- ❖ Тому й шукає нещасна допомоги у ворожки. Світло-сірий колір символізує відчуття легкості, невагомості, надії, що на якусь мить з'явилася у бідолашної дівчини. Проте й ворожка не змогла їй порадити, а лише притупила тугу, перетворивши дівчину на примарну білу тінь. Буря в душі героїні зіставляється з бурєю над нічним Дніпром.

- ❖ Гнітюча самотність, відчай цілком позбавляють дівчину розуму. Цей момент її життя характеризується темно-сірим ко-

льором, що означає драматизм, великий сум. Русалки, викликані місяцем, залоскотали дівчину.

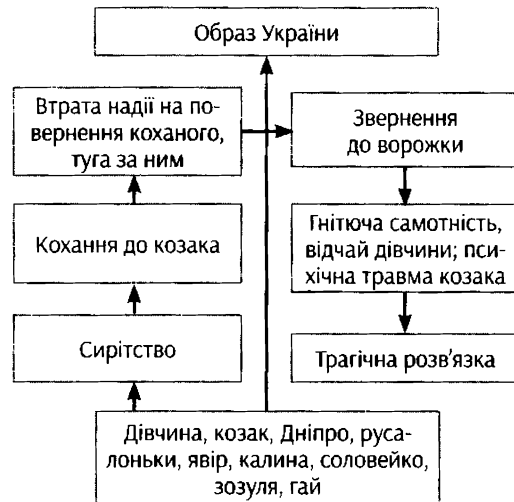
❖ Молодий козак, який щиро, віддано кохає дівчину, поспішає до неї, але застає її вже мертвою. Він не витримує розлуки. Для нього це велика психічна травма. Перед смертю, яку сам собі заподіяв, він звинувачує людей, що принесли їм лихо:

За що ж вони розлучили
Мене із тобою?

У світі, де панують «чужі люди», духовно багаті особистості не можуть почуватися щасливими. Молодих людей поховали разом. Це романтична історія з трагічним кінцем. Тут чорний колір уособлює темряву, жалобу, горе. Лише явір і калина – символи вірності, незрадливості й дівочої краси, щербет соловейка на могилі та русалоньки, які вночі виходять з Дніпра грітисся, нагадують про незвичайну історію.

❖ Дніпро, дівчина-сирота, козаченько, що повертається з походу, русалоньки, дівчата, які «ідуть... в поле жати», явір, червона калина, соловейко із зозулею, дуб, густі лози – усе це образи-символи, властиві баладі як жанру. Вони якнайкраще накладаються на теплий жовтий колір, що асоціюється зі світлом, життям, щастям, якого так жадав і про яке мріяв молодий Тарас Шевченко. Ці символи в єдності витворюють єдиний, найдорожчий головний образ – образ України: поетичної, пісенної, героїчної, мальовничої, із самобутніми народними звичаями й віруваннями, легендами та піснями...

❖ Саме любов'ю до України дихає кожен рядок. Перебуваючи в Петербурзі, молодий поет стужився за всім, що було близьким його серцю. Синій колір символізує холод, вірність, печаль, нескінченність. Цілковито природно, що в рядки на папері виліваються спогади про край, де залишилось серце автора, і перед нами постає оповита смутком, але мила й неповторна у своїй красі Україна.

Учитель. Часто читачі не можуть пояснити вчинків головних персонажів балади, збагнути логіку й мотивацію їхніх дій. Дехто взагалі схильний вбачати відхилення у психіці у героїв балади. Спробуймо об'єктивно розібратися в цьому з допомогою психолога.

Спроба прочитання балади «Причинна» очима психолога в імпрізованому інтерв'ю.

«Кореспондент»: Дуже цікаво було б почути міркування досвідченого фахівця з приводу прочитаного твору. «Рече та стогне Дніпр широкий» – так починається балада «Причинна». Чому, на вашу думку, молодий поет уже першими словами змальовує розбурхану стихію?

«Психолог»: Найімовірніше, у дитинстві Шевченкові довелося спостерігати щось подібне чи бачити наслідки стихійного лиха, а, можливо, саме на тлі негоди виразніше можна передати нелогічність учинків причинної. Завиває сердитий вітер, гнуться додолу високі верби, раз у раз тривожно скрипить ясен, і сичі в гаю перегукуються так, що серце холоне. Треба б десь прихиститися, заховатися, перечекати лиху годину. Та ба! Незважаючи на страшну негоду, «щось біле блукає» – «то дівчина ходить». Аж ось вітер розбив чорні хмари, «ліг біля моря одпочить», засяяв місяць, природа

стишилася, тільки причинна не заспокоїлася. Вона вибирається на вершечок дуба виглядати коханого. «Отаку-то їй причину ворожка зробила!»

К.: Самотність, туга і відчай погнали нещасну до ворожки. Як ви вважаєте, що саме на якийсь час зумовило напівпритомний стан дівчини і втрату контролю над своїми вчинками?

П.: Сцени ворожіння, змісту розмови з ворожкою поет не наводить. Можна лише здогадуватись або домислювати, яким чином впливала ворожка на психіку дівчини: чи тільки словами й магичними рухами, чи, може, напувала зіллям, що й стало причиною невідомого стану.

Дуже схоже на те, що саме під впливом таких «ліків» вона тимчасово втратила здатність реально мислити, поводитися наче божевільна. Грізний широкий Дніпро реве, мов поранений звір, але дівчина того не бачить і не чує. Ледве-ледве вітер ущух, нещасна вилазить на дуб, який є стрижневим образом балади. «На самий верх на гіллячці стала... в серце коле! Подивилась на всі боки». Ось коли вона приходить до тями, ось коли усвідомлює своє місце перебування у просторі й часі. Дія запаморочливого зілля закінчилася, полуда впала з очей, у голові посвітлішало, «а з неба місяць так і сяє». Раптом стало страшно до нестями, серце ось-ось зупиниться. З останніх сил дівчина «лізе додолу». У гнітючій тиші стомленій душі вчуваються голоси русалок. Ні серце, ні розум не витримують. Дівчина помирає.

К.: Проте трагедія однією смертю не закінчується. Дуб, як ви сказали, стрижневий образ балади, відіграв ще раз свою фатальну роль. Молодий козак, побачивши дівчину мертвою, вирішує, що без неї йому життя не потрібне. Він «зареготавсь, розігнався та в дуб головою!» Чи може людина заподіяти собі смерть у такий спосіб?

П.: Дуже сумнівно, бо сила зіткнення навряд чи спричинить смертельну трав-

му. Ідеться про змореного вершника. Якщо під ним «коник вороненький на силу ступає», то й козак був знесилений, отже, цим ударом він міг покалічитися, але не смертельно.

К.: Немає ніяких підстав сумніватися у правдивості художнього опису подій, змалюванні трагічних наслідків. Ми віримо авторові беззастережно. Тож чому помер козак?

П.: Козак, виснажений походом, протягом року жив надіями на щасливу зустріч, сподівався на відпочинок, чекав на радість. Замість усього цього – страшне горе, – свою кохану він бачить мертвою. Душа, психіка не витримують, настає неминучий злам. Ось чому козак зареготавсь (парадоксальна реакція), ось чому не захотів більше жити. Тобто не смертельній навмисній фізичній травмі виснаженої людини передувала глибока психічна травма, що спричинила відмову від життя.

К.: Це означає, що в такому душевному стані навіть незначне фізичне ушкодження могло призвести до фатального кінця?

П.: Гадаю, якби козак добре відпочив після мандрівки, то навіть таке велике горе сприйняв би менш катастрофічно. Крім того, коли б поруч з козаком був вірний друг, то він розрадив би, відвернув самогубство.

К.: «Причинну» люди читають уже 180 років. Змінилося не одне покоління, але давні події й тепер тривожать душу нашим сучасникам, ніби все відбувалося недавно, ніби це було з нами. Чи не так?

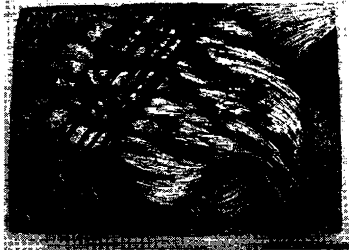
П.: Справді, журба, туга, горе та причина, що їх породжують – позачасові категорії, як колись, так і тепер вони штовхають людей на відчайдушні, а то й драматичні вчинки. Не піддаваймося їм, шукаймо радість у нашому бутті!

♦ «Причинна» стала основою для створення ще одного пісенного шедевра – улюбленого в народі романсу Владислава Заремби «Така її доля».

Прослуховування уривка з романсу «Така її доля...» у виконанні тріо Мареничів.

• Якими почуттями пройнятий романс? (Романс пройнятий високими і щирими почуттями двох закоханих людей. Владиславові Зарембі вдалося відтворити ці почуття засобами музики, як довершено вдалося Шевченкові втілити їх у слові. Твір пробуджує співчуття до бідної сироти й захоплення вірністю закоханих сердець. Ця задушевньо-задумлива оповідь не лишає нікого байдужим.)

◆ Розгляньте ілюстрації художників Олександра Губарева, Миколи Бондаренка, Марини Михайлошиної за мотивами балади «Причинна». Чи вдалося митцям відтворити ідейний задум Шевченка? Який епізод твору зображено на кожній з ілюстрацій?

Учитель. Вірш «Думи мої, думи мої...» відкриває збірку «Кобзар» 1840 року і є заспівом до неї та й до всієї творчості поета. Однак написаний він був не відразу, а вже тоді, коли автор довідався, що книжка його таки буде надрукована. Отже, тут узагальнюються ті думки й почуття, що їх переживав Шевченко під час написання попередніх поезій. За жанром це *елегія* – ліричний вірш тужливого, сумного характеру. Вірш «Думи мої, думи мої...» – поетичний маніфест молодого автора, котрий представляє культурній громадськості свою першу поетичну збірку, а з нею – свій голос як національного, україномовного поета, чия творчість адресована демократичному читачеві – молодій Україні. У творі домінує мотив значущості власного поетичного слова, вперше означеного як «думи» – мотив, що метафорично розкривається через два ряди образів – дітей і квітів, стосовно яких сам поет відчуває себе і батьком, і поетом, який бере на себе великі обов'язки перед народом. Тут уперше в українській поезії опукло замальовується образ ліричного героя – носія авторської свідомості.

Прикметно, що поет не тільки не отожднює, а й протиставляє себе кобзарю, як нібито більш умілому, «дотепному». Це видно з прикінцевих рядків:

Привітай же, моя ненько,
Моя Україно!
Моїх діток нерозумних,
Як свою дитину.

Вірш «Думи мої, думи мої...» містить ледь прихований протест проти соціального і національного гноблення. Тут постає метафоричний образ «козацької волі», над якою «орел чорний сторожем літає». Це досить прозора алюзія: «орел чорний» – самодержавство.

Початкові й кінцеві строфи вірша, в поєднанні з народною мелодією стали популярною піснею, що звучить як тяжка дума про трагічну долю України.

Робота над віршем «Думи мої, думи мої...».

Виразне читання поезії.**Бесіда**

• Куди спрямовує й кому адресує поет свої твори? Чому називає їх думами? Витлумачте значення цього образу у вірші. *(Шевченко називає свої твори думами, тому що поезія для нього – це перенесення на папір метань душі, глибоких роздумів про довколишній світ, людину, істину, причини зла, зміст буття. Думи ці дорогі поетові, бо звертається до них, як до коханих дітей, іменує квітами.)*

• Якої реакції на свою творчість сподівається поет у рідному краї? Прочитуйте відповідний уривок.

• Чому на чужині поет відчував неприйняття багатьма сучасниками мотивів туги й жалю за славним козацьким минулим, притаманним його віршам?

• Якою з цього твору постає козацька вольниця?

• Прокоментуйте подані рядки:

А за лихо... Та цур йому!
Хто його не знає!
А надто той, що дивиться
На людей душою –
Пекло йому на сім світі,
А на тім...

(Шевченко усвідомлює, що багатьом його муки видадуться смішними, безглуздими, адже можна спокійно жити, не побиваючись за Батьківщиною, не зважаючи на чуже горе. Однак таке життя не для нього. Поет робить свій життєвий вибір: «дивиться на людей душою», тобто з християнською любов'ю, зі співчуттям. Він розуміє, що такою настановою перетворює своє життя на пекло, бо ж збирає у своєму серці всі людські страждання, та по-іншому не може.)

• Перша збірка Шевченка має назву «Кобзар». Проте у поезії «Думи мої, думи мої...» він протиставляє себе-поета – сліпим кобзарям. Яку функцію виконує мотив протиставлення?

• Якою, на вашу думку, є ця поезія – оптимістичною чи песимістичною? Відповідь аргументуйте.

Приєм «Майстерня художника».

Розгляньте репродукцію картини Івана Іжакевича «Перебендя». Який мотив зближує її з поезією «Думи мої, думи мої...»?

Рефлексія. Підсумок уроку.**Інтерактивна вправа «Незакінчене речення».**

• За основу сюжету балади «Причинна» взято ...

• Внутрішні переживання героїв балади авторові допомагає передати ...

• Художньо довершеним твором поетичного мистецтва «Причинну» роблять ...

• «Думи мої, думи мої...» за жанром – це ...

• Власне серце у вірші Шевченко порівнює з ...

• Поезія «Думи мої, думи мої...» вразила мене ...

Оцінювання. Аргументація оцінок.

✦ **Загальне.** Прочитати вірш «До Основ'яненка». **Індивідуальне.** Підготувати повідомлення про поеми «Тарасова ніч» та «Іван Підкова».

Урок 43

Тема. Оглядове вивчення історичної теми у творчості Кобзаря («Іван Підкова», «Тарасова ніч», «Гайдамаки»). **Вісь** неперервності історичного часу («До Основ'яненка»).

Мета: проаналізувати ранні твори митця історичної тематики; розвивати логічне й абстрактне мислення, увагу, спостережливість, уміння виразно читати поетичні твори, коментувати ідейно-художній зміст їх, робити висновки; виховувати патріотичні почуття, прищеплювати любов до поетичного слова.

ТЛ: послання.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: аудіозапис уривків із поеми «Тарасова ніч» у виконанні гурту «Браття», пісні про Івана Підкову у виконанні О. Керекеші та гурту «Фата Моргана», кантати М. Лисенка «Б'ють пороги...» у виконанні заслуженого симфонічного оркестру й хору Національної радіокомпанії України, поеми «Гайдамаки» у виконанні Богдана Ступки; репродукція картини О. Шупляка «Коліївщина».

Методи, прийоми і форми роботи: слово вчителя, сенкан, бесіда, учнівські повідомлення, прийом «Займи позицію», асоціювання.

Перебіг уроку

Мотивація навчальної діяльності учнів.

Учитель. У творчому доробку Тараса Шевченка виділяється значна група епічних творів, у яких із надзвичайною силою високопоетичного зображення показано героїчну й глибоко драматичну минувшину України. Можна з певністю твердити, що Шевченкові поеми історичної, історико-революційної та соціально-політичної проблематики – це вершинне досягнення творчості поета. Вони збагатили високими епічними зразками не тільки українську, а й світову літературу. Висловлені в них історичні погляди й історична свідомість поета сприяли зростанню національно-визвольної боротьби всіх слов'янських народів.

Заглибившись у Шевченкову інтерпретацію драматичних подій нашої історії, ми повніше осягнемо минуле України, що дасть змогу впевнено прокреслювати орієнтири майбутнього.

Актуалізація опорних знань учнів.

Складання сенкана. Напишіть сенкан зі словосполученням *перші твори Шевченка*.

Перші твори Шевченка.

Оригінальні, чуттєві.

Зачаровують, хвилюють, вражають.

Незрівнянні зразки романтичної поезії.

Одкровення.

Оголошення теми й мети уроку.

Опрацювання навчального матеріалу.

Учитель. Шевченко відчував своє призначення: розповісти українському народові складну й героїчну історію його землі. Тому його творчість тематично пов'язана передусім з історією України – як давніх часів, так і славної доби козаччини, гетьманщини, гайдамаччини, багатовікової боротьби українців проти іноземних поневолювачів. Цю багатогранну тематику розкривають поеми «Тарасова ніч», «Іван Підкова», «Гайдамаки», чимало поезій. Головні герої цих творів – легендарний ватажок запорозьких козаків і молдавський господар Іван Підкова, керівники козацько-селянських повстань Тарас Трясило, Северин Наливайко, гайдамацькі ватажки Максим Залізняк та Іван Гонта... Усі вони – «святі месники», бо повстають проти антинародної влади й соціальної несправедливості, захищають бідних і гнوبлених.

Перевірка домашнього завдання. Учнівські повідомлення.

1. «Тарасова ніч»

Надзвичайно велику роль у творчості Шевченка відіграють ті героїчні сторінки нашої минувшини, які пов'язані з українським козацтвом. Запорозька Січ і козацьке лицарство – це феноменальне явище української історії, ціла епоха в житті нашого народу, його легендарне минуле, уособлення свободи й національної гідності, героїзму й патріотизму. Козацька минувшина України цікавила Шевченка з молодих літ, ідеалізація її відчувається вже в перших поетичних творах «Кобзаря», поемах та історичних піснях, у яких він із романтичною захопленістю, в яскравих образах відтворює сюжети з часів козацького життя, сміливих воєнних походів запорозьких лицарів.

Свої роздуми про козацькі часи й Українську гетьманську державу Шевченко фактично вперше подає в поемі «Тарасова ніч», написаній у листопаді 1838 року в Петер-

бурзі. В основі сюжету – історична подія: перемога козаків на чолі з Т. Федоровичем, якого називали ще Трясилом, над польсько-шляхетським військом гетьмана С. Конєцпольського під Переяславом під час селянсько-козацького повстання 1630 року.

У творі використано прийом обрамлення: на початку й у кінці зображено кобзаря, що співає в оточенні молоді про боротьбу козаків проти поневолювачів. Перед слухачами постають персоніфіковані образи зневаженої та жорстокої України, що потерпає від польсько-шляхетського панування, релігійних переслідувань з боку уніатів, жорстокого придушення повстань, зокрема під проводом Наливайка та Павлюги. Гетьман нереєстрових запорозьких козаків Тарас Трясило піднімає побратимів на чергове повстання проти ляхів, проте зазнає поразки у важких боях з військом Конєцпольського. Однак козаки не здаються, вони лише імітують свою поразку, а потім після переможного бенкету ляхів оточують уночі вороже військо й завдають йому нищівного удару. Яскраві, експресивні картини битви козаків з ляхами сприймаються як протест проти ганебної дійсності, в основі якого – мрія поета про кращу долю народу й утвердження його права на свободу. Історичні персонажі поеми – Северин Наливайко, Павлюга, а також головний герой твору Тарас Трясило виступають борцями за волю, що не протистоять масі, а є виразниками її прагнень і сподівань. Поему було написано заради пробудження національної самоповаги українців, усвідомлення й утвердження себе як народу з давньою і героїчною історією.

Прослуховування уривка з поеми «Тарасова ніч» зі збірки «Над левою...», записаної гуртом «Браття» до 200-річчя від дня народження Т. Шевченка.

Джерело: [youtube.com/watch?v=BO99FwdGcQ](https://www.youtube.com/watch?v=BO99FwdGcQ)

➤ Висловіть враження від почутого.

2. «Іван Підкова»

Поему «Іван Підкова» присвячено боротьбі українського народу проти турецько-

татарських завойовників. У поемі йдеться про морські походи запорожців. Агресивна політика султанської Туреччини та Кримського ханства була спрямована на спустошення українських земель. Під час набігів завойовники забирали в рабство чимало українців, потім їх продавали на невільницьких ринках Криму й Туреччини. Щоб розгромити міста-фортеці й визволити полонених, козаки вирушали морем до Туреччини.

Іван Підкова – реальна історична постать. Образ сміливого отамана, який не раз очолював морські походи козаків, і вивів у своїй поемі Шевченко.

Поема складається з двох частин. У першій автор змальовує козацькі часи в Україні, але з давньої слави полишилися тільки високі могили, де спочиває «Козацьке біле тіло, в китайку повите». Водночас своєю художньою уявою поет змальовує запорозьких лицарів, їхню відвагу та одчайдушність. Їх не лякають на розбурханому морі «хвилі, як ті гори», коли «ні землі, ні неба», вони вкривають човнами-чайками Дніпровий лиман і пускаються в морський похід, аби вдарити на столицю ворожого султана.

Оспівуючи в першій частині славні перемоги запорожців, Шевченко використовує рефрен «було колись»:

Було колись – запорожці
Вміли панувати.
Панували, добували
І славу, і волю;
Минулося – осталися
Могили по полю.

У наступних рядках звучить віра в те, що запорожці гинули не марно:

Було колись добре жити
на тій Україні...
А згадаймо! Може, серце
Хоч трохи спочине.

У другій частині Шевченко зображує власне морський похід запорожців до столиці султанської Туреччини – Царгорода. Ця частина поеми велична, патетична. На тлі грізної стихії моря козаки співають. Вони йдуть визволяти своїх братів з неволі, тому

настрій піднесений. Поет змалював велику довіру, яка панує в козацькому середовищі. Запорожці один до одного ставляться з пошаною. Такі стосунки в козацькому війську свідчать про справжнє лицарство запорожців у великому й повсякденному водночас. Це типово романтичний образ ранньої творчості Т. Шевченка.

Прослуховування пісні про Івана Підкову на слова Т. Шевченка у виконанні Олекси Керекеші та гурту «Фата Моргана».

❶ Чи сподобалося вам виконня твору цим сучасним гуртом? Наведіть присутні аргументи.

У ч и т е л ь. Романтична поема «Гайдамаки» вийшла друком окремою книжкою в Петербурзі, коли її авторів було всього 27 років. Гостро драматичним, навіть трагічним життям у поемі живуть реальні історичні постаті, гайдамацькі ватажки Максим Залізняк та Іван Гонта, і поряд з ними – Ярема Галайда («вполовину видуманий»), його кохана Оксана і «вільшанський титар правдивий». Романтизуючи драматичні події та дійових осіб, автор опоетизовує їх і посилає в Україну як поборників «святої волі»:

Сини мої, гайдамаки!
Світ широкий, воля –
Ідть, сини, погуляйте,
Пошукайте долі.

Основою поеми послужили події 1768 року, що ввійшли в нашу історію як Коліївщина, найбільше гайдамацьке повстання на Правобережній Україні проти польської шляхти.

Композиційно твір вибудований так, аби читач зрозумів, що повстання було гнівною відповіддю українського селянства на нелюдські дії польських конфедератів, які «руйнували, мордували» (розділи «Галайда», «Конфедерати», «Титар»).

Розділ «Інтродукція» є експозицією поеми, в якій зав'язуються події. «Гонта в Умані» – кульмінаційний розділ, коли Шевченко, підкоряючись законам ро-

мантизму, відходить від історичної правди й наділяє Гонту надзвичайною вірністю присязі, через що той і вбиває дітей. Поема має «Епілог» та «Передмову», тут автор вказує на реалістичне, історичне коріння твору. Гонта й Залізняк для поета, як і для народу, перейняли справу Остриниці та Хмельницького.

У поемі розгортаються дві сюжетні лінії – Яреми та народного повстання. Перша: Ярема – наймич-попихач у шинкаря Лейби; побачення Яреми з Оксаною; рішення йти в гайдамаки; участь у боях у Черкасах; звістка, що титара вбито, а Оксану викрадено; люта помста шляхті за особисте горе й за знущання над людьми («...а Ярема не ріже – лютує! З ножем в руках на пожарах і днює й ноче...»); порятунок Оксани; перебування її в монастирі; одруження Яреми з Оксаною; знову в битвах; «А в нашого Галайди хата на помості...».

Друга сюжетна лінія – лінія народного повстання: «На гвалт України орли налетіли»; повстанці збираються під Чигирином; освячення ножів; початок повстання; гайдамаки в Лисянці; кривава розправа в Умані як кульмінаційна точка народної боротьби за своє звільнення; спад повстання.

Головним героєм поеми є повсталий народ, котрий, як і Ярема Галайда, відчув свободу, перспективу розпрямлення вільних крил:

Не знав, сіромаха, що вирости крила,
Що неба достане, коли полетить...

Шевченко прагне відновити історичну справедливість, розповівши правду про причини Коліївщини. Відтворення кривавих подій підпорядковане гуманній, людяній ідеї.

«Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братуються знову з своїми ворогами. Нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, не розмежованою останеться навіки од моря і до моря – слов'янська земля».

Прослуховування уривка з поеми «Гайдамаки» у виконанні Богдана Ступки.

♦ Які емоції викликав у вас великий майстер сцени своїм прочитанням уривка з поеми?

Прийом «Майстерня художника». Розгляньте репродукцію картини О. Шупляка «Коліївщина», поясніть її символіку.

Робота над поезією «До Основ'яненка».

Учитель. Літературний діалог Тараса Шевченка і Григорія Квітки-Основ'яненка зав'язався в 1839 році після публікації в петербурзькому журналі «Отечественные записки» Квіткиного російськомовного нарису «Головатий». Саме Шевченко виявив ініціативу й розпочав листування з Квіткою. До першого листа він додав кілька своїх поезій, серед яких було й послання «До Основ'яненка» – своєрідний відгук на «Головатого».

Теорія літератури.

Послання – це поетичний твір у формі листа до певного адресата чи багатьох людей. Для нього обов'язкова наявність адресата, форма ліричного монологу-звертання, а також уживання певних слів-знаків, обопільно зрозумілих автором і адресатові. Зміст поетичного послання загалом міг бути найрізноманітнішим – у формі звертання до певної людини могли бути викладені: теоретичний трактат, філософська медитація, освідчення в коханні, чемне запрошення, сатиричний портрет, фейлетон і дружнє послання – жанр, поширений у романтичній поезії.

Виразне читання твору.

Бесіда

• Яким настроєм пройнятий початок вірша? Визначте роль пейзажу в ньому.

• Знайдіть у творі анафори, з'ясуйте їхню роль.

• Ностальгію за славним козацьким минулим України автор передає за допомогою метафори (персоніфікації) і контрасту. Підтвердьте цю тезу уривками з тексту.

• Простежте, як змінюється настроєвість твору.

• Проілюструйте за допомогою цитат Шевченкову самоіронію?

• Якими засобами автор передає свій душевний стан на чужині?

• До чого закликає поет Квітку і в його особі всіх українських митців?

• Як виявляється у вірші діалогічність творчого мислення Шевченка?

• Визначте лейтмотив послання. Прочитуйте відповідні рядки. (*Наша дума, наша пісня не вмре, не загине... От де, люде, наша слава, слава України!*)

Прийом «Займи позицію». Романтик Шевченко щиро вважав Головатого героїчним рятівником козацтва. У поезії «До Основ'яненка», що ввійшла до «Кобзаря» 1840 р., присвятив кошовому рядки: «Наш завзятий Головатий не вмре, не загине... От де, люде, наша слава, слава України!». У «Кобзарі» 1860 р. перший рядок цієї строфи було замінено на запропонований Пантелеймоном Кулішем «Наша дума, наша пісня...». Одні дослідники вважають, що така заміна спотворила ідейний зміст, а отже, й логіку, художню цілісність вірша, інші доводять, що збагатила, розширила ідею. Висловіть свою думку з цього приводу.

Матеріал для вчителя. Створення послання «До Основ'яненка» збіглося в часі з непротими шуканнями молодого Шевченка власного шляху в житті й літературі.

На полемічний і дещо претензійний, як на молодого автора, характер послання звернув увагу ще Михайло Максимович. На його думку, Шевченко побачив в образі

Антон Головатого не лише захисника козацтва, а ще й українського співця, виразника духу свого часу. Шевченка, мовляв, цікавив саме поет Головатий: «...для *нового певця* України был особый смысл в том запорожце и черноморце как в *последнем певце* Украины старокозацкой...» Молодий автор уявляв себе спадкоємцем і продовжувачем правдивої української традиції.

Спостереження Максимовича майже не набуло розвитку, за винятком однієї цікавої статті Юрія Шереха, який потрактував послання «До Основ'яненка» як приклад «критики поетичним словом». Учений сказав про Шевченка таке: «Він увиходив до літератури з високою свідомістю місії й переємности. Він не просто писав поезії, він хотів усвідомити своє місце в літературі через візію майбутности своєї країни і, не меншою мірою, через визначення свого місця супроти попередників, яких він цинив, але з традиціями яких він поривав. Найвизначнішими серед них були Котляревський і Квітка-Основ'яненко, і кожному з них Шевченко присвячує, ще в своїх перших поетичних кроках, критичний етюд, декларацію своєї від них залежності чи боргу і – цілковитої незалежності. Так постала його поезія 1838 р. «На вічну пам'ять Котляревському» і 1839 р. «До Основ'яненка», данина пошани, критика і ствердження своєї інакшости».

У літературному діалозі Квітки й Шевченка знаковою стала особа відомого запорозького старшини Антона Головатого. Він увійшов в історію як один з організаторів Війська вірних козаків, перейменованого згодом на Чорноморське козацьке військо. Головатий у 1792 році очолював делегацію до Петербурга, яка вела тривалі перемовини щодо нових земель для розселення колишніх запорожців. Він також вважається автором відомих пісень «Ой Боже ж наш, Боже милостивий!» та «Ой годі ж нам журитися...».

У творчості обох письменників видатний запорожець і чорноморець символізує козацьку добу, що відходить у минуле. Для просвітника й сентименталіста Квітки це представник «старої» України, який закла-

дав основи її майбутнього. Шевченків відгук на нарис Квітки справді можна розглядати як «критику поетичним словом».

Композиція послання Шевченка має своєрідний принцип будови. Спершу йде розгорнутий пейзаж, сповнений символічного, в дусі романтичної поезики змісту: природа сумує за своїми дітьми-запорожцями. Це не статичний опис пейзажу, а діалог олюднених природних стихій: персоніфікуються очерети, Дніпро, могили, вітер, море. Всі вони – вічні свідки колись буйного життя, що вирувало «*на степу козачім*», – обмінюються тужливим подивом: «*Де наші панують? Де панують, бенкетують? Де ви забарились?*» І лише безмежне море знає, що вони «*не вернуться, навіки пропали!*». З морем стає до розмови ліричний герой, промовляючи монолог, де підносить історичну пам'ять народу, його славу.

Тут уперше з'являється й персоніфікований образ бідної сироти-України, що плаче понад Дніпром і з якої сміється ворог. Проте самому поетові чужі й плач, і покора, він застерігає: «*Смійся, лютий враже! Та не дуже, бо все гине – слава не поляже; не поляже, а розкаже, що діялось в світі, чия правда, чия кривда і чий ми діти*». Оці останні три рядки передають сутність художнього історизму поета, його мету – нагадати українцям, «чиї вони діти», що саме відбулося у світі й на чиему боці історична правда.

Пристрасний монолог ліричного героя завершується двома чотиривіршми, у яких уславлюється героїзм козацтва й утверджується цінність історичної пам'яті народу («*Наша дума, наша пісня... Як Господа слово*»). Після цього змінюється лірична тональність: з'являється образ адресата й ліричний монолог будується як звертання: «*Чи так, батьку-отамане? Чи правду співаю?*» Тобто текст стає власне посланням. Шевченко вибудовує уявний діалог із Квіткою-Основ'яненком, нарікаючи на свою самотність між «ворогами», які «*насміються на псалом той, що виллю сльозами*», на те, що йому не стає сил для співу, для боротьби з агресивно неприхильним оточен-

ням, а тому місію нагадати людям трагічну історію України він покладає на старшого й авторитетнішого співця. Себе ж він бачить лише слухачем, єдиною розрадою якого стануть твори Квітки, що нагадають йому Україну – перед тим, як він *«ляже в чужу землю в чужій домовині»*. По суті, бачимо тут власну поетичну програму поета з двома основними тематичними полями – історичним і побутово-психологічним. Причому твір уперше набув політичного змісту завдяки протиставленню українців (*«ми»*) *«ворогові, що сміється»*, саме в теперішньому часі.

Послання *«До Основ'яненка»* стало широким відомим. Завдяки наспівності першої частини послання поклав на музику композитор Яків Степовий, особливої популярності набула кантата Миколи Лисенка *«Б'ють пороги...»*.

Прослуховування уривка з кантати М. Лисенка «Б'ють пороги...».

- Якими засобами митці змалювали романтичну картину минулого України?
- Які почуття викликає цей твір у вас?

Рефлексія. Підсумок уроку.

Асоціювання. Занотуйте слова-асоціації до сьогодення уроку.

Оцінювання. Аргументація оцінок.

✎ Прочитати поему *«Сон»* та відповідну статтю підручника.

Урок 44

Тема. Національна проблематика періоду «Трьох літ». Поема («комедія») «Сон» і тогочасна суспільно-політична дійсність. Композиційний прийом «сну», його роль для розширення можливостей поетичного зображення. Сатиричний характер поеми.

Мета: допомогти учням усвідомити ідейний зміст твору, його тематичне багатство; удосконалювати навички різного читання, аналізу ліро-епічних творів; розвивати вміння висловлювати власні судження з приводу прочитаного, коментувати міркування інших; виховувати активну громадянську позицію, на-

ціональну самосвідомість, почуття справедливості.

ТЛ: гротеск, контраст, умовність.

Тип уроку: урок вивчення нового матеріалу.

Обладнання: ілюстрація В. Касіяна до поеми; репродукції картин І. Марчука з циклу *«Шевченкіана»*, К. Агніта-Следзевського *«Дивлюсь, цар підходить до найстаршого...»*; світлина скульптурної композиції О. Железняка *«Сон»*.

Методи, прийоми і форми роботи: слово вчителя, прийом *«Майстерня художника»*, дослідження-упослідження, бесіда, створення *«паспорта»* твору, постановка й розв'язання проблемного питання.

Перебіг уроку

Мотивація навчальної діяльності учнів.

Учитель. Поема *«Сон»* належить до найвидатніших творів Кобзаря. До того ж це твір, який мав відверто антиімперський характер і який став одним із головних доказів *«провини»* Шевченка під час розгрому Кирило-Мефодіївського братства. *«Сон»* належить до циклу поезій *«Трьох літ»* і був написаний у липні 1844 р., коли поет повернувся з України до Петербурга.

Оголошення теми й мети уроку.

Опрацювання навчального матеріалу.

Учитель. Подорожі в Україну 1843–1845 років спричинили переворот у світогляді письменника. Збірка *«Три літа»*, яка з'явилася у процесі еволюції настроїв Шевченка, засвідчила, що сентиментальні та романтичні мотиви полишили поета. *«І не плачу й не співаю, а вию совою»*, – так пише він в однойменному вірші. У посланні *«Гоголю»* Шевченко відкриває трагічну правду про своїх сучасників: *«Всі оглухли – похилились в кайданах... байдуже...»* На зміну романтиці приходить драматичне усвідомлення національного самозабуття

й самознищення, бо батько не карає сина за зраду, а «...викохає та й продасть в різницю москалеві».

У 1845 році Шевченко двічі гостював у свого приятеля лікаря Андрія Козачковського. І з кожними із цих відвідин у нього пов'язані яскраві спогади й важливі творчі звершення.

«Писав ніби граючись», – згадував Козачковський. Так, очевидно, можна писати лише у стані особливого піднесення й розкутості, високого натхнення. Тієї «благословенної» осені в Переяславі були написані поеми «Наймичка» й «Кавказ», посвята П. Шафарикові до поеми «Єретик», а згодом і геніальний «Заповіт».

Лікуючись у В'юнищі, Шевченко в стані справжнього творчого самозабуття протягом одного тижня створив «І мертвим, і живим...», «Холодний яр», «Псалми Давидові», «Маленькій Мар'яні», «Минають дні, минають ночі», «Три літа» – шедеври світової поезії. Крім названих творів, були ще «Єретик», містерія «Великий льох», політична медитація «Стоїть в селі Суботові»...

Тематичний цикл становлять вірші-медитації «Розрита могила», «Чигрине, Чигрине», «Стоїть в селі Суботові», поема-містерія «Великий льох».

Поема («комедія») «Сон» виокремлюється з ряду інших творів і своєю композицією, і жанровою структурою, і стилістикою. Дослідники висловлювали здогад про зв'язок підзаголовка поеми з назвою геніального твору Данте Аліг'єрі «Божественна комедія». Шевченко добре знав і любив цей твір, не раз цитував його напам'ять. Як і Данте, Шевченко у своїй поемі концентровано показав усі кола імперського пекла. Як і в Данте, у Шевченковій поемі перемежуються реальне і фантастичне, сатиричне і трагічне, бурлескне і серйозне.

Приєм «Майстерня художника». Розгляньте репродукцію картини І. Марчука з циклу «Шевченкіана», на

якій зображено Тараса Шевченка у період «трьох літ». Прокоментуйте побачене. Висловіть свої враження.

Орієнтовна відповідь.

Тараса Шевченка на картині зображено молодим, зосереджено-задумливим, адже це період «трьох літ» – переломний у його житті. У ньому – історичне прозріння й нова для Шевченка тема людської самотності у світі, пересиченому брехнею, заздрістю, підлістю та дволикістю.

Душевний стан людини надзвичайно складно передати пензлем, але Іванові Марчуку це вдалося. На його картині поет у зажурі прихилився до дерева, гілля якого химерно розрослося і так густо заповнило простір, що в ньому переплелися і люди, і птахи, і саме небесне світило. Пітьма оповила світ, і лиш палахкі свічі рослин та квітів, що, беручи цілощу енергію життя з глибин рідної землі, розливають довкола трепетне сяйво надії на неминучий прихід справжнього – теплого й сонячного – дня.

Робота над поемою.

Дослідження-упослідовнення. Розставте картини поеми у хронологічній послідовності, пам'ятаючи, що картина Петербурга є композицією окремих сцен.

- а) вранішня столиця;
- б) видіння над Невою;
- в) прийом у царських палатах;
- г) сибірські нетрі;
- г) покріпачена Україна;
- д) другий прийом у палатах;
- е) пролог;
- є) самодержавний Петербург.

Відповідь-ключ.

1	2	3	4	5	6	7	8
є	г	г	є	в	б	а	д

Бесіда

• Як Шевченкові вдалося поєднати такі, здавалося б, розрізнені за змістом частини? Який композиційний прийом використав автор?

• Чому поет обрав саме такий прийом? Відповідь обґрунтуйте. (Прийом «сну» дає можливість одночасно зобразити різні місцевості безкрайньої імперії (Україну, Сибір та Петербург), показати подішню дійсність у багатьох її виявах, зазирнути в історичне минуле, а також змалювати цю реальність у фантастичних формах.)

• У якій формі ведеться розповідь у поемі? (Поема написана у формі розповіді від першої особи, що відкриває широкий простір для вираження авторського ставлення до зображуваних подій та естетичної оцінки їх. Проте Шевченко як автор твору в поемі виступає не безпосередньо, а в літературній масці умовного автора-оповідача про «напричуд дивний» сон, фантастичні пригоди й кумедні події, які йому наснились.)

• Автор назвав свій твір комедією. Пригадайте, що означає це поняття.

• Чи відповідають жанрові ознаки «Сну» комедії як драматичному творові? (Авторський підзаголовок «комедія» більшою мірою вказує не стільки на жанрові особливості твору, скільки на комічно-сатиричний характер зображення дійсності. Шевченко показує, що існування царського самодержавства є комедією, і воно існує лише завдяки пасивності та ослалості народу.)

• Дайте визначення комічного. Які засоби творення комічного ви знаєте?

Теорія літератури.

Гротеск – (фр. grotesque – химерний, незвичайний, від італ. grotta – грот, печера) тип художньої образності (образ, стиль, жанр), заснований на фантастиці, сміху, гіперболі, химерному по-

єднанні й контрасті фантастичного і реального, прекрасного і потворного, трагічного і комічного, правдоподібності і карикатури. Гротеск – найвищий ступінь комічного.

Контраст (фр. contraste – протилежність) – різко окреслена протилежність у чомусь: рисах характеру, властивостях предметів чи явищ.

Умовність – свідоме порушення правдоподібності з метою висвітлити, зробити зримим те, що з якої-небудь причини не може бути назване прямо або не має в реальному житті свого предметного втілення.

Інвектива (від лат. invehi – нападати, investiva oratio – лайлива промова) – творчий прийом, що полягає в гостро сатиричному викритті певних осіб чи соціальних явищ.

Бесіда

• Звідки Шевченко запозичив епіграф до твору? Прокоментуйте його. (Епіграф засвідчує, що поет поставив перед собою завдання розкрити людям істину, сказати правду про державу зла й насильства.)

• Знайдіть приклад умовності в поемі. (Прийом «сну» надає поемі та зображуваним у ній подіям умовності, фантастичності, проте саме такий прийом дає змогу відобразити моральне звиродніння суспільства.)

• Чи можна вступ до поеми вважати філософським? Уважно прочитайте уривок від початку до слів «А не кров людськую!». Назвіть людські вади, які тут описано. Ці вади вічні чи характерні лише для Шевченкової епохи? Відповідь обґрунтуйте. (Вступ має характер філософських роздумів над стосунками у тогочасному суспільстві, він увиразнює іронію автора різкими контрастами, за допомогою яких змалювано типи хижаків: «богобоязливий...» «Вижде нещасливий у тебе час та й запусить пазури в печінки»; «щедрий та розкошній все храми мурує...», а його любов до «отечества» обертається тим, що «із його, сердешного, кров, як воду, точить!». Подавши таку колоритну картину «добročинства», насамперед царя, поет докоряє народові за непротивлення злу, бо він сам винен у тому, що терпить, допускає над собою знущання, очікуючи раю

«на тім світі». Його немає – іронізує поет над покірливістю й пасивністю, цими одвічними рисами українського менталітету.)

- Виразно прочитайте пейзажну картину літнього ранку. Знайдіть персоніфікацію і порівняння.

- Який художній прийом допомагає читачеві побачити картину страждань України? (Пролітаючи над Україною, ліричний герой поеми звертає увагу на контраст між її мальовничою природою і упродовженним становищем трудового люду. У земному раї він побачив справжнє пекло – свавілля влади, суцільну наругу над людиною і людяністю: «Латану свитину з калки знімають, з шкурою знімають, бо нічим обути княжат недорослих...» У шкуру калки взувають княжат – гіркий сарказм поета підсилений алогізмом, щоб змусити читача здригнутись і замислитись.)

- Що особливо вражає вас в описі покріпаченої України?

- Яким риторичним запитанням закінчується ліричний відступ? Яке його значення? (Змальовуючи безрадісні картини, поет не залишається пасивним спостерігачем. Страждаючи разом зі своїм народом, Шевченко запитує: «Чи довго ще на сім світі каттам панувати??» В цьому запитанні й убоління поета, і грізна пересторога, і заклик до боротьби за свободу.)

- Розгляньте ілюстрацію Василя Касіяна до поеми «Сон». Яка композиція малюнка? Які настрої і почуття викликає у вас ця ілюстрація? Які художні деталі посилюють драматизм ситуації?

- Який пейзаж передує картині Сибіру? Він суголосний чи контрастний зображаному? (Умовно виділена друга картина – зимовий пейзаж, співзвучний із долею каторжників. Поет пролітає над пустинною вічного холоду, чує, «як загули кайдани під землею».)

- Яке ідейно-художнє значення картини сибірської каторги в поемі? Чому Сибір названо в тексті домовиною?

- У ліричному звертанні «А де ж твої думи...» Шевченко утверджує неминучість майбутньої перемоги свободи, братерства, спадкоємність волелюбних ідей. Підтвердіть цю думку, навівши аргументи.

- Уважно перечитайте уривки з третьої частини поеми від слів «І знов лечу. Земля чорніє...» до «...Вон видишь – палаты» та від слів «Боже мій єдиний...» до «...Усе те заснуло». Конкретними прикладами доведіть, що ця картина саркастична, побудована на гротеску.

- Яке авторське ставлення до царя, цариці, панства? У чому воно виявляється? Чи не видається вам опис зовнішності цариці надто жорстоким? (Нищівна сатира Шевченка досягає найвищого напруження й виразності у викритті коронованих осіб, придворних і всіх правлячих кіл. Потрапляючи ввісні в царські палати, оповідач бачить царя, царицю та їхнє оточення. Сатиричні портрети найбільших вельмож імперії переростають у карикатури. «Батюшка»-цар «сердитий», «цвенькає», виліз, «неначе з берлоги медвідь», «ледве-ледве переносить ноги», від похмілля аж посинів, «вилупив баньки з лоба», кричить «мов скажений» тощо.

Нещадно глузує поет і з цариці. Вона «мов опеньок засушений, тонка, довгонога, та ще, на лихо, сердешне, хита головою», «мов та чапля меж птахами, скаче, бадьориться». Великодержавна пара, «мов сичі надуті», радяться «о отечестві <...> та нових петлицях, та о муштрах ще новіших». Сусідство в художньому контексті слів «отечество», «муштра», «петлиці», безперечно, цілком зрозуміле, воно розкриває те,

що імперія тримається тільки на військовій силі та багнетах.

Тут же автор гнівно картає придворну знать, цих «блюдолизів», ревних служителів імперії. Вони «золотом облиті», «мов кабани годовані, пикаті, пузаті». Поет не приховує свого ставлення до влади: він її зневажає за аморальність, байдужість до народу, жорстокість. Шевченко гостро висміює царську сваволю і рабську покірність народу.)

• Яку роль у поемі відведено гротескній сцені, що її Іван Франко назвав «генеральним мордобитієм»? Відповідь аргументуйте. (Ця сцена є характеристикою всієї системи самодержавного управління, тієї системи, за якої царська воля та brutальна сила були всім, а людські почуття й справедливість – нічим. Недарма ж саме ця поема стала справжньою причиною арешту Т. Шевченка й заслання на солдатчину в казахські степи.)

• Розгляньте репродукцію картини Казимира Агніта-Следзевського «Дивлюсь, цар підходить до найстаршого...» та світліну скульптурної композиції Омеляна Железняка «Сон», яка експонувалася на виставці в Національному музеї українського народного декоративного мистецтва в 2014 р., присвяченій 200-річчю від дня народження Т. Шевченка. З'ясуйте своєрідність сатиричного змалювання образів в обох мистецьких творах. (На картині художника і цар, і його придворний – напівлюди-напівтварини, адже тулуби в них людські, а голови належать істотам тваринного світу. Як і Шевченко, Агніт-Следзевський таким чином показав звірячу сутність Миколи I і його посіпак (вони є нижчими за звичайних людей).

Композиція О. Железняка складається з п'яти фігур: на троні сидить цариця з лорнетом у руках, біля неї стоїть цар, який однією рукою притримує шаблю, а другою штовхає придворного, котрий б'є кулаком меншого по чину, а той у свою чергу замахується на ще меншого. Робота скульптора лаконічна, образи подані з гумором, що межуює з сатирою.)

• Давня трагедія поневолення Батьківщини відгукується масовим національним зрадництвом, деградацією українців (так званим малоросійством). Шевченко перший звернув увагу на цю національну недугу. Уважно перечитайте уривок третьої частини від слів «Штовхаюсь я; аж землячок...» до «...Цур тобі, мерзенний каламарю». Які риси малороса тут проявляються? («Землячок» говорить жахливим суржиком – від рідної мови відцурався, а чужої так і не навчився. Дешеві «цинові гудзики» на його мундирі вказують належність його до дрібних чиновників. Проте пихи в нього через край. Пишається, що став у Петербурзі «здешнім», що знає всі входи й виходи. Хвалиться своєю вченістю («Мы, брат, просвищенны...»). Проте ця його вченість зводиться до вміння брати хабарі. Такий тип українця викликає в поета відразу. Це образ переродженця, манкурта.)

• Перечитайте уривок від слів «От і братія сипнула...» до «...Бездітна вдовице!». Якими рисами тут доповнено образ малороса? (Спочатку поет насміхається з переживань землячків, що, мовляв, почуватимуться в Петербурзі людьми другого гатунку. Потім іронію змінює почуття розпачу, горя, бо ж це «квіти молодії» нашого народу, заглуше-

ні московським бур'яном. Так, це справжня трагедія, тому з відчаєм автор вигукує: «Плач, Україно! Бездітна вдовице!»)

• Вдумливо прочитайте у третій частині уривок від слів «По тім боці твердиня й дзвіниця...» до «...Проклятий! проклятий!». Чим пам'ятник Петру I нагадав оповідачеві загарбницьку політику цього царя в Україні? (*Глибокого трагізму сповнена сцена коло Мідного вершиника – пам'ятника Петру I. Голос замученого царем гетьмана Полуботка оскаржує злочини Петра I. Скаргу підтримує хор тисяч невинно загублених у неських болотах козацьких душ, уособлених у поемі в образі хмари білих пташок.*)

• Як Шевченко оцінює діяння Петра I і Катерини II? Які історичні аргументи ви можете навести на підтвердження авторської оцінки? (*Монументальний образ Петра I, що втілює ідею імперської величі й непереможності, Шевченко розвінчує через очуднення й бурлескне зниження цього образу: «А на коні сидить охляп, у світі – не світі, і без шапки. Якимсь листом голова повіта». Голос простака непомітно переходить в інвективу – пряме викриття та обвинувачення голосом поета: «Це той первий, що розпинав нашу Україну, а вторая доконала вдову-сиротину. Кати! кати! людодіди!» Таким чином Шевченко нагадує, що ці царі зруйнували Запорозьку Січ, запровадили кріпацтво, знищили сотні тисяч українців на будівництві Петербурга.*)

• Розкрийте символіку прикінцевої сцени, у якій зникають усі слуги царя, а сам він перетворюється з ведмедя на кошеня. (*Т. Шевченко у своєму творі не лише зображує крайній деспотизм, а й замислюється над тим, як можна змінити жорстокий і несправедливий лад. В останній частині поеми постає гротескна, фантастична картина перетворення ведмедя на жалогідне кошеня, хижак перетворюється на «ведмедика»: «Де ж ділася медвежа натура? Мов кошеня, такий чудний». Цар видається сильним доти, доки в нього є вірнопіддані. Без них самодержавець стає безсилим і безпорадним. Напрошується висновок: деспотизм є*

породженням самодержавно-кріпосницького ладу, проти якого треба боротися.)

Створення «паспорта» твору.

Орієнтовне виконання

Паспорт твору	
Історія створення	Поему «Сон» Т. Шевченко написав у Петербурзі 1844 р. після першої подорожі в Україну під безпосереднім враженням від тогочасної соціальної дійсності
Композиція	Поема складається зі вступу і трьох картин сну: Україна, Сибір, Петербург. Наявний епіграф. Центральною картиною є зображення «генерального мордобиття». Автор також звертається до історичної ретроспективи (Петро I, Катерина II, наказний гетьман)
Тема	Змалювання невимовних страждань народу і «райського життя» панів, зображення свавілля та моральної деградації панівної верстви, хабарництва чиновників, відтворення драматичної долі України під колоніальним чоботом російських царів
Ідея	Сатиричне осудження і викриття російського самодержавства, звеличення борців за волю, проти кривавої деспотії, пристрасне заперечення національного і соціального гноблення народів
Жанр	Комедія, політично-сатирична поема
Сюжет	В основі сюжету – сон нетверезої людини

Рефлексія. Підсумок уроку.

Проблемне питання. Чи поділяєте ви думку про те, що доля держави не в руках її лідерів, а в руках народу?

Оцінювання. Аргументація оцінок.

✦ Скласти невеликий твір на одну з тем: «Образ України в поемі “Сон”», «Комедія буття Російської імперії». Підготуватися до характеристики оповідача в поемі. Вивчити напам'ять уривок із твору (*на свій вибір*).

Урок 45

Тема. Протистояння імперського режиму і вільнотумної, національно свідомої особистості. Образ оповідача в поемі.

Мета: допомогти учням усвідомити ідейно-художній зміст твору, його значення; розвивати навички виразного читання напам'ять, аналізу ліро-епічних творів; формувати демократичне мислення, конструктивність, активну громадянську позицію, прагнення добра і справедливості.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: дидактичний мультимедійний матеріал.

Методи, прийоми і форми роботи: тестові завдання, слово вчителя, бесіда, робота з таблицями, прийом «Займи позицію», інтерактивна вправа «Незакінчене речення».

Перебіг уроку

Мотивація навчальної діяльності учнів.

Учитель. Поема Т. Шевченка «Сон» стала принципово новим явищем у літературі не лише України, а й усієї імперії. В ній уперше в історії сатири самодержавство викривається з позицій кріпосного селянства, яке усвідомило себе (в особі Шевченка) політично. Цей твір поставив автора в один ряд із найвидатнішими сатириками світової літератури.

Актуалізація опорних знань учнів.

Перевірка домашнього завдання. Декламування уривків із поеми напам'ять, узаємооцінювання.

Тестові завдання.

1. До періоду «трьох літ» не належить твір Т. Шевченка

А «Кавказ»

Б «Сон»

В «Великий льох»

Г «І мертвим, і живим...»

Д «Причинна»

2. У підзаголовку автор назвав поему «Сон»

А одою

Б посланням

В комедією

Г містерією

Д гімном

3. Вступна частина поеми (рядки 1–48) є своєрідною трансформацією поглиблених образно й соціально мотивів твору

А Є. Гребінки

Б Г. Сковороди

В І. Котляревського

Г І. Франка

Д Лесі Українки

4. До проблем, що розкриваються в поемі «Сон», НЕ належить проблема

А ігнорування фольклорних традицій

Б зденационалізованих перевертнів, що пішли служити імперському режимові

В колоніального гноблення України – винищення на канальних роботах козацьких полків – цвіту народу

Г політичного терору

Д кріпосництва

5. У рядках поеми «Сон» *Поставив столицю на їх трупах катованих!* ідеться про місто

А Київ

Б Москву

В Суботів

Г Петербург

Д Чигирин

6. Персонажами поеми Т. Шевченка «Сон», які *Сміються та лають батьків своїх, що змалечку цвенькать не навчили по-німецькій...* є

А знедолені заробітчани

Б пани «пикаті, пузаті»

В «землячки-перевертні»

Г цар і цариця

Д політичні в'язні, яких ліричний герой-оповідач побачив у Сибіру

7. Ліричний герой поеми мандрував по небу, аби

- А поспілкуватися з Богом
- Б дослідити життя в підхмар'ї
- В відчутти радість і насолоду від цього
- Г віднайти на краю світу рай
- Д зустрітися з душами померлих родичів

8. В уривку з поеми *...Тополі по волі стоять собі, мов сторожа, розмовляють з полем* виділені слова є прикладом

- А тавтології
- Б персоніфікації
- В метонімії
- Г гіперболи
- Д оксиморону

9. Сцена «генерального мордобиття» в поемі, за словами І. Франка, сприймається як

- А система заохочень і покарань наближених до царя осіб
- Б сатирично-гумористичне зображення взаємин царської обслуги різного рівня
- В символ заклику до скасування правління царату
- Г символ руйнування існуючої системи напередодні встановлення нової
- Д сатиричний символ державної «механіки» царизму, своєрідна політична метафора, що унаочнює ієрархію насильства, на якому тримається царська влада

10. Монументальний образ Петра I в поемі, що втілює ідею імперської величчя, Т. Шевченко розвінчує за допомогою

- А бурлескного зниження
- Б шаржованого зображення
- В використання іронії
- Г правдивого, неприкрашеного зображення
- Д алегорії

11. Птах, який супроводжував політ оповідача у сні, – це

- А сокіл
- Б орел
- В сова
- Г жайворонок
- Д ворон

12. У поемі «Сон» Т. Шевченко використовує сміх як

- А створення нових реалій бурлескно-травестійного жанру
- Б розважання, відволікання від надто серйозних проблем
- В продовження традицій Езопа у приховуванні правди
- Г прийом знищення, заперечення, гострого висміювання й глумління над світом насильства і зла
- Д традиційний прийом для української літератури

Відповіді. 1 – Д, 2 – В, 3 – Б, 4 – А, 5 – Г, 6 – В, 7 – Г, 8 – Б, 9 – Д, 10 – А, 11 – В, 12 – Г.

Оголошення теми й мети уроку.

Опрацювання навчального матеріалу.

Учитель. «Сон», як ми знаємо, написаний від першої особи у формі розповіді. Це дало авторові змогу виразити власне ставлення до зображуваних подій. Художній прийом «сну», що його обрав Шевченко, сприяє розкриттю ідейно-тематичного змісту поеми, увиразнює жанрові особливості, бо життя, змальоване у творі, справді нагадує сон, оскільки суперечить усім реаліям. Оповідач – ключова фігура в художньому просторі поеми «Сон».

Характеристика образу оповідача.

Орієнтовне виконання.

Створений у поемі образ безіменного оповідача не тотожний реальному авторові – Шевченкові, але помітної ідейно-психологічної відстані між ними немає. Навпаки, в усьому основному й істотному образ оповідача гранично наближений до автора і є речником його думок та оцінок, виражає його ставлення до подій, відтворених у поемі. Цей образ у поемі багатогранний, багатоплановий, складний. Він – «маска» автора, його друге «я». Водночас оповідач – не тільки умовна «маска» автора. Він виступає як самостійний образ. Це – безпосередній

учасник подій і пригод у поемі. Свідомість і внутрішній світ героя-оповідача в деяких частинах твору відокремлені від авторської свідомості. Ведучи розповідь переважно в серйозному, іноді патетичному тоні, оповідач часом не цурається ледь помітної містифікації, вдаючи з себе то підпитого, то жонатого гульвісу, то провінційного простачка, який уперше потрапив до столиці, де все викликає у нього подив. При цьому й мова його подеколи тотожна з мовою автора, набуває специфічних, комічно-огрубілих рис.

Шевченко надав образів оповідача різнобічності, здатності вдаватися до гри і містифікації, бути не тільки «маскою» автора, а й виступати в «масці» з власною волею – волею організатора розповіді. Поет повертає умовного «автора» до читача то одним, то іншим боком, показує його то як інтелігента-демократа, то палкого борця, яким був він сам, то як «людину з народу», що потрапляє в незвичні для себе обставини. Це яскраво індивідуалізує образ оповідача, надає йому життєвої повнокровності й виняткової художньої сили. Образ оповідача розкривається поступово в кожній новій частині твору новими рисами й гранями. В усій своїй цілісності він постає лише з усієї сукупності сцен, картин та епізодів поеми. Проте деякі основні, визначальні його риси проступають уже в перших рядках твору, що передують розповіді сюжетних подій, тобто розповіді про сон. Вони передають роздуми оповідача про суспільні болячки, про «долю» й «шляхи» людини в умовах соціального розбрату та моральної спустошеності суспільства і звучать іронічно:

У всякого своя доля
І свій шлях широкий,
Той мурує, той руйнує,
Той неситим оком
За край світа зазирає,
Чи нема країни,
Щоб загарбать і з собою
Взять у домовину.

Той тузами обирає
Свата в його хаті,
А той нишком у куточку
Гострить ніж на брата.

З цієї галереї суспільних хижаків, здириків і хапуг вимальовується характеристика цілого суспільства, де панує розбрат, де людина людині – вовк. Подавши соціально точний, глибоко правдивий та яскравий портрет суспільних хижаків, оповідач тут же підходить до зображення протилежного боку. Думка його переноситься на інше, не менш небезпечне зло – суспільну пасивність і байдужість тих, хто змирився з насильством і гнітом, хто потурає злу своєю бездіяльністю й покорою:

А братія мовчить собі,
Витріщивши очі!
Як ягнята: «Нехай, – каже, –
Може, так і треба».

Оповідач закликає прокинутися від духовної сплячки, перестати шукати «раю» на тім світі, будить почуття гідності, проголошує природну рівність людей. Своє обурення покірливістю «братії» оповідач висловлює зневажливим, презирливим порівнянням «як ягнята». У рядках про смиренну «братію» його мова набуває нового емоційного напруження, викривальної патетики, осудливого пафосу. У поемі проведена чітка антитеза між прагненнями загалу (і хижаків, і покірливих) та прагненнями оповідача. З різкого оповідачового осуду здириків та хапуг, й інертності, безпорадності юрби випливає, що сам він поза ними. Він не з тих і не з тих. Хто ж тоді він? Це запитання прохоплюється в нього ж самого: «І той... і той... А що ж то я?» І тут інтонація розповіді знову змінюється, мова оповідача стає іронічно-жартівливою, набуває зниженої тональності. Прохопившись питанням, оповідач немовби ухиляється од відповіді на нього і постає у новій «масці» – в «масці» іронічного жартівника, підпитого гульвіси, що «попідтинню» повер-

тається додому, до пустої своєї хати, «з бенкету п'яний уночі».

Читачеві, залишеному без прямої відповіді, застається судити про оповідача не з цього жарту, а з думок, висловлених у його монологі, з його громадянської позиції. Оповідач свідомий того, що все сказане ним про суспільних п'явок і хижаків та покірливу «братію» не лише сумніву, хто він, що самохарактеристика тут зайва.

Робота у групах. Об'єднайтеся у три групи й заповніть комірки таблиць лаконічними характеристиками образів поеми відповідно до авторового умовного поділу їх за картинами сну.

Орієнтовне виконання

1-ша група

Україна	
Український народ	<i>Із каліки знімають латану свитину; під тином опухла дитина помирає з голоду, а мати в цей час жне на панщині пшеницю; у вдови єдиного сина забирають до війська; від покритки, що «попідтинню з байстрам шкандибає», відцуралась батько й мати</i>
Природа як тло	<i>Чарівні пейзажі України (опис літнього ранку)</i>
Сова	<i>Мудра нічна птаха; провонир у потойбіччя; бачить, як і поет, коли «всі сплять»</i>

2-га група

Сніг	
Карні злочинці	<i>Засуджені за вбивства, пограбування</i>
«Цар волі»	<i>Борець із самодержавством, що плекає в серці «доглядані, смілі, викохані діти» – волелюбні думи. Цим він подібний до Ісуса Христа – провісника Слова</i>

	<i>правди й «Царя все-світнього», перед яким Шевченко все життя схилявся як перед Боголюдиною. На паралель з образом Христа вказує зображення «Царя волі» між двома розбійниками, як між двома розбійниками був розп'ятий Ісус: «А меж ними, запеклими, в кайдани убраний цар все-світній! Цар волі, цар, штемпом увінчаний!»</i>
Природа як тло	<i>Зимовий пейзаж Сибіру – пустині вічного холоду</i>

3-тя група

Розбійники	
Цар	<i>У хибних уявленнях підданих він є великий, страшний ведмідь; в уявленні людини, яка прозріла, він без владних атрибутів (війська, бюрократів, підлабузників) – маленьке нікчемне кошеня</i>
Цариця	<i>У хибних уявленнях підданих є красунею, матір'ю народу, а насправді – «опеньок засушений», кульгава «чапля»</i>
«Землячок»	<i>Українці, що втратили національну ідентичність і совість, ладні продати батька-матір</i>
Генерали, канцеляристи	<i>Слуги, що тримають царат</i>
Петро I, Катерина II	<i>Російські імператори, губителі України</i>
Наказний гетьман	<i>Чернігівський полковник і наказний гетьман Павло Полуботок, якого Петро I замордував «голодом у кайданах»</i>

Учитель. У поемі оповідач у часі й просторі летить слідом за совою. Ще в античні часи сова символізувала жадобу пізнання, проникливість погляду, мудрість і освіченість; вона була невід'ємним атрибутом богині мудрості Афін. В українській міфології сова – передвісниця сліз, горя, розпачу. В народі сову вважали вісником смерті, а її крик – попередження біди. В Україні літаючу вночі сову вважали відьмою, в якій очі «горять холодним вогнем», вісником з потойбіччя, що несе спустошення, нещастя, смерть, війни, пошесті. Не випадково в поезії «Три літа», як уже зазначалося на першому уроці з вивчення поеми, поет, переосмислюючи попередній етап своїх художніх шукань і пізнавши український світ ближче, зізнається, що «тепер я розбите серце ядом гою, і не плачу, й не співаю, а вию совою». У творах Шевченка образ сови символізує справедливу кару напасникам, кривдникам за моральне зло, жорстокість і розпусту. Крик душі поета, його духовне прозріння подібне до проникливого крику сови від горя у світі.

Бесіда

- Твір має й інші глибокі символи. Спробуйте витлумачити їх. (*Цар волі – прозорий символ безкорисливої боротьби за справедливість, близький до образу Христа; ведмідь – символ грубої сили, невігластва; чапля – бундючності; кошеня – цілковитої безпомічності, беспорядності, жадюгідності. Символ раю, місця, де людина відчувається вільною, гідною, щасливою, є наскрізним у поемі. Саме пошуки раю є причиною мандрів ліричного героя. Як бачимо, його не знайти ні у власній хаті, ні в рідній Україні, ні в далекому безлюдному Сибіру, ні навіть у блискучій столиці й царських палацах.*)

- Що ви можете сказати про образ автора в поемі? Чи можна вважати, що у творі образ вільнодумної, національно свідомої особистості протистоїть імперському режимові? Чого ми маємо навчитися в Кобзаря?

- Які епізоди поеми є нині надзвичайно актуальні?

Прийом «Займи позицію». Чи є шанс в особистості, зокрема й геніальної, вплинути на долю, щось змінити в житті пригнобленого народу?

Рефлексія. Підсумок уроку.

Інтерактивна справа «Незакінчене речення». Продовжіть речення: «Т. Шевченко в поемі “Сон” показав себе не лише свідомим громадянином, а й...», «Найбільше в поемі мене вразило...», «Найкраще мені вдалося...».

Оцінювання. Аргументація оцінок.

✦ **Загальне.** Прочитати поему «Кавказ», відповідну статтю з підручника. **Індивідуальне.** Підготувати повідомлення про передумови написання поеми «Кавказ», про Якова де Бальмена та Прометея як персонажа давньогрецьких міфів.

Урок 46

Тема. «Кавказ» – пристрасний відгук на тогочасну загарбницьку імперську політику. Продовження теми національно-визвольної боротьби. **Узагальнена ідея поеми – неприйняття насильства, поневолення людей, осуд загарбницьких воєн.**

Мета: допомогти учням з'ясувати ідейно-художні особливості поеми «Кавказ»; розвивати навички коментованого читання, аналізу ліро-епічних творів; виховувати почуття національної самосвідомості, солідарності з народами, що борються за визволення від гніту; формувати світоглядні переконання неприйняття насильства, осуду загарбницьких воєн.

Тип уроку: урок вивчення нового матеріалу.

Обладнання: репродукції картин Якова Йорданса, Говарда Девіда Джонса «Прометей прикутий», Франца Рубо «Кавказька розвідка» і «Штурм аулу Ахульго» із циклу «Кавказька війна».

Методи, прийоми і форми роботи: слово вчителя, учнівські повідомлення, коментоване читання, бесіда,

прийом «Майстерня художника», робота зі схемами й таблицею.

Перебіг уроку

Мотивація навчальної діяльності учнів.

Учитель. Одним із найпристрасніших творів Тараса Шевченка є поема «Кавказ». Хоч там і не йдеться про Україну, проте проймаючись боротьбою кавказьких народів і щиро бажаючи їм перемоги над одвічним ворогом – Росією, Шевченко задумується також і над долею власного народу. Він заповідає своїм співвітчизникам ніколи не миритися з неправдою і насильством.

Поет щиро вітав незламність і мужність народів Кавказу, які зі зброєю в руках виступали проти зазіхань Росії і протягом багатьох років мужньо боролися за волю. Шевченків «Кавказ» зроджує пряму асоціацію з сучасним Донбасом: той самий загарбник, як і два століття тому, несе біду тепер уже українському народові – донецька земля «засіяна горем, кровію полита». Глибоко осмислюймо зміст поеми, висновуймо історичну науку з безсмертного Шевченкового твору.

Оголошення теми й мети уроку.

Опрацювання навчального матеріалу.

Учитель. Як ми знаємо, поема «Кавказ» написана 18 листопада 1845 року в Переяславі. Уперше її надруковано в збірці «Новые стихотворения Пушкина и Шевченки» у Лейпцигу 1859 року. Друкувати її в Росії чи в Україні одразу після написання з цілком зрозумілих причин було важко а то й зовсім неможливо.

Перевірка домашнього завдання. Учніські повідомлення.

1. У першій половині XIX століття імперський розподіл світу був фактично узаконеним. Усі сильні тогочасні держави, домовляючись про «сфери впливу», відштовхували одна одну від найбільш ласих шматків, аби захопити їх собі. Ро-

сійський царат постійно проводив жорстоку колонізаторську політику. Історія знає чимало доказів цього. Загарбницькою була війна 1840–1845 рр. царської Росії проти народів Кавказу. Волелюбні горці не підкорялись, мужньо чинили опір самодержавству. Особливо загострилася ця боротьба в Північному Дагестані й Чечні, де її очолив сміливий воєначальник Шаміль. Сили були нерівними, і війна закінчилася насильницьким приєднанням Кавказу до Росії. У цій війні під час Даргинського походу 14 липня 1845 року загинув друг Шевченка, художник Яків де Бальмен. Його смерть дала поштовх до написання поеми. У присвяті поет пише: «Искреннему моему Якову де Бальмену». Епіграф твору також пов'язаний із загибеллю друга. Та основна причина написання поеми інша. Восени 1845 року з Кавказу повертається український фольклорист О. Афанасьєв-Чужбинський, і Шевченко іде до нього, щоб довідатися про найменші подробиці побуту горців. Захоплений їхньою мужністю, палаючи гнівом не до тих, хто вбив його друга, а до хижих колонізаторів, які змусили де Бальмена відстоювати імперські інтереси, Тарас Шевченко написав «Кавказ», в якому порушує питання про право на свободу всіх поневолених народів. «Кавказ», за висловом Франка, побудований уже на ширшій, загальнолюдській основі.

2. Граф Яків Петрович де Бальмен (1813–1845) – офіцер, художник-аматор і письменник, автор кількох рукописних повістей, що за його життя не були опубліковані. Шевченко познайомився з ним 29 червня 1843 року в маєтку Т. Вільхівської в селі Мойсівці й між ними швидко встановилися дружні взаємини. Вони часто зустрічалися, зокрема в товаристві В. Закревського. Поет гостював у садибі Бальменів у селі Линовиці на Пирятинщині того ж 1843 року. Разом зі своїм родичем художником М. Башиловим де

Бальмен ілюстрував рукописний альбом «Wirszy T. Szewczenka», написаних до 1844 року і переписаних польськими літерами, аби зробити їх доступними для читачів, що користувалися латинською графікою. Обидва художники виконали по 39 ілюстрацій. Де Бальмен, зокрема, ілюстрував поеми «Гайдамаки» та «Гамалія». Перед від'їздом на Кавказ улітку 1844 року де Бальмен переслав альбом В. Закревському, аби той передав Шевченкові. Перебуваючи в діючій армії, був призначений ад'ютантом командира 5-го корпусу генерала Лідерса. Під час Даргинського походу, коли після зруйнування резиденції Шаміля Дарго російські війська відходили на старі позиції, корпус Лідерса, що рухався за авангардом і відірвався від основної колони, опинився у пастці, ущелина була перекрита завалом. Щоб установити зв'язок із головнокомандувачем, а також провести розвідку і з'ясувати ситуацію, генерал вирядив свого ад'ютанта де Бальмена. У сутичці з горцями в районі Шуанійських висот його було вбито.

Учитель. «Кавказ» досить умовно можна назвати поемою, оскільки тут фактично немає сюжету. Твір цілком побудований на гострих почуттях і прихованому діалозі (чи монологі). Жанр твору визначають по-різному: *поема-соната, медитація, ода, інвектива*. Іван Франко влучно назвав «Кавказ» «огнистою інвективою», тобто гнівним звинуваченням царизму перед судом совісті народів.

Своєрідністю композиції поеми є обрамлення. Образ Якова де Бальмена з'являється у вступній посвяті та в прикінцевому поетичному посланні-епітафії. Епіграф до поеми взятий із книги улюбленого поетового пророка Ієремії, що жив у VI–V століттях до нашої ери, в похмурі часи війни з Вавилоном і вавилонського полону. Гіркий плач Єремії над руїною Єрусалима був співзвучний поглядіві Шевченка на руїну поневоленої Російською імперією України, на криваве загарбання Кавказу. Цей епі-

граф визначає тональність твору й передає суть авторського ставлення до зображуваного: «Хто дасть голові моїй воду й очам моїм джерело сліз, бо плачу я день і ніч над забитими...»

Робота над поемою за опорними смисловими блоками.

Виразне читання та коментування.

1-й блок

ПРОМЕТЕЙ І ОРЕЛ

Образ Кавказьких гір, які «засіяні горем, кровію політи»: криваве імперське загарбання вільних кавказьких народів

Образ Прометея, прикутого до скелі (поневолений народ), якому орел (російський цар) «довбе ребра» (витягає все, що може)

Смисловий акцент: жоден тиран не спроможний убити прагнення народу до волі, бо ж «не вмирає душа наша»

Образ «неситих» світу сього, ладних захопити все, що бачать очі, зазіхнувши навіть на дно моря, щоб і його виорати

Учнівське повідомлення.

Прометей (гр. Prometheus – провидець) – у грецькій міфології віщий і добрий син титана Япета й німфи Клімени (варіанти: Асії, Феміди), брат Атаманта, Менетія та Епіметея, батько Девкаліона. Допоміг Зевсові подолати титанів і здобути владу над світом. Під час суперечки про зменшення жертв богам став на бік людей, які жили надголодь і були безсилі проти могутніх олімпійців. Прометей поділив забитого бика на дві частини. В одну купу склав усе м'ясо й наклав шкуру тварини, а в другу – самі кістки, поклавши на них шматки жиру. Зевс, уведений в оману, вибрав купу, яка лисніла смачним жиром. Відтоді люди стали приносити в жертву богам кістки, тобто гіршу частину вбитої тварини, а самі їли м'ясо. Зевс розгнівався на людей і забрав у них вогонь, однак Прометей ви-

крав вогонь з Олімпу і приніс його людям у тростинці. Так людський рід було врятовано від голоду й холоду. Прометей за супротив богам Зевс звелів прикувати до однієї зі скель Кавказу і пробити йому груди списом. Щоранку на скелю сідав орел і гострим дзьобом рвав печінку Прометей. За ніч печінка відростала, а вранці орел прилітав знову, щоб карати титана. Багато тисячоліть Прометей терпів тяжкі муки, аж поки Геракл (за згодою Зевса, який бажав прославити свого сина) убив орла й визволив титана. Пізніші перекази пов'язують із Прометеем не лише викрадення вогню з неба, а й те, що він нібито показав людям, як видобувати та обробляти метали, дав їм науку про числа і відкрив мистецтво письма. Він приручив тварин, запряг до воза коней, збудував перший корабель і змайстрував вітрило, дав хворим ліки і знайшов трави, що тамують біль. Прометей розбудив у людині дух і дав їй силу владарювати над світом. З інших міфів довідуємося, що Прометей створив із землі й води (з глини, змішаної зі слюзами) людей і вдихнув у них життя.

У деяких місцевостях у Греції Прометей шанували як бога. В Афінах він був у пошані нарівні з Афіною та Гефестом. На честь Прометей було встановлено свято – біг із запаленими смолоскипами (прометеї).

У ч и т е л ь. Прометей відкриває галерею так званих вічних образів, до яких постійно звертатиметься людство. Есхіл присвятив титанові низку трагедій, з яких збереглася лише одна – «Прометей закутий». Есхілівський Прометей утілює розум і силу духу, волелюбність і велич подвигу в ім'я щастя людей. За нової доби образ титана Прометей знаходимо в Гете, Байрона, Шеллі, він надихав славетних майстрів пензля Мікеланджело, Тиціана, Рібейру, Сальватора Розу, композиторів Бетховена, Ліста, Танєєва, Скрябіна. Образ Прометей надзвичайно популярний в Україні. Прометей услави-

ли Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка, А. Малишко й ін.

У переносному значенні Прометей, як і поняття «прометеїзм», «прометеїв вогонь», є уособленням самовідданості, шляхетних почуттів і вчинків людини, незгасного прагнення досягти високої мети.

Поема починається похмурим пейзажем гір, оповитих хмарами, засіяних горем і политих кров'ю. Цим вступом автор готує читача до розповіді про трагічні події. У символічному образі Прометей Шевченко показав незламність, титанізм народів, а в образі неситого орла – царат, який «карає... що день Божий добрі ребра й серце розбиває». Та народ безсмертний, тому царат «не вип'є живої крові», «не скує душі живої». Поет радіє, що серце народу «знову оживає і сміється знову». Як гімн нездоланності народів, звучать натхненні слова: «Не вмирає душа наша, не вмирає воля».

Варто звернути увагу на епітет *наша*. Шевченко вперше у своїй творчості вживає його на означення не лише українського, а й усіх поневолених народів Росії. Створюючи образ Прометей, поет не йшов сліпо за відомим грецьким міфом, а взяв звідти тільки ідею безсмертя титана. Побіжно згадавши його тривалі страждання, автор наголошує на стійкості закутого Прометей, яку не в силі здолати хижий орел. Прометей і орел уособлюють два ворожі табори – народ і царат. Волелюбний народ не скоряється катам, і хоч самодержавство повсякчас терзає його, народ прагне розкуватися, щоб розкрити свої животворні сили. Образ Прометей не тільки надихав народи на боротьбу проти царату, а й утверджував віру в перемогу над самодержавством.

У рядках «І неситий не виоре на дні моря поле» слово «неситий» має важливе смислове навантаження. Воно нерідко трапляється і в інших Шевченкових поезіях, щоразу з максимальною експресією маркуючи войовничі сили зла на «планеті людей».

Прийом «Майстерня художника».
Розгляньте репродукції картин Якоба Йорданса та Говарда Девіда Джонса «Прометей прикутий». Прокоментуйте зображене, висловіть свої враження.

2-й блок

МОЛИТВА	
	Розпачливе звернення-запитання до Бога, чому Він дозволяє несправедливість
	Переконаність у тому, що візьме верх Божа правда і вища справедливість
	«А поки що течуть ріки, кровавії ріки!» – повернення на грішну землю, у реалії кавказької війни

Учитель. Ця частина твору – пристрасний монолог-звернення до Бога. Спершу автор за християнською традицією висловлює смиренність і покору перед Творцем. Однак розхвильована душа цим не може обмежитися й запитує у Всевишнього, коли ж запанує справедливість («правда») у світі, де «Кати знущаються над нами, а правда наша п'яна спить». У відчаї поет кидає навіть докір Богові (адже молитва має бути цілком щирою – що на душі, те й у слові): «Коли одпочити ляжеш, Боже, утомлений? І нам даси жити!» Кидати такий тяжкий докір Творцеві нестерпно боляче побожному поетові, але цей біль очисний, він посилює віру в силу і справедливість Бога, у перемогу добра:

Ми віруєм Твоїй силі
І духу живому.

Встане правда! встане воля!
І Тобі одному
Помоляться всі язики
Вовіки і віки.

Так поет ніби одержує відповідь від Бога, веде діалог. До речі, у цих рядках започатковується нова ідейно-тематична лінія у творчості Шевченка – пророча. Відтепер поет намагатиметься передбачити майбутню долю української нації. Безпомилність його пророцтв досі подивовує, викликає захоплення та є, може, найпереконливішим свідченням геніальності митця.

У звертанні до Бога Шевченко ще п'ять разів у різних відмінках повторює епітет *наша*, наголошуючи тим спільність долі всіх народів імперії – «правда наша п'яна спить». Царат призводить до того, що «течуть... кривавії ріки», що тяжко зароблений «хліб насущний» селянка замішує не водою, а «кровавим потом і сльозами». Ця метафора теж народного походження. Трикратним повторенням дієслова *плакати* («нам тільки плакати, плакати, плакати») поет передає безперервність страждань і горя народного.

3-й блок

ЯКІ МИ МИЛОСТИВИ!	
	Поява лейтмотиву, наявного у вступі; він уводить читача в конкретику подій
	Ідка іронія, що переростає у сарказм: «милостиве» самодержавство застукало «сердешну волю» (горців) і цькує її, винищує тисячі людей, проливає море сліз
	Картина загарбницької війни як кривавого царського полювання
	«Уславлення» всіх призвідців кривавого побою
	Ода (похвальне слово) кавказьким народам; вони є справжніми лицарями, бо не йдуть завойовувати інші народи, а борються за власну свободу. Прийде час, і вони таки переможуть, бо за ними Божа сила, воля і правда

У ч и т е л ь. Тут Шевченко переходить до навдивовижу майстерного й гострого сатиричного слова:

Отам-то милостиві ми
Ненагодовану і голу
Застукали сердешну волю
Та й цькуємо.

Звернімо увагу, як непомітно діалогізується авторський монолог. Підмінити множиною однину й наголошувати на милості було узвичаєно в монарших указах і циркулярах. Шевченко дає змогу висловитися головному ініціатору війни Миколі I, а в його особі російському тоталітаризмові загалом. Утративши пильність, цей співрозмовник непомітно для себе тут і далі сповна виявляє свою потворну сутність.

Отже, «милостиве» самодержавство «застукало сердешну волю» і цькує її, винищує людей, проливає невинну кров. На цьому очевидному контрасті виникає їдка іронія, що одразу переростає в сарказм.

Відтак постає жахлива картина результатів тієї загарбницької війни: для обох сторін вона виливається тяжкими втратами рідних, пекучим горем. Далі йде короткий, але неймовірної сатиричної сили удар по винуватцях цього безглузлого смерттворення:

Слава! Слава!
Хортам, і гончим, і псарям,
І нашим батюшкам-царям
Слава!

Тобто слава тим, хто цькує волю. Туттаки – слава «нашим батюшкам-царям». Усіх – хортів, псарів та царів – поет поставив в одну шеренгу. Сарказм досягає вершини. Безсумнівно, та «слава» насправді – сором, гріх. Спостерігаємо майстерну трансформацію: «слава»-ганьба загарбникам непомітно перетікає в славу горянам. Поет пристрасно закликає їх:

Борітеся – поборете,
Вам Бог помагає!
За вас правда, за вас слава
І воля свята!

Так основну тему вивершує релігійний мотив. У цих словах – провідна ідея

твору. Вони стали одним з найвідоміших Шевченкових афоризмів. Їх вишивали на прапорах Армії УНР і Української повстанської армії. Саме за ці слова так люто ненавидять Шевченка російські шовіністи.

Прийом «Майстерня художника». Розгляньте репродукції картин «Кавказька розвідка» і «Штурм аулу Ахульго» Франца Рубо з циклу «Кавказька війна». Ідустраціями яких епізодів Шевченкового твору можуть стати картини французького художника? Відповідь аргументуйте, дібравши відповідні цитати.

4-й блок

**БУДЬТЕ ВДЯЧНІ ЗА ТЕ,
ЩО ВИ ПОКОРЕНІ РОСІЄЮ!**

Лицемірне оправдання московського походу проти сусідних народів під виглядом поширення культури, цивілізації, християнства; брехливі обіцянки кавказцям

Виправдання «тюрми народів», але виправдання тим, що на безмежних просторах імперії є суворий лад: «Од молдованина до фіна на всіх язиках все мовчить, бо благоденствує!»

Повторне «прославлення» Росії як носія культури та цивілізації; лицемірне вибілення росіян, що, мовляв, не такі погані, як гішпани (іспанці), які перекуповують украдених негрів

«Картання лицемірів»: прями́й докір усім, хто причетний до великої брехні, на якій тримається Російська імперія – цар, його двір, учені, які допомагають поширювати ту брехню, церква, яка служить не Богові, а цареві й розбудові імперії зла

Учитель. Розпочатий у III частині діалог, дискусія загострюється. Перший голос належить персонажеві, що виражає офіційну позицію російського самодержавства. Ми ніби чуємо царського чиновника чи військовика, який умовляє горян припинити опір і добровільно скоритися Російській імперії. Поет уміло пародіює основні вигадки офіційної великодержавної пропаганди. Іноді він змушує свого героя ніби обмовитися – тоді в нього з язика зривається те, що насправді має на думці.

Другий голос належить самому ліричному героєві, тобто опонентові імперіаліста. Його слово пристрасно-викривальне, інвективне.

Колонізатор облудно запевняє, що хліб і хату в черкеса ніхто не відбере, а його самого «не поведе... в кайданах». Загарбник проговорюється, що він хотів би кинути горцеві його ж хліб, «як тій собаці». Він мріє про час, коли підкорені будуть платити податок навіть за сонце. Підступні завойовники закликають горців до «дружби», обіцяють, що ті від них «багато б дечому навчились!» У пориві захоплення собою загарбник вихваляється своєю культурою, християнськими чеснотами, а насправді демонструє власне варварство. Він з гордістю повторює: «До нас в науку! ми навчим...», «Чого то ми не вмієм!», «Усе добро... у нас!» Що ж, пригляньмося, яке те добро у російських можновладців. Багатозначна фраза «І од глибокої тюрми та до високого престола – усі ми в золоті і голі» показує, що в Росії два антагоністичних класи: один у золоті, а інший – голі, у злиднях, той розкошує в палацах, а той конає в тюрмах. Царський престол високий – бідному не досягнути до нього, а тюрма глибока, тобто для всіх «неблагонадійних» знайдеться місце.

Що ще є в царату? «Сибір неісходима!» Точний епітет підкреслює безмежність цієї незамкненої тюрми, крім якої, є ще сила-силенна звичайних тюрем: «А тюрм! а люду!.. Що й лічить!» Справді, ніхто й не підрахував би, скільки нещасних конало в темницях Російської імперії, скільки борців за волю було закатовано в них. А люд, що живе на великих просторах від Молдови до Фінляндії, мовчить, не протестує, бо, мовляв, «благоденствує», тобто живе щасливо, як твердять придворні словоблуди. Шевченкова фраза «Од молдованина до фіна на всіх язиках все мовчить, бо благоденствує!» – стала знаменитою формулою, яка передає суть імперської політики.

Що ще є в царській Росії? Храми, школи, навіть «сам Бог у нас». Щоправда, деякі «святі» за життя були злочинцями, але то вже дрібниці. Тільки «темні» горці, які ще «святим хрестом не просвіщенні», ніяк не збагнуть, що можна грабувати, та головне – принести в церкву дари, покаятись – і просто до раю потрапиш, бо ти заплатив за гріхи. За гроші все можна.

Які ще «заслуги» у колонізаторів? «Французів лаєм», тобто переслідується вільнодумний дух французького просвітництва (Вольтера, Дідро). «Продаєм або у карти програєм людей... не негрів... а таких, таки хрещених... но простих. Ми не гішпани». Тут ідеться про те, що Микола I підписав трактат, у якому осуджувалися іспанці за работоргівлю неграми. Це було зухвалим лицемірством, бо, осуджуючи іспанців, які перепродали кілька тисяч рабів, цар у себе вдома дозволяв торгувати мільйонами кріпаків. Породисотого собаку в Росії цінували вище, ніж кріпака. Зрештою, був «проданий» і сам Шевченко. Маску гуманності з коронового ката було зірвано – український поет показав світові його справжнє обличчя.

Отже, злидні, безправ'я, насильство, продажність, темнота, переслідування передової думки, рабство – усе це при-

таманне царській імперії. Облудні ж тиранни сміють називати себе справжніми християнами, «котрі малим ситі», все роблять по закону і показують сліпим «сонце правди»! Вислови «милостиві ми», «благоденствує», «настоящі християне», «просвіщенні» Шевченко взяв з імперських маніфестів, вони надають творові виразного саркастичного забарвлення. Ледь дослухавши отаке хизування, поет вибухає гнівом і називає цих хвальків справжніми іменами: «суєслови, лицеміри, Господом прокляті», і як вірок від імені народу звучить:

Ви любите на братові
Шкуру, а не душу!

Звертаючись до Христа, Шевченко запитує, за кого ж розп'явся Син Божий. Адже самі священики насміялися над Його вченням: проповідуючи «не убий», вони освячують масове вбивство, благословляють військо на закабалення народів. Перед вишикуваними полками, що відбували на фронт, правилася церковна служба, наприкінці якої піп свяченою водою кропив солдатів, благословляючи їх на «ратні подвиги». Алітерація на «р» посилює викриття тих церковників, що заодно з царатом: «За кражу, за війну, за кров», – ось за що моляться вони, лицемірно називаючи себе послідовниками Христа. Солдатів змушували проголошувати молитву за царя, щоб Бог дарував перемогу у війні «православному царю-батюшці». Переймаючись долею народів Росії, Шевченко застерігає: якщо вони дадуть себе уярмити – їх чекають тюрми, кайдани і «кнуту узловаті».

5-й блок

ЯКІВ ДЕ БАЛЬМЕН

Прощання з дорогим другом-українцем, якому «не за Україну, а за її ката, довелося пролити кров добру»

Передчуття власної неволі

Учитель. Карнавальні осміяння колонізаторів, іронічні викриття, саркастичні вибухи, громи і блискавки інвектив залишилися позаду, трансформувалися в елегію щемного прощання із загиблим другом, «добрим», «незабутнім» Яковом, що загинув не за рідну Україну, а випив «з московської чаші московську отруту». Отже, його вбивця – царат, а не горці. Шевченко знав про прив'язаність свого друга до України, тому свято вірив, що його душа буде витати над рідним краєм. Мотив буття з Україною й після смерті («Живою душею в Україні витай, літай з козаками понад берегами, розриті могили в степу назирай») єднає ці рядки з «Розритою могилою» і «Заповітом».

Рефлексія. Підсумок уроку.

♦ Заповніть комірочки таблиці, узагальнивши почуте на уроці.

Жанр	Поема (умовно)
Тема	Зображення загарбницької політики російського імперіалізму (війна царської Росії на Кавказі)
Ідея	Осуд загарбницької війни; ушлявлення боротьби кавказців за свободу, які ще не віддали «свої гори» загарбникам, на відміну від українців, які свої «степ і Дніпро» не втримали; глибоко сатиричне викриття російсько-імперського міфу про росіян як «християнських просвітителів», що несуть на Кавказ «диким народам» освіту, мир, багатство, свободу
Композиція	Твір складається з п'яти частин, розділених інтервалами, зміною тональності, інтонації авторського монологу, що дає змогу передати різні бачення війни на Кавказі;

	<i>ліричного героя, з одного боку, і царя – з іншого. Центральним у поемі є монолог загарбника, котрий подає картину «перевернутого світу», яким намагається спокусити кавказців</i>
--	--

Оцінювання. Аргументація оцінок.

✦ Підготуватися до аналізу проблематики твору та художніх особливостей.

Урок 47

Тема. Проблематика поеми. Художні особливості твору, актуальність його.

Мета: з'ясувати коло проблем, порушених у поемі, актуальність її сьогодні; розвивати образне мислення, уміння бачити підтекст, розкривати роль символів; виховувати патріотизм, повагу до інших народів.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: відеозапис уривка симфонії-кантати С. Людкевича «Кавказ».

Методи, прийоми і форми роботи: слово вчителя, складання акровіршів, робота зі схемою й таблицею, бесіда, словесне малювання, резюме.

Перебіг уроку

Мотивація навчальної діяльності учнів.

Учитель. Шевченків «Кавказ» – це своєрідний кодекс честі української літератури, художній маніфест її духовних першооснов. Автор беззастережно став на бік правди і справедливості, на бік добра і доброти, відверто висловив власне обурення насильством і святенництвом, гнівно затаврував національну зверхність і чванство.

Актуалізація опорних знань учнів.

Складання акровіршів. Складіть акровірші зі словами *воля, друг*.

Орієнтовне виконання.

Він так хотів її для України,
Оспівував рабів отих німих.
Ламав віршами стіни «домовини»,
Як Прометей, віддав життя за них!

Дороге обличчя залишилося
Разом із картинами і віршами
У пам'яті світлій Тарасовій,
Гірко душу слізьми померезавши.

Оголошення теми й мети уроку.

Опрацювання навчального матеріалу.

Учитель. Зойком пекучої, невриущої правди можна назвати поему «Кавказ», де Тарас Шевченко продемонстрував неабияке вміння бачити найбільчіші суспільні проблеми, докопуватися до істини, бачити далеко наперед, безпомилково розставляти поетичні й політичні акценти. Як поет з Божої ласки, він мав разом із блискучим талантом віршотворця ще й нечувану мужність звинуватити сильних світу цього в деспотизмі, зневажанні святих людських прав.

Складання і коментування схеми «Проблематика поеми».

Орієнтовне виконання

ПРОБЛЕМИ, ПОРУШЕНІ В ПОЕМІ

проблема прометеїзму
проблема життя і смерті
проблема майбуття
проблема людської ненаситності
проблема колоніального гноблення
проблема правдивих ідеалів
проблема звироднілої дворянської моралі
проблема свободи як найвищої соціальної й духовної цінності

Матеріал для вчителя. Шевченків «Кавказ» по-своєму поглиблює викривальний пафос і характеристику самодержавно-кріпосницької системи. Карбованість поетичного рядка, філософська глибина думки досягаються точним слововживанням. Для зображення потворності й огидності самодержавства Шевченко використовує засоби контрасту й антитези («І од глибокої тюрми та до високого престола – усі ми в золоті і голі»), політичну метафору («Довелось запить з московської чаші московську отруту!»), персоніфікацію («А правда наша п'яна спить»), повторення ключового слова («Нам тільки плакати, плакати, плакати...»).

Мова поеми наповнена гіперболами, використаними у зростаючій градації риторичними питаннями й окликами. Сатирична метафора «війна – царське полювання» розгортається в сарказмі й іронії панегірика царю-«батюшке» та його «хортам, і гончим, і псарям». Поет протиставляє цареві справжніх славних героїв, борців за волю. Так на контрасті створюється напружена поезія: від сарказму – до лірики, від іронії – до уславлення. Поетика твору підпорядкована завданню вмістити у невеличкий обсяг обсягну картину життя в Російській імперії, цілий калейдоскоп образів і роздумів. Тому мова твору афористична і лаконічна («борітеся – поборете»).

За допомогою гіперболи Шевченко змальовує страждання всіх потерпілих від загарбницької війни російського царизму на Кавказі. Їхніх сліз «Не ріки – море розлилось, огненне море». Метафора-гіпербола не лише кількісно перебільшує зовнішній вияв страждання, а й надає образів величезної почуттєвої напруги.

Характерною особливістю епітетів є те, що вони набувають ознак інших тропів. Т. Шевченко в «Кавказі» характеризує політику царизму різними за естетичною сутністю означеннями:

Отам-то милостивії ми
Ненагодовану і голу
Застукали сердешну волю
Та й цькуємо.

Епітет *милостивії* пронизаний іронією, що утворена інтонацією; *ненагодована і гола* воля – персоніфіковані епітети, *сердешна* воля – метафоричне означення.

Поєднуючись із народною мовою, яскравим експресивним засобом виступають старослов'янізми. Досить часто використовуючи їх, поет створює піднесено-урочистий тон висловлення: «не нам на прою з Тобою стати», «хліб насущний», «помоляться всі язики». Мова твору багата на звертання, окличні та питальні речення, інтонаційні зміни у викладі. Говорячи про Якова де Бальмена, поет називає його «другом єдиним», «Яковом добрим», «другом забутим».

Класичним зразком того, як може впливати концентрація приголосного чи голосного звука на емоційний елемент змісту, є такий уривок:

За кражу, за войну, за кров,
Щоб братню кров пролити, просять
І потім в дар Тобі приносять
З пожару вкрадений покров!!

Гнівний осуд церкви, яка освятила колоніальну війну, підсилюється алітерацією звука «р» та подвоєним вигукком.

♦ У поемі «Кавказ» немає конкретних персонажів. Заповніть комірки таблиці стислими характеристиками образів поеми відповідно до умовного поділу їх.

Орієнтовне виконання

Ліричний герой	Людина, яка бачить облудність царської політики, співчуває й підтримує кавказців, переймається долею свого народу й вірить у прийдешність кращих часів
Російський цар	Осердя всього лихого, повний антипод моральності, чесності, шляхом підступу, обману й погроз намагається забрати в кавказців свободу

Прометей – титан, що приніс людям вогонь і за це був покараний «вічним повторенням» – удень орел розбиває йому груди, а за ніч усе заростає – і так безконечно

Кавказькі гори, Сибір

Чурек, сакля; тюрми тощо

Символічні образи
Прометей (символ нескореності, розп'ятий за бунт, за любов до людей); орел (символ російського самодержавства); Ісус Христос (символ терпіння, розп'ятий за любов до людей); Кавказ (символ свободи); чурек (хліб) і сакля (хата) (символи свого, символи незалежності)

Словесне малювання. Пейзаж у «Кавказі» – не просто образ природи: подивіться, яка краса, «гайда на гори». Це соціально наснажений, метафоричний пейзаж. Відтворіть картину Кавказьких гір, «засіяних горем», змальовану вашою уявою.

Методична ремарка. У поемі Кавказ постає як узагальнений образ лицаря, котрого терзає орел. Для портретної характеристики його авторів досить кілька традиційно поширених штрихів («сині гори...», «чурек і сакля...» тощо), адже для нього важливо не стільки вірогідно змалювати реальний Кавказ, скільки переконливо відтворити вкрай напружену, принизливу для волелюбних горців атмосферу загарбання, насильства, окупації.

Саме по собі слово *горе* є абстрактним, але в поєднанні зі словом *засіяні*, воно змушує працювати відтворювальну уяву читача. Тож один школяр «намалює» словами розорений війною, тобто завойовниками аул, другий – спустошену садибу чи саклю з її мешканцями, третій – поле битви з убитими і пораненими людьми та кінями й т. д.

Учитель. У «Кавказі» вражає насамперед дивовижна стислість тексту й водночас насиченість його думками та

образами. У невеличкій за обсягом поемі автор показав гігантську панораму Росії як тюрми народів, синтезував усю епоху. Цього він досягає завдяки лаконічності висловів, глибині думок і досконалості форми твору. Деякі з цих висловів звучать як блискучі афоризми. Відшукайте їх у тексті поеми.

Орієнтовне виконання.

«Борітеся – поборете...»; «Розбиває, та не вип'є живущої крові»; «Не нам на проу з Тобою стати! Не нам діла Твої судить!»; «Не вмирає душа наша, не вмирає воля»; «Кати знущаються над нами, а правда наша п'яна спить»; «До нас в науку!»; «Ви любите на братові шкуру, а не душу!»; «Од молдованина до фіна на всіх язиках все мовчить, бо благоденствує!»; «Встане правда! встане воля! І Тобі одному помоляться всі язики вовіки і віки».

Учитель. Видатний український композитор Станіслав Людкевич за поемою Тараса Шевченка створив наймонументальніший з-поміж своїх творів – симфонію-кантату «Кавказ». За симфонію-кантату «Кавказ» і вокально-симфонічну кантату «Заповіт» на слова однойменних творів Тараса Шевченка у 1964 році композитор отримав Державну премію УРСР імені Тараса Шевченка.

Перегляд та обговорення уривків із симфонії-кантати «Кавказ» (на вибір учителя).

Музичні критики стверджують, що кантата-симфонія С. Людкевича «Кавказ» стала першим в українській музиці вокально-симфонічним твором грандіозної і цілісної концепції бунтарського свободолюбства й пафосу боротьби. Чи погоджуєтесь ви з цією думкою? Відповідь аргументуйте.

Учитель. Поема «Кавказ» Шевченка засвідчує, що політика Росії в різні історичні періоди лишається незмінною: імперською, людиноненависницькою, загарбницькою, вона спрямована на безжалісне знищення не лише інших народів,

а й свого власного. Тому твір Шевченка актуальний і в наші дні. Поет звертається до народів усього світу із закликом бути пильними. Російська імперія жива. Своєї політики вона не змінила.

Російські правителі, уражені шовінізмом, відчувають зверхність до інших народів. «Широкій російській душі» завжди тісно в межах будь-яких кордонів. Російська ідея-фікс: нести іншим народам свою «цивілізацію», поширювати «руській мір» (під різними вивісками) на цілий світ, а ще «освободять» народи – від ворогів, від експлуатації, від національного гноблення, від націоналістів; але ж уся ця ідеологія є прикриттям, а «освободителі» насправді завжди були «собирателями земель» для імперії.

Росія «звільняла» Чечню від чеченців, Крим від татар, Латвію від латвійців, Україну від українців. Замість виморених голодом депортованих «звільнені» землі заселяли російськими мігрантами. При цьому російський мігрант – особливий, він не хоче пристосовуватися до звичаїв корінного народу, він намагається все перелаштувати під себе. Наслідки цього ми сьогодні маємо в Криму та на Донбасі.

Московія розширювалася, захоплюючи Новгород, Казань, Астрахань, Сибір, прибалтійські землі, Україну, Польщу, Кавказ, Туркестан. Від XV до XX століття Росія збільшила свою територію в 57 разів. Лише за останні 75 років Москва «відкусила» частину маленької Фінляндії, острови в Японії, привласнила Кенігсберг із областю (з 1946 р. – Калінінградська область). Після чергового «упокорення» Чечні, захоплення грузинських земель дійшла черга до України, без якої повноцінної імперії росіяни не уявляють.

Захоплюючи чужі землі, Росія чинила масові злочини проти людяності. За російським істориком і літератором М. Карамзіним, росіяни «вважали владу царську владою Божою», «сила народної покори є сила державна».

Про віру, послух говорив і Сталін у тості за «найвидатнішу націю»: «Довіра російського народу радянському урядові виявилася вирішальною силою». Покірний «великий російський народ» був і є опорою тиранів, у часи правління яких убито десятки тисяч (за Івана IV) і мільйони (за Сталіна) людей.

Після Другої світової війни Росія поклала око на «визволену» Східну Європу. Гасло про «світову революцію» замінили гаслом «за русский мир во всем мире». Цю мету розумів Президент США Рональд Рейган і у своїй промові (Флорида, 1983) висловився щодо керівників «імперії зла» та населення, яке їх підтримує: «Через те, що ці тихі люди не підвищують голосу, що вони, як і диктатори до них, вимагають собі лише окремі території, комусь здається, що нам варто сприймати їх такими, якими вони є». Портрет Путіна дано задовго до його появи. Далі йдеться про росіян, 80% яких підтримують загарбницьку політику: «Доки вони сповідують усемогутність держави та її перевагу над особистістю, доки вони вірують у своє майбутнє панування над усіма народами землі, вони – центр зла у сучасному світі».

Світ підтримав Рейгана, і російська більшовицька імперія завалилася; нині Путін її відбудовує. Світове співтовариство має зрозуміти, що для Путіна і путінської Росії Україна – лише етап, їхня мета – світове панування.

Рефлексія. Підсумок уроку.

◆ Складіть резюме уроку (кілька речень).

Оцінювання. Аргументація оцінок.

♣ Прочитати поему «І мертвим, і живим, і ненародженим...» та відповідну статтю підручника.

Урок 48

Тема. «І мертвим, і живим, і ненародженим...» Продовження теми «землячків» у посланні. Викриття конформізму значної частини української

еліти. Засудження комплексу меншовартості, національного безпам'ятства та байдужості до рідної мови.

Мета: визначити культурні й політичні чинники щодо написання програмового твору, з'ясувати його ідейно-тематичну спрямованість, пов'язуючи з національною історією; розвивати пам'ять, увагу, критичне мислення, вміння виразно й усвідомлено читати твори Т. Шевченка; робити виважені висновки та обґрунтований коментар; виховувати патріотизм, формувати переконання, що за будь-яких обставин потрібно залишатися з народом, сповідувати його цінності.

Тип уроку: урок вивчення нового матеріалу.

Обладнання: дидактичний мультимедійний матеріал.

Методи, прийоми і форми роботи: слово вчителя, бесіда, словникова робота, робота у групах, робота з таблицею і схемами, інтерактивна праця «Доведи або спростуй».

Перебіг уроку

Мотивація навчальної діяльності учнів.

Учитель. «І мертвим, і живим, і ненарожденним...» – знаковий твір у спадщині Т. Шевченка. Його можна сприймати як хвилюючий і мудрий заповіт великої людини. Тільки він, на відміну од відомого вірша, звернений до всього народу і розповідає про його долю, тоді як «Заповіт» передусім містив розмисли і прохання Шевченка щодо його власної долі. Хоча її, безумовно, не можна відокремити від народної.

Вчитуйтесь у рядки послання – їх поет адресував і нам, сьгоднішнім українцям!

Оголошення теми й мети уроку.

Опрацювання навчального матеріалу.

Учитель. Послання написане 14 грудня 1845 року у В'юнищі. Подорожі Кобзаря Україною в період «трьох

літ» дали йому можливість познайомитися з багатьма українськими інтелектуалами, патріотами, прогресивно налаштованими людьми дворянського походження. Переважно це були нащадки козацької старшини, люди, від природи наділені неабияким розумом, прагненням до знань, високої освіти, втончені аристократи духу, що, на жаль, часто-густо зовсім не заважало їм водночас володіти кріпацькими душами і не мати простий народ за ближнього свого, якого закликав любити Христос у Нагірній проповіді.

На руїнах національних святинь Шевченко гостро відчував свою самотність у прагненні розбудити національну самосвідомість українців, подолати їхнє духовне рабство. Поет робив спроби щодо цього, але натикався на стіну байдужості, нерозуміння, а то й відверту ворожість. У поезії «Три літа» він із сумом писав:

І я прозрівати
Став потроху... Оглядаюсь,
– Бодай не казати.
Кругом мене, де не гляну,
Не люди, а змії...

Шевченкові було вдвічі болючіше, коли бачив позірну діяльність і чув багато мудрих слів і розумів їхню пусто-порожність. Він різко реагував на грубе поводження з кріпаками. Так, у повісті «Музикант» ідеться про розкішний бал у Дігтярах і про обдертих селян поруч. Це викликало в поета, який назвав бал «нечеловеческим весельем», різкі рефлексії.

Шевченко розумів, що пани не стануть елітою нації, тому й виступив на захист культури та національного слова. У 1845 році він пише своє послання «І мертвим, і живим, і ненарожденним...».

Робота над поемою.

♦ Жанр твору сам автор визначив у його назві: «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє». Пригадайте визначення послання.

♦ Поет звертається до жанру послання, що був досить поширений у культурній традиції різних часів і народів. У Біблії це послання святих апостолів Павла, Петра, Івана, Якова, Юди, адресовані церковним общинам. В українській літературі цей жанр представлений творами Мелетія Смотрицького («Тренос»), Івана Вишенського («Послання до єпископів»). Кому адресує своє послання Шевченко? Відповідь обґрунтуйте і внесіть у комірки схеми. Зробіть висновок.

Орієнтовне виконання

Мертві	покоління, які відійшли (предки)
Живі	сучасники, що живуть у теперішньому часі
Ненароженні	майбутнє покоління

Висновок. У заголовку Шевченко закликає всіх нас усвідомити себе частиною єдиної нації, яку він дуже влучно окреслює, як «мертві, живі і ненароженні» покоління народу. Нація твориться і живе на основі спільної волі всіх поколінь, тому поет хоче, щоб кожне покоління усвідомило, якою мірою його дії впливають на долю цілої нації на довгі століття.

♦ Визначте мотиви поеми, заповніть комірки таблиці.

Мотиви послання
Мотив повернення українського свідомого (і не дуже свідомого) люду до інтересів Батьківщини, служіння їй, її народу («В своїй хаті своя й правда, і сила, і воля»)
Мотив інтелектуального рівня національної еліти («Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрость би була своя»)
Мотив єднання всіх національно свідомих сил України («Обніміться ж, брати мої. Молю вас, благаю!»)

Учитель. Шевченко адресує своє слово всій українській нації, всім її поколінням, та водночас прочитується і конкретно-історичний рівень: у своєму часі поет звертається до української соціально освіченої еліти, котра вчинила гріх перед нацією. Цим гріхом поет вважав зраду інтересів народу, соціальний та політичний проімперський конформізм, космополітизм, що проявився у забутті власної історії, в ігноруванні національних цінностей та ідеалів – мови, культури, у втраті національної гідності та продукуванні української меншовартості.

До тих, хто зрадив інтереси свого народу, Шевченко ставився негативно. Зазвичай, коли заходило про них, поет вдавався до сатири як до найгострішого засобу, яким володів блискуче. Згадаймо образ «землячка з циновими гудзиками» або вражаючий гіркою іронією узагальнений портрет дрібної чиновницької «братії», що була заглушена «московською блекотою в німецьких теплицях» і приречена «киснути в чорнилах» з поеми «Сон».

«І мертвим, і живим, і ненарожденним...» – твір рідкісної емоційної напруги, що народився в атмосфері душевних переживань, нестабільного, дискомфортного внутрішнього життя, а це позначилося на емоційному стані ліричного героя, на проблематиці твору, його жанрових особливостях, композиції, своєрідній лексиці.

У творі Т. Шевченка оригінально виявляється багато типологічних ознак жанру. Тут маємо ліричне освоєння матеріалу, тобто першим планом ідуть роздуми й переживання ліричного героя, а вже другим – матеріал тих переживань (проблеми, ідеї, факти), представлений предметними деталями, відлитими у словесній формі. Отже, перед нами ліричний твір, який за обсягом прийнято називати поемою. Історичні факти й алегоричний образ матері не розгортаються

навіть у фрагментарний сюжет, а виступають засобами втілення поетових думок та ідеалу-матері України. За строго теоретичними критеріями «Послання» можна назвати ліричною поемою-монологом. Причому монолог цей внутрішній, бо аудиторія, до якої звертається поет, присутня лише в його уяві. Проте він настільки яскраво бачить адресата, що веде з ним гострий діалог-диспут, який насправді є уявним.

Епіграф до твору взятю з Першого соборного послання апостола Івана: «Як хто скаже: “Я Бога люблю”, та ненавидить брата свого, той не правдолюбець». Епіграф задає полемічний характер посланню. Саме в ньому визначено провідну ідею твору, яку ми сформулюємо, опрацювавши зміст поеми.

Словникова робота.

Конформізм – пасивне, пристосовницьке прийняття готових стандартів у поведінці, безапеляційне визнання наявних порядків, норм і правил, безумовне схилення перед авторитетами.

Космополітизм – теорія, що проповідує байдуже ставлення до вітчизни і свого народу, обстоює необхідність заміни національного громадянства світовим.

Робота у групах. Учні об'єднуються в 6 груп, кожна з яких опрацює певний уривок твору (виразне читання, відповіді на запитання, виконання завдань.)

1-ша група (аналіз вступу від початку твору до слів «Нема на світі України...»).

- Поміркуйте, чому поет називає адресата свого послання то «недолюди», то «діти», то «брати»?

- Т. Шевченко звинувачує «народолюбців» у тому, що вони «Господа зневажають». Як ви вважаєте, чому? Відповідь аргументуйте.

- Поясніть, чому у творі поряд стоять слова, протилежні за значенням, якими поет називає Україну: «рай тихий» і «велика руїна».

- Як ви розумієте вислів «В своїй хаті своя правда, і сила, і воля»? Знайдіть у тексті рядки, що є смисловим продовженням їх.

- Дослідіть символіку образів у вступі.

Коментар. У початкових рядках вступу йдеться про плин часу: «І смеркає, і світає, день Божий минає...» Змінюються дні й роки, а становище українського народу залишається незмінно нестерпним. І це змушує ліричного героя глибоко задуматися над його долею, проаналізувати причини такого упослідженого стану, співвідношення соціальних сил в Україні, протистояння їх і дати характеристику кожній із них.

Шевченкове послання побудоване на внутрішній опозиції: з одного боку, поет гостро, з усією силою сатиричного таланту картає земляків за їхні провини перед Україною, народом, а з другого – намагається «по-доброму» усовістити їх, звертається до їхніх гуманних і патріотичних почуттів, аби повернути на служіння знедоленій Батьківщині.

Перші штрихи до узагальненого портрета адресатів послання такі:

Кайданами міняються,
Правдою торгують.
І Господа зневажають,
Людей запрягають
В тяжкі ярма.
Орють лихо,
Лихом засівають,
А що вродить? Побачите,
Які будуть жнива!

Художня сила цих рядків – у їхній афористичності, яка, у свою чергу, ґрунтується на усномовних фразеологічних формулах («кайданами міняються», «правдою торгують», «Господа зневажають», «людей запрягають»). Звинувачення загальні. Проте ці усномовні фразеологічні формули несуть у собі певну конкретику – в них певна «пам'ять», певна «знаковість», тісно пов'язана з обставинами тогочасного життя. Тому коли читаємо, що «Людей запрягають в тяжкі ярма», то розуміємо, що йдеться про реалії кріпосницької дійсності, а «правдою торгувати» – це зраджувати щось важливе, основоположне. Формула «кайданами мі-

няються» звучить багатозначно – у ній є смисловий натяк на кріпосництво, але при цьому зроджуються асоціації, пов'язані з національною несвободою, яку українське панство переносило вельми смиренно.

Сатирична градація відчувається в таких рядках:

Схаменіться, недолюди,
Діти юродиві!

Тут проглядається двоякість у ставленні до адресата, про яку вже йшлося: з одного боку, вкрай різке своїм негативним змістом слово «недолюди», а з другого – дещо м'якше, навіть по-батьківському співчутливе – «діти юродиві».

У наступних рядках сатиричний сенс на певний час зовсім зникає. Від різкого звинувачення, від сатиричних громів поет переходить на іншу тональність – тональність умовляння:

Подивіться на рай тихий,
На свою країну,
Полюбіте щирим серцем
Велику руїну.

Саме тепер починає звучати один з основних мотивів твору – *мотив повернення українського свідомого (і не дуже свідомого) люду до інтересів Батьківщини*. Поет умовляє, а тому говорить про Україну як про «рай тихий», тобто акцентує на красі її природи. Мотив України як раю, що зіпсований її колоніальним становищем і буттям, є наскрізним у творчості Шевченка. Одночасно він показує, що Україна перебуває у скрутному становищі, а тому потребує допомоги.

Шевченкове послання фіксує й ословлює драматизм ситуації, коли найосвіченіші представники нації шукають щастя «на чужому полі» і через те не підтримують життєзабезпечувальних процесів у власному домі. Цей протиприродний стан спричинений бездержавністю нації. Тобто порушувався природний процес: нація, народжуючи «обраних» людей, не отримувала від них належної віддачі у вигляді розумової та духовної енергії, потрібної для нормального розвитку. Тож основний пафос послання полягав у тому, щоб переконати найосвіченіші прошар-

ки української нації, її інтелігенції, еліту повернутися лицем до свого народу. Шевченко умовляє своїх земляків не шукати щастя на чужині, адже:

В своїй хаті своя правда,
І сила, і воля.

Літературознавець Г. Клочек, зазначає, що геніальність наведеної сентенції в тому, що в ній запрограмована думка про державу (свою хату) як про найбільш достойну форму існування нації.

2-га група (*аналіз уривка від слів «Нема на світі України...» до «Та й засядуть, і премудрих немудрі одурять!»*).

• Де в цій частині автор наводить приклад космополітизму? Які художні прийоми використовує?

• Знайдіть рядки, що звучать як інвектива відносно панства. Поясніть символізм образів.

• Прочитайте фрагмент твору, де Шевченко виступає пророком. Прокоментуйте його пророцтва. Чи збулися вони?

• Дайте розуміння поданих рядків:

а) Умийтеся, образ Божий

Багном не скверніте.

б) ... премудрих

Немудрі одурять!

Коментар. Далі поет з тональності умовляння поступово переходить на тональність сатиричного викриття:

Нема на світі України,
Немає другого Дніпра,
А ви претесь на чужину
Шукати доброго добра,
Добра святого. Волі! волі!
Братерства братнього! Найшли,
Несли, несли з чужого поля
І в Україну принесли
Великих слов велику силу,
Та й більш нічого.

Тут автор вказує на орієнтацію панства на Захід, зокрема на Німеччину, де, мовляв, можна повчитися як розв'язувати актуальні проблеми волі та братерства. Цей «похід» на Захід поет висміює в'їдливо-сатирично, запечуючи бурлескним синонімом «претесь», повтореному в одному композиційному уривкові.

Шевченко однаково ненавидів як кріпосницьку, здириницьку сутність тогочасного панства, так і його зрадницьку щодо своєї нації поведінку. Ті, хто є грішними через своє знуцання над безправним «незрячим людом», як і ті, хто зрадив національні інтереси (а це здебільшого одні й ті самі), будуть покарані вибухом народного гніву:

Схаменіться! будьте люди,
 Бо лихо вам буде.
 Розкуються незабаром
 Заковані люде,
 Настане суд, заговорять
 І Дніпро, і гори!
 І потече сторіками
 Кров у синє море
 Дітей ваших...

Образ суду символізує народну революцію, в результаті якої знедолений люд стане «вольним».

«Умийтеся! образ Божий багном не скверніте!» – ці слова є заклик Т. Шевченка до духовного самовдосконалення, до безперервного морального очищення.

З-т я група (*аналіз уривка від слів «Якби ви вчилися так, як треба...» до «Музика та й годі...»*).

• Проаналізуйте іронічний діалог між автором та освіченим паном, у якому автор викриває космополітизм цього останнього, за таким алгоритмом:

- заперечення Бога та схилення перед німецьким раціоналізмом;
- орієнтація у питаннях походження своєї нації на судження німецьких істориків;
- ставлення автора до слов'янофільних прагнень української еліти;
- оцінка знань рідної мови.

Словникова робота.

Слов'янофіли – представники одного з напрямів російської громадської думки 40–50-х рр. XIX ст.; виступали з обґрунтуванням особливого, відмінного від західноєвропейського, шляху історичного розвитку Росії, вбачаючи її самобутність у відсутності боротьби соціальних груп, у селянській громаді, православ'ї як єдино істинному християнстві.

Коментар. Закордонна освіта відривала інтелігенцію від національного ґрунту. Під впливом чужої науки українська інтелігенція втрачала усвідомлення свого національного походження. Тут розгортається другий мотив поеми – *інтелектуальний рівень національної еліти*. Розповідь про її духовне звиродніння Шевченко поступово доводить до сарказму і шаржу:

Якби ви вчилися так, як треба,
 То й мудрость би була своя.
 А то залізете на небо:
 «І ми не ми, і я не я,
 І все те бачив, і все знаю,
 Нема ні пекла, ані Раю.
 Немає й Бога, тільки я!
 Та куций німець узловатий,
 А більш нікого!..» – «Добре, брате,
 Що ж ти таке?»
 «Нехай скаже
 Німець. Ми не знаєм».

Далі між інтелігенцією та поетом іде дотепний, в'їдливо-викривальний уявний діалог, у якому дається яскрава характеристика й оцінка її знанням:

Німець скаже:
 «Ви могли».
 «Могли! могли!»
 Золотого Тамерлана
 Онучата голі.
 Німець скаже: «Ви слав'яне».
 «Слав'яне! слав'яне».
 Славних прадідів великих
 Правнуки погані!

Ця шаржована сцена дотепно висміює безликість, обмеженість і тупість того прошарку суспільства, який мав би прокладати шлях своєму народові до прогресу, освітлювати його власним розумом. Відірвана від народу інтелігенція не здатна виконати покладених на неї обов'язків. Та на цьому її характеристика не завершується. Поет ще не сказав основного: ніби поділяючи програму слов'янофілів, прихильно ставлячись до їхніх настанов вивчати «всі мови слав'янського люду», українська інтелігенція зі зверхністю та зневагою ставиться до власної мови:

І всі мови
Слав'янського люду –
Всі знаєте. А своєї
Дастьбі...

Свої думки щодо опанування рідної мови українською інтелігенцією поет передає стилістичною фігурою умовчання та іронічно забарвленим реченням. Після слова «дастьбі» поставлено крапки. У наступних рядках іронія переростає в сарказм. Сатиричному загостренню сприяє використаний прийом перенесення:

Колись будем
І по-своєму глаголять,
Як німець покаже
Та до того й історію
Нашу нам розкаже...

4-та група (аналіз уривка від слів «А історія!.. поема вольного народа!» до «Свої кайдани, свою славу!»).

- У чому полягає протилежність поглядів на історію панства й автора?
- Як Шевченко заперечує пишномовне, поверхове романтизування героїчного минулого?
- Які важливі питання, що не втратили актуальності й нині, порушив автор?
- Як Кобзар викриває прислужництво частини козацької старшини Москві та Варшаві?
- Знайдіть реальні ознаки колоніальної політики Москви.
- Укажіть рядки, сповнені гіркою іронією як щодо поміщиків, так і щодо їхніх нащадків.

Коментар. Винятково важливе місце в посланні «І мертвим, і живим...» посідає полеміка з консервативними національними романтиками, яких поет картає за ідеалізацію минулого України. Тут також відображені погляди поета на історію України, підробляючи яку, лжеісторики на перший план висували своїх «Брутів і Коклесів», твердили, що наша історія – це «поема вольного народа». Викриваючи таке розуміння української історії, Шевченко за допомогою епітета «окрадені козацькі трупи» осуджує тих, хто привласнив собі героїчну славу козацьких низів. Виходить, що історію України треба переглянути, заново її прочитати, не оминаючи жодної подробиці («ані титли, ніже тії

коми») і лише тоді можна дати відповідь на запитання: «Що ми?.. Чиї сини? яких батьків? ким? за що закуті?»

П'ять коротких запитань поставив Шевченко у творі, але кожне з них варте поеми, бо пробуджувало приспану царськими колонізаторами соціальну і національну гідність українського народу, закликала не бути «рабами», «підніжками», «гряззю», «сміттям» російських царів, польських королів, чи ще когось, як це сталося з частиною козацьких отаманів і гетьманів. Запитання: «Ким? за що закуті?» – скеровували читача до найважливішого: хто нас поневолив, хто наш ворог? І якщо ми справді пишаємося легендарною славою запорозьких лицарів, то маємо вчитися в них волелюбності й відваги, щоб покінчити із соціальним і національним безправ'ям. Має бути не байдуже українцям,

...чиєю кров'ю
Ота земля напоєна,
Що картопля родить...

Не слід пишатися з того, що українці виборювали колись славу Москві й Варшаві, адже обидві ці держави прагнули поневолити Україну:

Так от як кров свою лили
Батьки за Москву і Варшаву,
І вам, синам, передали
Свої кайдани, свою славу!

5-та група (аналіз уривка від слів «Доборолась Україна...» до «Мучеників, кого, коли, за що розпинали!»).

- Поясніть цитату: «...гірше ляха свої діти її розпинають...».
- Як самі українці пояснюють таке ставлення? Як Шевченко оцінює це прагнення, який художній прийом використовує?
- Знайдіть Шевченкове пророцтво.
- Доведіть, що характер звернення змінюється (автор застерігає і водночас наставляє земляків).
- Як ви розумієте слова «Отака-то наша слава»?
- Розкрийте символізм образу могили.

Коментар. Цей уривок поєднує всі ліричні теми послання: він містить проповідницький монолог автора, в якому є елемент

полемики. Ця полемика провадиться за допомогою так званої інкрустованої чужої мови, включеної в репліку негативного персонажа – офіційних публіцистів, з їхньою демагогічною фразеологією: «просвітити сучасними огнями», «повести за віком». Причому в своїх пишномовних тирадах вони не торкаються суті соціального зла – самодержавства й кріпацтва. Далі монолог, звернений до земляків («Не дуріте самі себе...»), переходить у план самозаглиблення, де говорить поетове «я» устами ліричного героя:

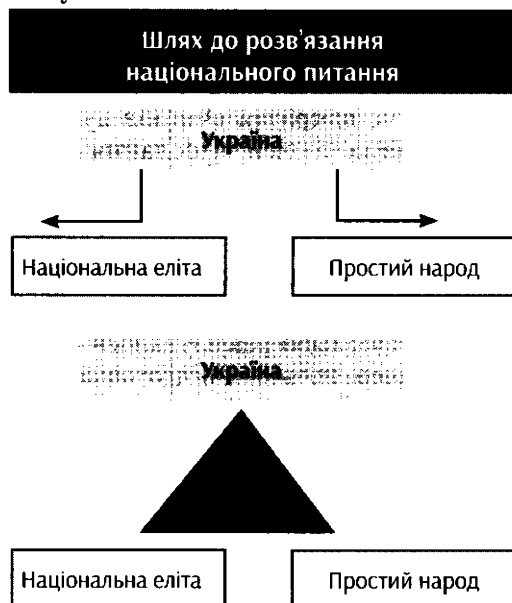
Я ридаю, як згадаю
Діла незабуті
Дідів наших. Тяжкі діла!
Якби їх забути,
Я оддав би веселого
Віку половину.

Підсумувавши сказане: «Отака-то наша слава, слава України», поет звертається до сучасників: «Отак і ви прочитайте...»

6-та група (аналіз уривка від слів «Обніміте ж, брати мої, найменшого брата...» до кінця).

- За якої умови можливе щасливе майбутнє нації? Яким ви уявляєте душевний стан автора під час останнього звернення?

- Розгляньте і прокоментуйте подану схему.

Коментар. У цьому уривку звучить третій смисловий мотив твору – *заклик до єднання всіх національно свідомих сил України*. Спочатку цей мотив звучав тільки у словах «Розкуйтеся, братайтеся». Та на завершення послання він став основним. Недаремно Шевченко виніс тему єднання у кінцівку твору. Вона наповнена певним очищувальним смислом. Це завершальний акорд, який своїм оптимізмом немовби зрівноважує ту гірку розпачливу правду, що звучала впродовж усього твору:

Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата –
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати.
Благословить дітей своїх
Твердими руками
І діточок поцілує
Вольними устами.

Слово «обніміте» Шевченко ставить в анафорі й повторює його двічі. Перший раз воно скероване до всіх представників суспільної верхівки. Удруге поет звертається до всіх станів українського суспільства:

Обніміться ж, брати мої.
Молю вас, благаю!

Заклик «Розкуйтеся, братайтеся» на початку та прикінцеві рядки «Обніміться ж, брати мої, молю вас, благаю!» творять своєрідну композиційну єдність, обрамлення. Ці найважливіші слова-звертання розгортаються в сюжеті за принципом градації, що не тільки посилює емоційність твору, а й акцентує на шляхах реалізації поетової програми. Шевченко вірить: прийде час, настане радісний день – і оживе добра слава (слава України). Ця думка посилена наступними рядками, що нагадують біблійний стиль:

І світ ясний, невечерній
Тихо засіяє...

- ♦ Сформулюйте провідну ідею поеми, що її Шевченко висловив в епіграфі. (Розв'язування фальшивої любові до батьківщини тих, хто пригноблює «братів незрячих» – кріпаків. Бажаючи розбудити серед українського люду дух

любові, братерства, взаєморозуміння, поет послуговується словами улюбленого учня Христа, якого називають апостолом Любові.)

♦ Які ідеї доповнюють провідну? (Заклик до самоусвідомлення народу, пробудження його національної гідності; пристрасне заперечення національного і соціального гноблення народів.)

Рефлексія. Підсумок уроку.

Інтерактивна справа «Доведи або спростуй». Підтвердіть або спростуйте слова Ю Мушкетика: «Кажуть, немає програми державотворення? Ось вона, тут! У «Кобзарі»! Читаймо і робімо, як тут написано, – і збудуємо Україну!».

Оцінювання. Аргументація оцінок.

✦ Написати невеликий твір «Чим схвилювала мене поема Т. Шевченка “І мертвим, і живим, і ненарожденним...”?».

Вивчити напам'ять уривок із твору (на вибір).

Урок 49

Тема. Критичний перегляд національної історії задля перспективи її кращого майбутнього. Настроєві інтонації поеми (суперечка, пересторога, погроза, заклик тощо). Проблематика твору.

Мета: з'ясувати настроєві інтонації поеми, її проблематику; удосконалити навички коментування, аналізу ліро-епічних творів; розвивати вміння висловлювати власні думки, проводити аналогії з реальним життям; виховувати повагу до національних цінностей, здобутків українського народу.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: ілюстрації до поеми В. Касіяна.

Методи, прийоми і форми роботи: слово вчителя, бесіда, робота з таблицею та ілюстраціями, постановка і розв'язання проблемного питання.

Перебіг уроку

Мотивація навчальної діяльності учнів.

Учитель. Посланням «І мертвим, і живим, і ненарожденним...» Шевченко започаткував в українській літературі традицію «вимогливої» любові. Саме так треба розуміти критичний, викривальний пафос твору. За словами І. Дзюби, Шевченко – «творець в українській літературі, у духовному житті України того могутнього і нещадного духу національної самокритики, того “національного сорому”, який завжди є потребою і передумовою великого національного руху, всякого національного відродження». Спробуймо переконатися в істинності цих слів.

Актуалізація опорних знань учнів.

Перевірка домашнього завдання. Читання уривків із поеми напам'ять, взаємооцінювання.

Оголошення теми й мети уроку.

Опрацювання навчального матеріалу.

Учитель. Шевченкове послання вражає своєю актуальністю. З нього постають усі основні вади нашої національної провідної верстви, але постають у такому конструктивному світлі, що маємо дуже чітке розуміння того, якою повинна бути наша національна еліта. З уст Шевченка лунає не просто рішуче викриття вчинків духовно звироднілих людей. Послання є ще й впливовою емоційною проповіддю. Воно репрезентує довершені зразки морально-етичних настанов, які мають важливий внутрішній підтекст. Поет закликає: «Полюбіте щирим серцем велику руїну». Щоб реалізувалося це напутнє слово, потрібна підготовка душі людини: душа має породити і викристалізувати таку духовну категорію, як національна самосвідомість: «Умийтеся! Образ Божий багном не скверніте!»

♦ Проаналізуйте настроєві інтонації поеми, заповнивши другу і третю комірки таблиці.

Гнів	<ul style="list-style-type: none"> • А ви претесь на чужину... • Не дуріте дітей ваших, Що вони на світі На те тільки, щоб панувать... 	<p>Поет гнівно звертається до української національної еліти, яка здобувала освіту за кордоном, приносила звідти передові революційні ідеї й водночас володіла кріпаками, продовжувала вести спосіб життя поміщиків-експлуататорів</p>
Осуд	<ul style="list-style-type: none"> • І в Україну принесли Великих слов велику силу... • І хилитесь, як і хилились! І знову шкуру дерете З братів незрящих, гречкосіїв... • Дідами крадене добро... • «Нехай скаже Німець. Ми не знаєм». • ...І в слав'янофіли Так і претесь... • Що добре ходите в ярмі, Ще лучче, як батьки ходили. 	<p>– пустослів'я, лицемірство у проголошенні демократичних ідей;</p> <p>– схиляння голови перед російським царизмом;</p> <p>– володіння маєтками, здобутими експлуатацією народу, грабунками;</p> <p>– небажання глибоко вивчати власну історію;</p> <p>– западенство та слов'янофілість</p>
Застереження	<ul style="list-style-type: none"> • Розкуються незабаром Заковані люде... • І потече сторіками Кров у синє море... • Одцурається брат брата І дитини мати. • І дим хмарою заступить Сонце перед вами... 	<p>Пророкування революційних подій як страшного суду</p>
Заклик	<ul style="list-style-type: none"> • Полюбіте щирим серцем Велику руїну... • Розкуйтеся, братайтеся... • ...Прочитайте Тую славу. Та читайте Од слова до слова... • ...та й спитайте Тойді себе: що ми?.. Чиї сини? яких батьків? Ким? за що закуті? • Обніміте ж, брати мої, Найменшого брата... • Обніміться ж, брати мої... 	<p>– вивчати власну історію, її світлі й темні сторони, щоб не повторити помилок і злочинів предків;</p> <p>– об'єднатися у боротьбі за визволення трудового народу</p>

Ставлення до національної еліти	<ul style="list-style-type: none"> • ...Моє дружнєє посланіє... • Схаменіться, недолюди, Діти юродиви! • Ох, якби те сталося, щоб ви не вергались, Щоб там і здихали, де ви поросли! • Сини сердешної України! • Гірше ляха свої діти Її розпинають... • ...брати мої... 	Послання поет називає дружнім, однак у пориві пристрасного заперечення «діянь» своїх сучасників він не шкодує образливих звертань, які мають сколихнути свідомість суспільства. Однак поет не відділяє себе від національної еліти і щиро молиться та благає її перейнятися інтересами України, щоб уникнути трагедії в майбутньому
---------------------------------	--	---

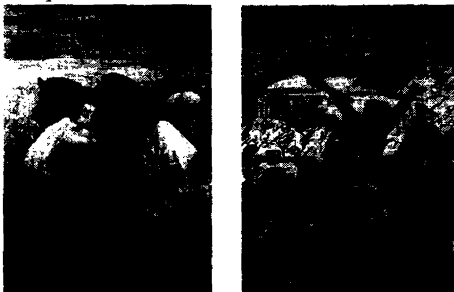
◆ Назвіть і прокоментуйте проблеми, що їх порушив Шевченко у творі.

Орієнтовне виконання.

У посланні автор порушує такі проблеми:

- проблема національної еліти;
- проблема взаємин дворянської інтелігенції з народом, обов'язку інтелігенції перед народом;
- проблема братопродавства;
- проблема чужого (німецького) розуму;
- проблема національного безпам'ятства;
- проблема золоті середини як способу пізнання себе й світу;
- проблема батьків і дітей;
- проблема світлого майбуття.

◆ Розгляньте ілюстрації художника В. Касіяна до поеми. Доберіть до них відповідні фрагменти з твору. Висловіть свої враження.

◆ Розкрийте особливості поетичної мови поеми, з'ясуйте роль у ній експресивно забарвленої лексики.

Орієнтовне виконання.

Поема починається картиною тяжкого підневільного життя трудового люду. Використовуючи влучні епітети, художні метафори, експресивно забарвлену лексику, поет гнівно докоряє панам за страждання народу, називає їх недолудами, дітьми юродивими, які деруть шкуру «з братів незрящих, гречкосіїв», «правдою торгують», «людей запрягають в тяжкі ярма», «орють лихо, лихом засівають». За допомогою експресивно забарвлених епітетів, стилістичних синонімів Шевченко передає діаметрально протилежні почуття: ненависть і презирство до панів-космополітів і любов до простого народу, до рідного краю.

Поетичному синтаксисові Шевченка властиве ускладнення речень, представлене різними формами. До них належать звертання, вставні конструкції, відокремлені й однорідні члени речення. Звертання здебільшого розгорнуті, з емоційними епітетами і позитивного, і негативного забарвлення: «Схаменіться, недолуди, діти юродиви!». Серед багатьох оригінальних звертань виокремлюється емоційне виділення у звертання означення і – через повтор – підмета – особового займенника: «Чого ж ви чванитеся, ви! Сини сердешної України!»

Оксиморон «Нехай мати усміхнеться, заплакана мати» передає глибокі переживання і прагнення поета. На оксимороні побудовано й вислів «Золотого

Тамерлана онучата голі». Це засіб викриття бездумності інтелігенції як однієї з причин тяжких кривд України.

У посланні поет послуговується полісіндетоном (багатосполучниковістю). Наприклад, у заголовку твору «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє» чи в такому уривку:

І смеркає, і світає,
День божий минає,
І знову люд потомлений,
І все спочиває.
Тільки я, мов окаяний,
І день і ніч плачу
На розпутьях велелюдних,
І ніхто не бачить,
І не бачить, і не знає...

Як бачимо, у наведених прикладах нагромаджено велику кількість сполучника *і*. Це словільнює розповідь, надає їй напруженого експресивного колориту, посилює наспівність.

У поданому уривку ніби нанизано дієслова з часткою *не*. Вони посилюють відчуття повного відсторонення від чужої біди тих, хто її породжує і кого нижче названо недолюдями.

Емоційний стан ліричного героя передано гіперболою «і день і ніч плачу».

Учитель. Образ ліричного героя у посланні «І мертвим, і живим, і ненарожденним...» генетично пов'язаний із біблійними старозавітними пророками: «Тільки я, мов окаяний, і день і ніч плачу на розпутьях велелюдних, і ніхто не бачить». Стан скорботи, в якому він перебуває, зумовлений сприйняттям пороків у суспільстві. А біблійні пророки не замовчували гріховність суспільства, понад усе підносили Божу правду. На концепції ліричного героя у посланні, ймовірно, позначився вплив образу старозавітного пророка Єремії, який в ім'я Ізраїлю починає боротьбу із самим Ізраїлем. Своєрідно інтерпретує Шевченко біблійний мотив покликання пророка – виступаючи носієм Божого слова, бу-

дити дух свого народу, його свідомість. Ліричний герой твору, свідомий власної місії, апелює до совісті сучасників, передусім української еліти, пророкує трагічне майбутнє, якщо не подіє усовіщення.

♦ Послання «І мертвим, і живим, і ненарожденним...» – твір, який найбільше цитують, позаяк багато рядків з нього давно стали афоризмами, оскільки сповнені глибини та мудрості. Випишіть найбільш влучні, на вашу думку, сентенції.

Орієнтовне виконання.

«Учіться, читайте, і чужому навчайтесь, й свого не цурайтесь. Бо хто матір забуває, того Бог карає, того діти цураються, в хату не пускають»; «І хилиться, як і хилились. І знову шкуру дерете з братів незрячих, гречкосіїв»; «В своїй хаті своя й правда, і сила, і воля»; «Доборолась Україна до самого краю. Гірше ляха свої діти її розпинають»; «Дастьбі... Колись будем і по-своєму глаголати»; «І ми не ми, і я не я»; «І на Січі мудрий німець картопельку садить»; «І оживе добра слава, слава України»; «І премудрих немудрі одурять!»; «Кайданами мінються, правдою торгують»; «Не минайте ані титли, ніжє тії коми»; «Нема на світі України, немає другого Дніпра, а ви претесь на чужину шукати доброго добра»; «Схаменіться! Будьте люди, бо лихо вам буде. Розкуються незабаром заковані люде»; «Розкуйтеся, братайтеся»; «Схаменіться, недолуди, діти юродиві!»; «Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрость би була своя»; «У нас воля виростала, Дніпром умивалась, у голови гори слала, степом укривалась!»; «Обніміться ж, брати мої, молю вас, благаю!»

Рефлексія. Підсумок уроку.

Проблемне питання. Чи стала, на вашу думку, незалежна Україна «своєю хатою», надійною домівкою для мільйонів її громадян? Свою відповідь аргументуйте.

Оцінювання. Аргументація оцінок.

♣ Прочитати поему «Катерина», створити «Щоденник подвійних нотаток».

Урок 50

Тема. «Вічна» тема матері й сина. **Романтичний тип утілення теми жіночої долі («Катерина»).**

Мета: дослідити особливості тематики жіночої долі в кріпосній Україні у творчості Кобзаря; розкрити ідейно-художній зміст поеми; розвивати культуру зв'язного мовлення, логічність мислення, творчу уяву; удосконалювати вміння виважено і ґрунтовно висловлювати власні думки, спостереження; виховувати повагу до української жінки; плекати риси чуйності, доброти, людяності; виробляти зневажливе ставлення до підступництва, зради.

Тип уроку: урок вивчення нового матеріалу.

Обладнання: фрагменти фільму режисера Н. Ноєнко «Казка про Катерину», репродукції картин Рафаеля «Сікстинська Мадонна», Т. Шевченка «Катерина», Ф. Кричевського «Замріяна Катерина» й «Катерина в розпачі», К. Трохименка «Катерина», ілюстрації І. Їжакевича «Катерина», С. Караффи-Корбут «Катерина» та «Її син».

Методи, прийоми і форми роботи: слово вчителя, бесіда, робота з таблицею, робота у групах, виразне читання поезії підготовленим учнем.

Перебіг уроку

Мотивація навчальної діяльності учнів.

Учитель. Тема жінки-матері – провідна у творчості Т. Шевченка. Великий поет і художник протягом усього життя багато уваги приділив темі жіночої долі, створив прекрасні образи жінок, матерів, які зворушують, захоплюють, відкривають нові світи. З ніжністю й любов'ю змальовує поет українських дівчат, молодлиць, але найбільшої сили поетичного узагальнення досяг у створенні образів жінок-матерів. Учимося у Шевченка любити жінку-матір, шанувати її, співчувати їй, обожнювати.

Оголошення теми й мети уроку.

Опрацювання навчального матеріалу.

Учитель. Поряд із величними постатями героїчних борців, народних месників, поряд з історичними діячами визвольного руху у творчості Тараса Шевченка наскрізним є прекрасний своєю моральною силою і чистотою образ трудящої жінки-матері, сестри, дівчини, коханої.

«Такого полум'яного культу материнства, – писав Максим Рильський, – такого апофеозу жіночого кохання і жіночої муки не знайти, мабуть, ні в одного з поетів світу. Нещасний в особистому житті, Шевченко найвищу і найчистішу красу світу бачив у жінці, в матері».

Для Шевченка жіноча доля була згустком болю, що запікся в його серці. Кріпацька неволя – це доля рідної матері, яку передчасно «у могилу нужда та праця положила», доля сестер Катрі, Ярини, Марії – голубок молодих, у яких «коси в наймах побіліють», це трагічна доля його першої трепетної любові – Оксани Коваленко, доля всіх нещасних жінок, що «німі на панщину ідуть і діточок своїх ведуть». Поет гнівно виступав проти жіночого безправ'я. Він ніби зібрав воедино у своєму зболеному серці страждання поневолених жінок усіх епох і схвилювано розповів про них цілому світові.

Поема «Катерина» написана в Петербурзі в 1838 році, коли Шевченко був уже вільним, навчався в Академії мистецтв. Твір має присвяту: «Василю Андреевичу Жуковскому на память 22 апреля 1838 года». Ця дата є днем викупу поета з кріпацької неволі.

Сюжет становить ланцюжок сцен, поєднаних авторськими розповідями й ліричними відступами. Отже, поема ліро-епічна: у ній розповідь про події переплітається з ліричними відступами.

Робота над поемою.

Виразне читання уривків, які найбільше сподобались. Озвучення «Щоденника подвійних нотаток».

Бесіда

- Який шлях пройшла Катерина до трагічного фіналу?
- Чи був у неї вихід із цієї ситуації?
- Який вибір зробила героїня? Чому?
- Чи відповідально поставилася молода жінка до дитини, кидаючи її напризволяще? Чи робить вона щось заради сина?
- Як ставиться Т. Шевченко до героїні, її батьків? Відповідь обґрунтуйте, покликаючись на текст.
- Як поставились батьки до Катерини? Яка причина непорозуміння дівчини з ними?
- Якими здаються вам батьки дівчини? Хто, на вашу думку, чинить більший гріх – дочка-покритка чи батьки, що її виганяють? Чи можна виправдати їх? Відповідь аргументуйте.
- Прочитайте монолог матері. Визначте роль звертань у ньому.
- Схарактеризуйте батька. Чому він малослівний? Які художні деталі вказують на його тяжкий душевний стан?
- Чи могла б бути іншою доля Катрі, якби вона покохала свого односельця, українця?
- Літературознавець Василь Пахаренко вважає, що «суть нещастя Катерини в тому, що вона довірилася, дала себе зганьбити ворогові, окупантові». Чи поділяєте ви це твердження? Відповідь аргументуйте.
- У чому полягає роздвоєність багатой душі, чуттєвості героїні та її вчинків? *(Протягом усього життя Катерина сповідувала принципи людської та Божої моралі. Символічним є те, що й останні її слова звернуті одночасно і до матеріального світу, і до духовного: «Прийми, Боже, мою душу, а ти – моє тіло!» Здається, що Катерина має дві душі. Одна – розчарована і байдужа, як москалі та односельчани, що її оточують. Інша ж – прагне національного самоствердження як жінки і матері. Одна частина її ества проголошує узагальнені філософські принципи, а інша переймається виключно життєвими справами, добробутом дитини тощо.)*
- Злими язиками чи охоронцями вікових традицій назвали б ви односельців Катерини?
- Чи важлива в наш час думка «Що скажуть люди»? Чи має вона стати головним правилом поведінки людини в суспільстві? Відповідь обґрунтуйте.
- Чи можлива нині така ситуація: батьки, боячись осуду громади, виганяють дочку з дому?
- Які проблеми порушує автор? *(Проблеми: дівочої честі, долі жінки-покритки, відповідальності за материнство, байстрюцтва як соціального явища, патріархального устрою суспільства, народної моралі, батьків і дітей, соціальної нерівності, моральності та гідності.)*
- Чи погоджуєтеся ви з думкою, що доля занепащеної Катерини символізує долю занепащеної України? Відповідь аргументуйте.
- Назвіть ознаки романтичної ліро-епічної поеми. Доведіть, що «Катерина» має ці ознаки.
- Розповідь у творі веде оповідач. Яка роль його в організації художнього світу поеми? *(Оповідач – невід'ємний образ ліро-епічної поеми: він присутній як очевидець подій, глибоко співчуває гіркій долі героїні, виражаючи власні почуття.)*
- Доберіть із тексту твору приклади різних тропів, з'ясуйте їхні функції.
- Чому поему «Катерина» тогочасний читач прочитував не лише в соціальному, а й у політичному плані?
- Які елементи художньої структури поеми можна вважати реалістичними, які – сентиментальними, а які – романтичними? Відповідь обґрунтуйте з покликанням на текст.
- Поема написана майже 180 років тому. Усе було інше: час, побут, основи життя. Чому ж і досі Шевченкова «Катерина» будить у душах щем і співчуття, викликає сльозу?
- ♦ Проаналізуйте, як розгортаються події поеми. Визначте епізоди, які є основними сюжетними елементами, зафіксуйте їх у таблиці.

	<i>Звернення ліричного героя до дівчат, щоб не кохалися з москалями – чужими людьми</i>
	<i>Розповідь про непослух Катерини</i>
	<i>Катерина, незважаючи на поради батьків, таємно зустрічається з Іваном-москалем</i>
	<i>Іван вирушає в похід, обіцяє повернутися – Катерина народжує сина – батьки виганяють її, бо вона порушила норми моралі – Катерина, голодна, холодна, зневажена людьми, іде на північ, зустрічає москалів, які сміються з неї – зима, Катерина знаходить прихисток у хаті лісничих-карбівничих – зранку чує, що повз проходять москалі</i>
	<i>Зустріч Катерини з Іваном-москалем, який від неї відцурався</i>
	<i>Катерина залишає малого сина на поталу й кидається в ополонку</i>
	<i>Випадкова зустріч сліпого кобзаря й поводиря Івася з батьком-москалем, який відвертається, упізнавши в малому сина</i>

◆ Амплітуда ліричних відступів у поемі досить широка. Прокоментуйте їх із покликанням на текст.

Орієнтовне виконання.

У поемі «Катерина» ліричні відступи – важливий компонент композиції. Їх можна поділити на три групи. До першої належать звертання автора до героїв твору, зокрема до Катерини. Поет висловлює щире співчуття до неї та її дитини: «Катерино, серце мое! Лишенько з тобою! Де ти в світі подінешся з малим сиротою?»

Другу групу становлять звертання до читачів, переважно до молодих дівчат,

у яких висловлюються поради, застереження, як-от: «Кохайтеся, чорнобриві, та не з москалями...», «Отаке-то лихо, бачите, дівчата».

У третій групі ліричних відступів автор міркує про суспільні причини, які породили горе Катерини, про антигуманність тогочасного ладу, про неправду й несправедливість. У цьому ліричному відступі звучить філософське узагальнення: «Отаке-то на сім світі роблять людям люде! Того в'яжуть, того ріжуть, той сам себе губить...»; у цьому – гнівний осуд гіркої сирітської долі: «Сирота-собака має свою долю, має добре слово в світі сирота; його б'ють і лають, закують в неволю, та ніхто про матір на сміх не спита»; ще в іншому – туга за щасливою долею: «Єсть на світі доля, а хто її знає? Єсть на світі воля, а хто її має?»

Ліричні відступи коментують, оцінюють те, про що розповідалося раніше, або готують читача до сприймання наступних подій, до глибинного розуміння трагедії героїні поеми.

Учитель. Режисер Наталія Ноєнко створила короткометражний фільм «Казка про Катерину». Це сучасна кіноверсія та роздуми про моральний родовий закон. Жанр фільму – поетична казка. І йдеться в ньому саме про таку Катерину, яку змалював Шевченко, але знято це надзвичайно сучасно і стильно.

Перегляд і коментування уривків із фільму «Казка про Катерину».

Робота у групах.

Завдання для 1-ї групи. Розгляньте репродукцію картини «Катерина» Т. Шевченка. Яке враження справляє вона на вас? Якою зображено Катерину? Які кольори переважають на полотні, що вони символізують? Витлумачте значення образів-символів і предметів-символів, які є на картині.

Завдання для 2-ї групи. Зіставте опис героїні в поемі із зображенням на картині і з'ясуйте, де Т. Шевченко досягнув більшої вірогідності. Що

зближує картину й поему, а що відрізняє?

Завдання для 3-ї групи. Не без підстав, говорячи про високі живописні якості картини «Катерина», професор О. Сидоров зазначає, що зображена на ньому «дівчина, в якій наближається материнство, справді красива, а рисунок її ніг – на що слід звернути увагу – майже точно копіює ноги “Сікстинської мадонни” Рафаеля. Художник не осуджує героїню, для нього залишається незаперечною її висока людська гідність, духовна краса і святість почуттів». Проте тут слід акцентувати на дещо іншому змістовому аспекті картини Рафаеля і Шевченкової «Катерини». Про який аспект ідеться? Відповідь обґрунтуйте.

Завдання для 4-ї групи. Розгляньте і прокоментуйте полотна відомих українських художників, створених за мотивами Шевченкової поеми: І. Іжакевича «Катерина» (1895), Ф. Кричевського «Замріяна Катерина» й «Катерина в розпачі» (1933–1940), К. Трохименка «Катерина» (1954), С. Караффи-Корбут «Катерина» та «Її син» (1966).

Орієнтовне виконання 1-ша група

Катерина зображена по центру полотна. Велична красуня-селянка у святковому дівочому вбранні виступає з грацією,

гідною подиву та захоплення. Дівчина увібрала в себе два яскравих кольори – білий і червоний. Ця колористика видається символічною. Білий одяг символізує душевну чистоту Катерини, а червоний – мученицьке життя, нещасливу долю. Прикметним є те, що її погляд

звернений у лівий бік полотна. Цим вона показує напрямок своїх думок – сум за москаликом, туга за пережитими днями, розуміння, що щастя, крихту якого вона мала, уже до неї не повернеться.

На небі, у правій частині картини, збираються хмари, наближається негода, гроза.

Поза Катерини підкреслює її вагітність. Вона підтримує поли фартушини, щоб приховати від людей свою ганьбу.

Собака гавкає на чужинця. Офіцер, що від'їжджає, власне, втікає, злодійкувато оглядається, зображений у темних тонах. Його постава схожа не на шляхетного лицаря, а на шахрая.

Образи-символи картини мають глибоке значення. Образ Катерини трактується як символ понівеченої України. Москаль – це російська монархія, що гнобить Україну. Селянин, який сидить на землі, чимось схожий на козака Мамая. Він уособлює собою вільне минуле.

Подібними за емоційним навантаженням є також предмети-символи. Гілочка дуба символізує відірваність від роду, зламаній колосок пшениці – це знівечена людська доля та приреченість. Верстовий стовп – символ кріпаччини, уярмленої України. На високій могилі – цій святині предків! – меле поставлений знетямленими нащадками вітряк – символ підневільного життя, що безупинно і невблаганно перемелює людські долі.

2-га група

У поемі образ Катерини виписаний реалістично, а на картині в постаті дівчини проглядаються певні риси романтизації. Таке прикрашання – це прагнення автора опоетизувати образ скривдженої жінки-кріпачки, піднести його до високого соціального й художнього узагальнення. На відміну від поетичних засобів, які дають змогу змалювати образ у багатьох планах, художник обмежується показом лише одного епізоду. Якби Шевченко зобразив Кате-

рину в лахмітті, то такий образ міг би викликати негативне враження у глядача. Метою художника було збудити співчуття до скривдженої. Він не осуджує героїню, для нього незаперечною залишається її висока людська гідність, духовна краса і святість почуттів. Живописна Катерина сприймається як ідеалізований образ.

3-тя група

Визначальний акцент «Сікстинської мадонни» – тривога і біль матері за майбутні страждання Сина, віра в Бога й усвідомлення необхідності свого вчинку, свого високого покликання. Звідси її невимушена велич і грація. Шевченко ж лише порівнює свою героїню з Мадонною. Вона могла б стати щасливою матір'ю. Та зараз головне почуття, що переполює все єство Катерини – сором за вчинений гріх. Тому опущені плечі дівчини, схилена голова, заплакані очі.

4-та група

❖ Образ Катерини в Івана Іжакевича сповнений справді шевченківського драматизму. Вдалині від села, в степу, серед лютої завірюхи зображена жінка-мати з дитиною на руках. У порваному одязі, з вузликом біля пояса, з палицею в руці, вона плаче, притискаючи до себе дитину, прикриваючи її від колючого вітру... Ця глибоко трагічна картина майстерно

підкреслена темрявою зимової хуги, що насувається. В далечині ледве помітна група вершників. Цим художник тяжіє до розповідності, прагнучи якнайглибше розкрити образ Катерини.

Композиція фігури подана надзвичайно лаконічно, вона проста й водночас яскраво виразна.

❖ Картина «Замріяна Катерина» – розповідь про молодість, кохання, надії та мрії про щасливу долю й радісне життя. Художник показує природну привабливість дівчини, її щирість та мрійливість. До того ж він захоплено пише чудовий український пейзаж, що робить настрої картини спокійним та поетичним.

На другій композиції ми бачимо вже зовсім іншу Катерину. Вона, скривджена і покинута, охоплена горем і відчаєм стоїть, а біля ніг її лежить сповита в ганчір'я дитина. Скорботний погляд і заломлені у відчаї руки в Катерини посилюють безмежність її страждань.

❖ На полотні Карпа Трохименка показано перемогу материнства і перемогу життя над владою царської темряви. Катерину зображено на першому плані в хаті з дитиною на руках. Вона залишає батька, що сидить за столом у глибокій зажурі. А матір покритки, босоногу, намальовано по інший бік столу, праворуч від Катерини, із геть похиленою головою.

❖ Ілюстрація «Катерина» Софії Караффи-Корбут вражає лаконічністю засобів, якими передано горе героїні.

Щоб створити відповідний настрій, художниця обдумала кожен деталь. У чорно-білій композиції зроблено головні світлові акценти: на першому плані зображено Катерину зі страдницьким обличчям, яка бредє крізь снігову заметіль з дитям на руках, ліворуч – серед стовбурів дерев, у даліні, проглядає покрита снігом хатинка. Дві частини композиції з'єднає експресивна дуга сніжної заметілі.

Епілогом до поеми стала двоколірна ілюстрація «Її син» – зрине відтворення рядків:

Ішов кобзар до Києва
Та сів спочивати;
Торбинками обвішаний
Його повожатий.

На сірому тлі зображення старого кобзаря з великими невидючими очима. Побіля нього – хлоп'я з перекинутим на ліве плече лантухом. У виразі обличчя хлопчини біль і питання до світу, що скалічив його долю.

Рефлексія. Підсумок уроку.

Виразне читання поезії «Катерина».

Декламатор.

Доки буде жити Україна
В теплім хлібі, в барвних снах дітей –
Йтиме білим полем Катерина
З немовлям, притнутим до грудей.

Освятивши невимовним болем
Все прийдешнє, кожен нашу мить,
Йде вона, і мов велике коло,
Біле небо навздогін летить.

Про дівочу цноту, про калину
Не співай, поете, не квили,
Бо іде сьогодні Катерина
Тим шляхом, що наші крєвні йшли...

Вилами розхитували трони,
Руйнували все старє дотла,
Тільки би Шевченкова Мадонна
В сніжнє небуття не полягла!

Тільки би вона донєсла сина
До свого народу, до людей.
Біле поле. Біла Катерина
З немовлям, притнутим до грудей.

Л.Кисельов

➤ Визначте основну думку поезії. Висловіть свої враження від почутого.

Оцінювання. Аргументація оцінок.

✦ Дати розгорнуту аргументовану відповідь на запитання «Чи можемо ми зрозуміти трагедію молодої дівчини ХІХ ст.?» письмово. Прочитати поему «Наймичка».

Урок 51

Тема. Еволюція жіночого образу. Реалістично-побутовий тип утілення теми жіночої долі («Наймичка»).

Мета: допомогти учням збагнути трагізм і велич жінки-матері; удосконалювати навички виразного читання, вміння самостійно робити висновки з приводу почутого і прочитаного; розвивати емоції, почуття; виховувати шанобливе ставлення до матері, здатність співпереживати; виробляти внутрішню потребу жити за законами моралі.

Тип уроку: урок вивчення нового матеріалу.

Обладнання: ілюстрації до поеми С. Караффи-Корбут, фрагменти фільму-опери «Наймичка» (1964).

Методи, прийоми і форми роботи: слово вчителя, бесіда, робота з таблицею, прийоми «Кольористичний портрет героя», «Майстерня художника».

Перебіг уроку

Актуалізація опорних знань учнів.

Перевірка домашнього завдання.

Два учні озвучують відповіді на запитання «Чи можемо ми зрозуміти трагедію молодої дівчини XIX ст.?».

Оголошення теми й мети уроку.

Опрацювання навчального матеріалу.

Учитель. Поему «Наймичка»

Т. Шевченко написав значно пізніше за поему «Катерина» – у 1845 році, однак і в ній поет звертається до теми, яка хвилювала і захоплювала його протягом усієї творчої діяльності: долі матері-покритки в тогочасному суспільстві. Він не просто протиставляє свій етичний ідеал, утілений в образах скривджених жінок, антилюдяному світу «темного царства», а й розкриває трагедію цього ідеалу, його несумісність із тодішніми умовами життя.

Робота над поемою.

Бесіда

• Що найбільше схвилювало вас у творі? Прочитайте ці епізоди.

• Які почуття пережили ви разом із героїнею?

• Чому автор назвав свій твір «Наймичка», а не «Ганна», «Мати» чи «Мати-наймичка»? (*Ганна стала наймичкою вже після того, як стала матір'ю. Шевченко поміняв причину-наслідок і свідомо слово «Мати» не виніс у заголовок твору. Тут захована (звісно, з волі автора і відповідно до ідейного змісту поеми, щоб його не зруйнувати) не від читачів (уже на початку твору з його прологу ми дізнаємося про материнство Ганни), а від сина Ганнина таємниця. Отже, назва посилює трагедійне начало в поемі.*)

• Яка проблема вибору стояла перед наймичкою в Шевченковій поемі?

• Як ви ставитесь до її вибору?

• У чому полягає самопожертва Ганни?

• Віднайдіть у тексті словесне відтворення порухів душі матері, глибини її любові, виразно прочитайте.

• Чому Ганна, незважаючи на те, що було багато слушних моментів, аби сказати Маркові правду, цього не робить?

• Чи відчуває жінка радість від того, що Марко називає її матір'ю? Чи відчувається щасливою сповна поруч із сином? Відповідь аргументуйте.

• Чи принесла жінці полегшення спокута самовідданою любов'ю? Де вона шукає протягунку?

• Чому Ганна відмовляється бути весільною матір'ю?

• Чи характерні для Ганни сила волі і духу? У якій сцені вони найбільше виражені?

• Виразно прочитайте в ролях сцену зізнання. Чи принесло воно Ганні сподіване щастя?

• Як сама героїня окреслює свій життєвий шлях?

• Учинок Ганни називають материнським подвигом, самозреченням, спокутою за гріх. Яка з цих думок вам найближча? Чому?

• У чому ви вбачаєте трагізм Ганни? Відповідь обґрунтуйте. (*Становище жінки до самої смерті фальшиве, бо їй постійно доводиться приховувати материнські почуття; напруження зростає з кожним прожитим роком, а особливо відчутне в ситуаціях, де змальовано одруження Марка та хворобу*

наймички; трагічність Ганниної долі в тому, що навіть в останню хвилину вона не відчула, що Марко любить її як син.)

• Поміркуйте, які чинники у творенні концепції людини Шевченко ставить на перше місце: соціальні чи моральні? Відповідь аргументуйте.

• Що заважало жінці в тодішньому суспільстві бути щасливою?

• Чому ні в «Катерині», ні в «Наймичці» Шевченко не протестує проти законів народної моралі?

• Поясніть звичаєві правила поведінки героїв твору.

• Які картини побуту зображені в «Наймичці»?

• Стисло схарактеризуйте образи діда Трохима й баби Насті, Марка і його дружини Катерини.

• У чому виявляється романтична палітра поеми?

• Озвучте ідею «Наймички». (Осуд тогочасних умов, у яких жінка відчувала себе соціально захищеною; висловлення співчуття героїні у її стражданні.)

Приєм «Кольористичний портрет героя». За допомогою кольорів передайте стан Ганниної душі, вмотивовуючи власний вибір.

◆ Проаналізуйте композицію поеми. Визначте епізоди, які є основними сюжетними елементами, зафіксуйте їх у таблиці.

Орієнтовне виконання.

	Композиційно поема поділяється на пролог і вісім частин. У перших чотирьох розповідається про молоду наймичку, решта – про її старість і смерть. Кожний розділ твору – немовби окремий кадр, що рухає дію, сприяє розгортанню сюжету
	Розділ I. Дії тут поки ще немає. Автор знайомить нас зі старими заможними хуторянами – дідом та бабою. У них своє горе – невтішна

	самотня старість. Уже «смерть з косою за плечима», а доглянути нікому, вони бездітні
	Розділ II. Трохимові та Насті поталанило – вони знайшли підкинуту біля свого перелазу дитину й усиновили її
	В усіх наступних розділах розгортаються різні сюжетні перипетії. За часовими вимірами дія у творі довготривала. Відповідно до вимог поемного жанру Т. Шевченко концентрує час, зосередивши увагу на найважливіших епізодах життя своїх героїв
	Ганна перед смертю відкриває синові Маркові сокровенну таємницю свого життя
	Цього компонента сюжетобудови у творі немає

◆ Схарактеризуйте художні особливості твору.

Орієнтовне виконання.

Художня лексика: прислів'я («Хто не лічить, то той і не має»); фразеологізми («Оце збираються до Бога»; «Ледве ноги носять»; «А мати вже спала»). Тропи: епітети («латаний талане»; «нехрещений сину»; «на лиху годину»; «в білих сорочках»; «чорноброва, молода, білолиця молодиця»; «молодиця рада та весела», «наймичка невсипуща»); порівняння («як тополя, похилилась молодиця молодая»; «як діточок двоє, усюди обоє»; «якось сумно, ніби мати покинула хату»; «любо, як у раї»; «сховалося у серці лихо, як звір»; «рада та весела, ніби з паном повінчалась»; «а коло дитини так і пада, ніби мати»); тавтологія («молодиця молодая», «з давнього-давня»); метафора («а смерть з косою за плечима»; «і в хутір лихо завершило»; «дійна корова у розкоші купається»; «наймичка сльозами його умиває»; «благодать <...> вернулась до діда в хату спочивать»); символ (туман).

Художній синтаксис: *інверсія; риторичне звертання, риторичний оклик, риторичне питання* («Ой тумане, тумане – мій латаний талане! Чому мене не сховаєш отут серед лану?»); «Дитя моє! Мій синочку, нехрещений сину!»); *антитеза* («Тяжко дітей годувати у безверхій хаті, а ще гірше старітися у білих палатах...»); «Сіяло сонце, в небесах ані хмариночки, та тихо, та любо, як у раї. Сховалося у серці лихо, як звір у темнім гаї»; «Один сина проклинає, з хати виганяє, другий свічку, сердешний <...> становить перед образами»; «Дивуються старі мої та моляться Богу. А наймичка невсипуща <...> свою долю проклинає»); *анафора* («Може, вони знають... Може, вони догадалися...»; Чи, може, в лісі хто одняв? Чи попросту забула взяти?.. Чи, може, ще й не напекла?»).

Приєм «Майстерня художника». Софія Караффа-Корбут після виходу у світ «Кобзаря» 1967 року окремо проілюструвала поему Т. Шевченка «Наймичка». Відновіть послідовність поданих на екрані ілюстрацій відповідно до сюжету поеми, опісля увіповідніть ілюстрацію і цитату з твору: «І укриє, й перехрестить...», «Ач, яке, нівроку!», «Не лай мене; молитимусь...», «Той з рук не спускає...» (Ілюстрації див. на 3-й стор. обкл.).

• Які враження викликають у вас ці ілюстрації?

• Доведіть, що художниці вдалося передати драматизм переживань Ганни.

• Якими постають образи хуторян?

Орієнтовне виконання.

1 – [2] «Ач, яке, нівроку!»

2 – [3] «Той з рук не спускає...?»

3 – [4] «І укриє, й перехрестить...»

4 – [1] «Не лай мене; молитимусь...»

Учитель. За поемою композитор Михайло Вериківський написав оперу «Наймичка». За мотивами однойменної повісті та поеми на кіностудії імені Олександра Довженка створено кінофільм-оперу «Наймичка». Окремі фрагменти твору поклали на музику Анатолій Кос-Анатольський, Кирило Стеценко та інші.

Перегляд та обговорення фрагментів фільму-опери «Наймичка» (на вибір учителя).

Рефлексія. Підсумок уроку.

♦ Який життєвий досвід здобули ви сьогодні на уроці?

Оцінювання. Аргументація оцінок.

✚ Підготуватися до характеристики образів Катерини й Ганни, дібрати відповідні цитати, визначити спільне й відмінне в обох поемах, оформити таблицю.